

وارلیق

اوج آیلیق تورک دیلی، ادبیاتی و کولتورو درگیسی

فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی

ایکینجی دونم، سایی: ۲، گوز ۱۳۹۴ / دوره دوم، شماره: ۲، پاییز ۱۳۹۴

<p>VARLIQ Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi</p> <p>Kurucu Prof. Dr. Cevat HEYET</p> <p>Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü M. Rıza HEYET</p> <p>Yayın Kurulu</p> <p>Hasan Mecdizade SAVALAN, Kerim Meşruteci SÖNMEZ, İsmail HADİ, Hasan RAŞİDİ, Aliriza SARRAFİ, Haydar BAYAT, Ekber AZAD, Hüseyin Muhammedhani GÜNEYLİ, Artur DİNÇ, Nasır Kh. ŞAHGÖLÜ, Musa RAHİMİ, Veli YAKUBİ, Şehruz Ak ATABAY, Babek CEVANŞİR, Cihangir KERİNİ, Said MUĞANLI, M. Rıza HEYET</p> <p>Dil Editörleri İngilizce: Nasır ŞAHGÖLÜ Rusça: Doç.Dr. Gülsüm KİLLİ</p> <p>Yazışma Adresi: M.Rıza Heyet, Ankara Ü., DTCF, Sıhhiye- Ankara/Türkiye, PK: 140</p> <p>Telefon: (+90) 538 281 13 09</p> <p>E-Posta: varliqdergisi@gmail.com</p> <p>Web Sayfası: www.varliq.net</p> <p>Basımevi: Berikan Matbaacılık</p> <p>Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın</p> <p>ISSN: 2149-7257</p>	<p>وارلیق</p> <p>اوج آیلیق تورک دیلی، ادبیاتی و کولتورو درگیسی قوروچو / موسس پروفسور دوکتور جواد هیئت امتیاز صاحبی و مسئول مودورو محمد رضا هیئت یابین قوروچو / شورای نویسنده‌گان حسن مجیدزاده (ساوالان)، کریم مشروطه‌چی (سونمز)، اسماعیل هادی، حسن راشدی، علیرضا صرافی، حیدر بیات، اکبر آزاد، حسین محمد خانی گونشیلی، آرتوم دینچ (حسین احمدیان)، ناصر خاضع شاهگلی، موسی رحیمی، ولی الله یعقوبی، شهرور آق آتابای، بابک جوانشیر، جهانگیر کرینی، سعید موغانلی، محمد رضا هیئت</p> <p>دیل ادیتورلاری / ویراستارهای زبان اینگلیزجه/ انگلیسی: ناصر خاضع شاهگی روسجا/روسی: دانشیار گلثوم کیلی یازışma آدرسی / آدرس مکاتبه: آنکارا اونیورسیتەسى، دیل و تارىخ- جوغرافيا فاكولتەسى، صحىھ، آنکارا/ توركىيە، پوستا قوتوسو: ۱۴۰، محمد رضا هیئت. تلفن: 09 (+90) 538 281 13 09 ایمیل: varliqdergisi@gmail.com وب صحيفەسى/تارنما: www.varliq.net باسیم ائوی / چاپخانە: بریکان مطبعەچیلیک یابین تورو: بىتل سۈرەلى يابین او.اس.د.ن / شاپا: ۷۲۵۷-۷۱۴۹</p>
---	---

بو سایی نین بعضی اینگلیزجه اۇزىت چۈوييلىرىنده امگى گىچن سایین مسعود نىتى يە تشكىر ائدىرىيک.

وارلیق

تورک دیلی، ادبیاتی و کولتورو درگیسى
فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی

ایچیندەکیلر / فهرست

۳	سونوش / تقدیم - محمد رضا هیئت
۵	ایراندا تورک دیلی نین یاپیم دایرسى - حسن راشدی
۱۵	دیلیمیز و اونون چئشیدلی لهجه‌لری - حسین محمدخانی گونثیلی
۲۱	ساری اوینغور - شیرا یوغور دیل ایلیشکیسى (۱) - موسی رحیمی
۳۱	قاشقای شاعیری ماذونون «اوز داغا» شعری نین آنلام یئۇ - ولی الله یعقوبی
۵۵	نظامی گنجوی نین دیلینده ایشلنن موسیقی تغیریملری - م. ھ. مەمدووا
۵۷	سویچو سویلەم - تۇن آوان دایك؛ چئوپىن: ناصر خاضع شاھگەلە
۶۹	اصول الفقه بیلیمی نین تاریخی، اؤنمی و قونومو - سید حیدر بیات
۸۱	کولونیالیزم قىستاقاجىندا استقلال مجادله سى وئرن «آق مۇنغۇش بويان بادىرغى» - مصطفى جان تىزىج باش ساخلىغى
۹۰	
۹۱	میلاد و میلاددان اۇنچە کى تورکلرین معمارلىغىنما قىسا بىر باخىش - آرش كاظمى وند
۱۰۱	شهر پئرى - آذربايجان تورپاقلارىندا اىيك اوستۇ آچىق تاپىناق - علیرضا قوجى
۱۰۹	پروفسور دکتر جواد هیئت و «مكتب وارلیق» - دکتر شهرام پناھى خياوى
۱۱۶	تشکور
۱۱۷	گنج دوکتور جواد هیئت / استانبول بولوندا - دوکتور توحید ملکزاده دیلمقانى
۱۲۵	رساله حسن خط - مصطفى الخيوى، حاضير لايىن: عبدالغفار ارسلان
۱۳۱	حکایي: تېھگۈز اوسايدىم بىلە! - شريف مردى
۱۳۳	شعر - باپر شاه، سحر بارانى، هادى قاراچاى، سعيد موغانلى تانىتىم / معرفى: هر آددىمدا مزارىم وار - سعيد موغانلى
	يوسف خاص حاجب بىن اخلاقى گئروشلىرى اوزرىنه / ينچەلەمە
۱۳۷	شهرىارلا بىرلىكىدە اۋزىزلىشمىكىن اۋزىشىمگە دوغرو - محمد رضا هیئت / يتىرىدىكلىرىمۇز: توفيق حاجى يەف، عاشقى قوربانى، ھابىل على يەف، طلعت تكىن، محمدحسين مىبن، زىليمخان يعقوب
۱۴۷	آبونە فورمو / فرم اشتراك مجله / Abone Formu
۱۵۹	ایچیندەکیلر (لاتين حرفلىك)
۱۶۰	

وارلیق

VARLIQ

Dil Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 2 (Güz 2015), ss. 3-4
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

سۇنۇش

• محمد رضا هيئت

دگرلى آراشدىرماجىلار و اوخوجولار،

وارلیق درگىسىنىن يئنى دؤنمى نىن اىكىنجى سايىسىنى (١٧٤-٢) سۇنماقдан موتلولوق دويمىرلەر. درگىمизىن بىر سايىسىندا تورك دىلى، ادبىاتى، كولتور، معمارلىقى و آركىولوژىسى ايله اىلگىلى ئۆزگۈن (اورېپىتال) مقالەلەر، كىتاب و تئز تانىتىمىنا، شعر و حكايىيە يېر و ئېرىلمىشىدىر.

حسن راشدى مقالەسىндە ایراندا تورك دىلى نىن بوجونكۇ دورومو، اىكى دىلللىك باغلامىندا توركچەنин ايشلەھەسللىگىنىن آزالماسى، تورك نفوسو و توركچەنин يابىلدىغى آلانلارى دىرىنلىرىمىشىدىر. حسین محمدخانى گونئىلىنىن يازىسى تېرىزىن قوزئىباتىسىندا يېرلشن «گونئى» بېلگەسىنىن آغىز ئۆزلىكلىرى، فعل اكلرىنىدە كى دىگىشىمەلر و گلىشىمەلر و قۇنشۇ آغىزلا را اولان فرقلى ليكلىرى ايچىرمىدەر. موسى رحىمىنىن مقالەسىندە سارى اوپۇغۇر توركچەسى ايله شىرا يوغۇر موغولجاسى آراسىنداكى دىلىسىل اىليشىكىلر و ائتكىلىشىملىر، مورفولۇزىك و سۆزجو كىسل بىنزرلىكىلە يېر و ئېرىلىرىكىن، پروتو-آتائىك دىل تۈرىسى چىرىجىوهسىندە اورتاق تورك- موغول تارىخيينه دە قىساجا توخونلۇمۇشدور. ولى الله يعقوبى يازىسىندا بئويك قاشقاى شاعىرى ماؤذونون /وز داغا منظومەسىنى آنلام يۇنو ايله (سمانتىك) الە آلاراق، اثرى دىل و ادبى صىنعتلىر آچىسىندان اينجەلەمىشىدىر. م. ھ. مەمدووانىن مقالەسى، گىنچەلى نظامىنىن شەعرلىرىنىدە ايشلەدىلىن موسىقى تئرىيملەرى ايله اىلگىلى دىر. مقالەدە موسىقى تئرىيملەرى تك تك اينجەلەنەر ك، اۇرنىكلىدىرىلىمەسىنىدە بىر

ناصر خاضع شاهگۇلونون اينگىلىزجەدن توركچە يە چئورىدىگى تئون آ. وان دايىكىن يازىدىغى مقالەدە، بىر توپلۇمسال اىدىم و داۋانىش اولاراق سوپۇچو سۈپىلەمىن باسىقىن اتنىك قىروپ/قىروپلار طرفىنдин آنلاتما، اونا يالاما و يا مشروم علاشىدىرما يولوپلا نىچە يېنىدىن اورتەتىلمەسىنىه و باسىقى بىچىمى اولاراق سوردورولمەسىنىه ياردىمچى اولدوغو بلېرىتىلمىشىدىر. حىدر باياتىن يازىسىندا بىر

بیلیم دالى اولاراق /صول الفقهىين تارىخى، اۇنمى و قونومو اينجەلىنىكىن، بو بىلەيم دالى نىن توركولۇزى ايلە اولان اىلگىسى، باشقا بىر دئىيشلە توركلوك بىلەيمى آراشدىرىمالارىنىدا /صول الفقهىين يېرى و اۇنمى دىگرلىدىرىلەمىشىدیر. مصطفى جان تىزىچىن مقالەسىنده ۲۰-جى يوز اىلين باشلارىنىدا تووادا استقلال مجادلهسى وئرن آق مونغوش بويان بادىرغۇنىن سىياسى دوروشونون شكىللەنمەسى، اونون تۇوا اوچۇن گۇردۇيو اۇنملى اىشلەر و فرقى آراشدىرىماجىلارىن بو قۇنوداکى دوشونجەلرى اينجەلەنىمىشىدیر.

آرش كاظمى وندىن يازىسىندا توركلىرىن مىلاد و مىلاددان اۇنچەكى معمارلىق فعالىتلرى و اۆزلىيكلەرى؛ توركلىرىن او دۇنمدە قونار-كۈچر ياشام طرزى ايلە ياناشى يېرلىشىك ياشام طرزىنى دە منىمسەدىگى، يورتىلار، قورغانلار و عىنى زاماندا چادىر معمارىسىنىن سونراكى گونبىد معمارىسى اوزرىنىدە كى ائتكىسى دىگرلىدىرىلەمىشىدیر. عىرضا قوچىنىن مقالەسىنده آذربايجان يىن «شهر يېرى» بؤلگەسىنده كى اىلک اوستو آچىق تاپىنالقا اىلگىلى چالىشمالارىنىن سونوجو سونولۇمۇش، چالىشمادا چوخ سايىدا انسان بىچىمىنىدە كى استل لرىن (بالباللارىن) دوزنلى بىر شكىلەدە يان يانا دوزولەرك، فرقى معمارى آلاتلارى اولوشدور دوغۇنا دقت چكىلىمىشىدیر.

شهرام پناھى مقالەسىنده ايراندا تورك كىملىك مجادلهسىنىن اوندە گلن شخصىتلەرىنىن، فيكىر و كولتور آدامى پروفسور دوكتور جواد هيئتىن قونومو، دوشۇنسىل قاياناغى و بوراخىدىغى ائتكىلىرى اينجەلەمىشىدیر. توحيد ملکزادە دىلمقانىنىن يازىسىندا توركىيە باش باقاتلىق آرشىوينىدە ساخلانان بلگەلەردىن يولا چىخاراق، مرحوم دوكتور جواد هيئت و مرحوم دوكتور حميد نطقىنىن دە اىچىننە بولۇندۇغو ايران دان توركىيە يە گۇندرىلىن اىلک بورسۇلۇ ئۆيرنەجى قروپۇنون يولجولوق و اونىورسىتەلەرە يېرلىشىرىلە حكايەسىنى الله آلمىشىدیر.

عبدالغفار ارسلان يىن حاضيرلائىب گۇندرىدىگى مصطفىي الخىوي يە عايد رسالە حسن خط يازىسىندا عرب حرفلى توركىجە متىنلرده خط صنعتىنىن قوراللارى و اينجەلىكلىرى آلاتلىيمىشىدیر. درگىنىن حكايە و شعر بؤلۈموندە شريف مردىنىن بىر حكايەسى و باپر شاه، سحر بارانى، هادى قاراچاى و سعيد موغانلىنىن شعرلىرىنە يېر وئرلىمىشىدیر. تانىتىم بؤلۈموندە ايسە مرحوم بىرىيانىن شعرلىرىنى اىچىرن هر آددىيەدا مزايرىم وار اثرى (سعيد موغانلى)، موسى نورمحمدى نظرلۇنون يوسف خاص حاجبىين اخلاقى گۇرۇشلىرى اوزرىنە بىر اينجەلەمە آدلى چالىشماسى و محمد رحمانى فرین شهرىارلا اۆزگەلشمەكدىن اۆزلىشمەك دوغۇرۇ اثرى (محمد رضا هئيت) تانىتىلەمىشىدیر. اىتىردىكلىرىمېز و باش ساغلىغى بؤلۈموندە دە سون آيىلاردا ياشامىنى ايتىرن رحمتلى توفيق حاجى يەف، عاشق قوربانى، هابىل على يەف، طلعت تكىن، شوكت باروتجو و زليمخان يعقوب حاقىندا بىلگى وئرلىمىشىدیر ■

وارلیق

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi

Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 2 (Güz 2015), ss. 5-14

Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

ایران دا تورک دیلی نین یاییم دایره‌هسی

• حسن راشدی^۱

ÖZET: Hasan RAŞİDİ, "Iran'da Türk Dilinin Yayımları", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İlk Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 5-14

Bu çalışmada, 1351 (1972)-ci ilde yayınlanan istatistikler ve son dönemde aid araştırmaların sonuçlarına dayanarak Türk dilinin İran'ın ferqli eyalet (otsan), şehir ve kentlerindeki yayım alanları ve bugünkü konumunu (mövqeyi) incelenmektedir. İran'da Türkçenin mekteplerde ve resmi eğitim merkezlerinde tediş imkanına sahib olmaması nedeniyle ülke çapında, özellikle de iki dilli bölgelerde bu dilin işlevselliyinin gederek azalması meselesi de bu makalede incelenen xususlardandır.

Açar Sözler: Türk dili, İran, Azerbaycan, Türklerin nüfusu, Türk dilli bölgeler.

چکیده: حسن راشدی، "گستره زبان ترکی در ایران"، وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۱۵)، صص. ۵-۱۴

در این مقاله، گستره زبان ترکی در استانها، شهرها و روستاهای ایران بر اساس آمار منتشره در سال ۱۳۵۱ و نیز نتایج تحقیقات اخیر در زمینه موقعیت کنونی این زبان مورد بررسی قرار گرفته است. کاهش روز افزون کاربرد زبان ترکی در کشور به ویژه در مناطق دو زبانه به دلیل عدم امکان تدریس آن در مدارس و موسسات آموزشی رسمی نیز از مواردی است که در این مقاله به آن پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: زبان ترکی، ایران، آذربایجان، جمعیت ترکها، مناطق ترکنشین.

ABSTRACT: Hassan RASHIDI, "Linguistic Geography of Turkish in Iran", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 5-14

This study which is based on the statistics published in 1972 (1351) and conclusions drawn from recent studies, examines the linguistic distribution (provinces, cities, villages) and current status of Turkish language in Iran. The increasing loss in functionality of Turkish, especially in bilingual regions in the country due to the impossibility of its education is among the subjects dealt with in this article.

¹ rashidi54@yahoo.com راشدی‌ماجی، یازار

Keywords: Turkish language, Iran, Azerbaijan, Population of Turks, Turkish-speaking regions.

ایران کشیرالمله بیر اولکه اولاراق بورادا یاشایان انسانلار چئشیدلی دیل و لهجه‌لرده دانیشیپلار؛ لakin بو اولکه‌ده ان چوخ دانیشیلان دیل تورکجه ایله فارس‌سجادیر.

فارس دیلی ایرانین رسمي، دولت و تحصیل دیلی اولدوغوندان بو دیلین استفاده دایره‌سی گوندن-گونه گئنیشلننمکده و فارس اولمایان باشقان دیللرین دانیشما و استفاده میدانی هرگون او بیری گونه نسبت دارالمقادادیر.

گئچمیشده دیل یالنیز ارتباط واسطه‌سی کیمی اولسا دا، میلادی ١٩-جو یوز ایللىگین سونلارى و ٢٠ جى یوز ایللىگین اوللریندن دیل و اونون گئچمیش و معاصیر ادبیات و مدنیتى او دیلده دانیشان میلتین هویتى و کیمیگى کیمی اۇزونو گؤسترمیشدیر.

١٣٠٩-جو هجرى شمسى ایليندن و رضاخانین دستورى ایله ايراندا عموم تحصیل دیلی یالنیز فارس دیلی اعلان و باشقان دیللرین مكتب - مدرسه‌لرده تحصیلى ياساق اولدوغو اوچون فارس دیلی ایران چرچیوه‌سیندە داها چوخ گئنیشلنمه‌یه و گلیشمەیه باسلامیش و باشقان دیللر، اۆزللىكله ده آذربایجان تورکجه‌سی نین رسمي دایرەلرده و رسمي سندلرده استفاده اولماسى و حتى ابتدايى مكتبلرده و درس زامانى فارسجا بىلمەين كىچىك اوشاقلار طرفينىن دانیشیلماسى نین ياساق اولماسى و دانیشانلارا جزا وئرىلمەسى بو دیلین استفاده دایره‌سینى دارالتماغا طرف گتىريپ چىخارمىشىدیر.

١٣٣٥-جي هجرى شمسى ایليندن اينديه قدر ايراندا هر ١٠ ايىدىن بير آپاريان رسمى دؤلت سايىمیندا بو اولکه‌ده یاشایان انسانلارین آيليق گليرىندن توتموش، ساواد درجه‌سینه، ياشادىقلارى مسكنىن صاحىبى و يا مستاجرى اولمالارينا، ياشايىش و ساغلىق ھزىنھلرى، كند اهالىسى نين اكين يېزلىرى نين اوز اۇلچومو (مساحتى)، مال - حيوانلارنىن سايىسى و باشقان موضوعلار اوزرىنده آمار مأمورلارى طرفىندىن اهالىدىن سوروشولدوغونا باخماياراق (سالنامه آمارى كشور، ١٣٧٠) اونلارдан نه دىلده دانىشىدقىلارى و آتا - آنالارى نين دىللرین نه اولدوغو حاقىندا هئچ زامان سوروشولمادىغىينا گۈره ايراندا دانیشیلان دىللرین سايى رسمي سايىمدا دؤلت آمارىندا بللى اولمامىشىدیر.

لakin فارس دیلی نین رسمي و دؤلت دیلی اولدوغونو و تهران و كرج كىمى شهرلرین داها چوخ فارس دىللى شەھر حساب اندىليدىگىنى نظرە آلاراق، ١٣٧٢-جي ايل بهمن آيىندا تبريزىن خروع آزىدى قزئىتى نين تهران دا يايىنلانان همشھرى قزئىتىنە استناد ائھەرك وئرىدىگى بو بىلگى دقت چكىجى دىر: "تهران اهالىسى نين بئشىدە اوچو توركدور و اولکە نفوسوپون [ايران ين] يېندىيە اوچو تورك دىللى دىر".

عینی حالدا دوکتور علی اکبر صالحی کچگیمش جمهور رئیسی محمود احمدی نژادین خارجی ایشلر وزیری ۱۳۹۰-جی ایلین دی آبی نین ۲۸-ده تورکیه سفرینده افز مسلکداشی اولان و تورکیه نین ایندیکی باش وزیری و او زمانکی خارجی ایشلر وزیری اولان احمد داود اوغلو ایله گوزوشونده دئمیشیدیر:

"ایکی اولکه نین // ایران و تورکیه نین // مناسبتلری چوخ یاخشی دیر و ایران تفوسونون آشاغی- یونخاری یوزده قیرخی (۴۰٪) تورکجه دانیشیر. بو مسئله ایکی اولکه آراسیندا گوجلو ارتباط یاراتماغا یاخشی سببدیر" (پایگاه اطلاع رسانی دولت، ۱۳۹۰).

توبلوم بیلیمجی محرم پورباقر ۱۳۹۱-جی ایلده یوکسک قیمتله شاهد اونیورسیته سی اجتماعی علم را بؤلومونده مدافعه ائتدیگی "تهران تورکلری نین کیمیک دورومو" موضوعلو یوکسک لیسانس تزینده یازیر:

"اولکه ده [ایران دا] مهاجر یوللايان اوستانلارا دقت ائتمیش اوسلاق، ماراقلی دیر کی، چنیشیدلی سیاسی، اجتماعی، جغرافی، اوزلیلکله ده اقتصادی دلیللره گؤره تهران مهاجرلری نین ۲۰٪-سینی یالنیز شرقی آذربایجان اوستانی نین مهاجرلری تشکیل ائدیر.

سون ۵۰ ایل ایچینده هر ایل تهرانا ان چوخ مهاجرت اندن انسانلار شرقی آذربایجان اوستانی ندان اولموش و بو مهاجرلرین سایی ۱۳۴۵-جی ایلده تقریباً ۱۰۱ مین نفردن ۱۳۶۵-جی ایلده ۲۲۴ مین نفره یوکسلمیش و نهایتده ۱۳۸۵-جی ایل و اردبیل

اوستانی شرقی آذربایجان اوستانیندا آبریلیب مستقل اوستان اولاند ان سونرا بو رقم ۱۵۳ مین نفر اولموشدور، یعنی ایران اوستانلاری آراسیندا شرقی آذربایجان ان چوخ مهاجر يوللایان اوستان چئوریلمیش و بیرینجی یئری قازانمیشدیر! "پور باقر" (۱۳۹۱).

ایرانین "ثبت احوال" اداره‌سی هر ایل مهاجرت مسئله‌سی ایله باغلی بوتون اوستانلاردان مهاجرت ائدن انسانلارین سایینی اعلان ائدیر. بو اداره‌نین وئرديگى ۱۳۸۸-جى ايل بىلگىسى اساسیندا شرقى آذربایجان اوستانیندا يالنیز تبریز، عجب‌شیر و اسکو شهرستانلارینى استشنا ائدهرك، بو ایالتین باشقا شهرستانلاری مهاجر يوللایان شهرستانلار اولموشلار (نصرنیوز، ۱۳۹۰).

بو بىلگى اساسیندا ۱۳۸۸-جى ايل، ميانا شهرستانى (شهر، بخش و كندلى) ۴۰ مین ۴۴ نفر، سراب شهرستانى ۳۵ مین ۵۶۳ نفر و بوستان آباد شهرستانى ۲۶ مین ۸۲۸ نفر ايله اوستانين ان چوخ مهاجر يوللایان شهرستانلارينى تشکيل ائتمىشلر (نصرنیوز، ۱۳۹۰).

ایرانین ۱۳۶۵-جى ايل رسمي دولت ساييمى اساسیندا شرقى آذربایجان اوستانينا ۳۹ مین نفر حدودوندا مهاجر گلمیش و اونون قارشىسىندا ۲۶۰ مین نفر حدودوندا بو اوستاندان مهاجرت ائتمىش و بو اوستانين مهاجرت جدولى منفى ۲۰ مین نفردن چوخ اولموشدور.

عىنى حالدا ایرانین آمار اداره‌سی نين وئرديگى بىلگى يه گؤره ۱۳۸۵-جى ايل شرقى آذربایجان اوستانى نين مهاجرت جدولى منفى ۲۵۰ مین نفر اولموش و مهاجرت باخيمىندان ایران اوستانلارى نين ان باشيندا ديانمیشدیر. ماراقلى دير بو اوستاندان مهاجرت ائدلرین بؤيوك بير بؤلومو تهران شهرى و اونون اطراف شهر جيكلرينه كۈچموشلر.

مهاجرت باخيمدان ، ۱۳۸۵-جى ايلده ايکينجي روتېنه اردبيل اوستانى و اوچونجو روتېنه كىند ساكىنلرى نين يوزده ۸۱٪ (۸۱٪) و اوستان ساكىنلرى نين يوزده ۵۹٪ (۵۹٪) تورك دىلى لر تشکيل ائدن همدان اوستانى (شوراي فرنگ عمومى، ۱۳۸۹)، دئردونجو روتېنه غربى آذربایجان و نهايىتىه آمار اداره‌سی نين مختلف ساييمىلارى اساسيندا بئشىجى روتېنه ده تورك دىلى زنجان اوستانى قازانمیشدیر!^۲

بوگون ایرانین سياسى سرحد چرچيوهسىنده تورك دىلى انسانلارين ياشادىغى يئرلر، آدلارينى چكدىگىمiz و ان چوخ مهاجر يوللایان اوستانلار سيراسيندا يئر آلان شرقى و غربى آذربایجان، اردبيل، زنجان و همدان اوستانلاريندان علاوه قزوين، مرکزى (اراک)، البرز (كرج) اوستانلارى نين شهر و كندلىيندە و يابىشىقلى بير اراضى ده اكتىريت حالدا ياشاييان توركىلرden علاوه بؤيوك، افزل و كىثيرالقوم شهر اولان تهران شهرى و اطراف شهر جيكلر، قوم (قم) اوستانى، اصفهان اوستانى نين فريدين منطقه‌سى، چهارمحال و بختيارى اوستانى نين "سامان" آدلى شهر و كندلى، فارس اوستانى نين قاشقايى ائللرى،

² ۱۳۹۰-جى ايلين مهاجرت ساييمى چوخ قاريشق و احتملا آذربایجان شهرلرى نين مهاجر ساييسىنى آز گؤسترمك اوچون اولموشدور. بو تناقض "مرکز آمار ایران" سىته‌سىنده مشاهده اولنور.

گوگلیستان اوستانی نین بئیوک بیر حیصه‌سی یعنی تورکمنلر، شمالی خوراسان اوستانی نین اکثر شهر و کنکنلری، ایران نین شمال شهرلریندن سایلان بئرلی ساکینلری نین مطلق اکثریتی تورک دیللی اولان لالاکین گیلان اوستانیندا بئرلشن آستارا و هشتپر شهرلری، کرمان و حتی بوشهر کیمی شهرلرین اؤنملى شهر و کند اهالى ساکینلری نین دانیشیديقلاری دیل تورکجه‌دیر (آذربایجان، قاشقایي، تورکمن و خوراسان).

هله آد آپارديغيميز بو اوستان و شهرلردن علاوه چوخلو آذربايجانلىلار و باشقما تورك ديللى انسانلار ايشلرى ايله باغلى ايرانين بوتون شهرلرinden، حتى سيسستان و بلوقستان اوستانيندا بئله چوخ ساييدا باشاماقدار بىلە.

بوگون ایران اولکه‌سی نین سیاسی سینیرلاری ایچینده یئرلشن و تورک دیلی نین آذربایجان لهجه‌سیننده دانیشانلارین اراضی محدوده‌سی تاریخی آذربایجان محدوده‌سیندن فرقی دئیلیدیر؛ تاریخی آذربایجان نین سینیری ۳۵۲ هجری قمری و یا باشقما سؤزله دئسک ۱۰۸۴ ایل بوندان قباق و ایلک دری دیزینده یازلیمیش "بلعمی" تاریخینده گونئیدن "همدان" شهریندن باشلایاراق ابهرا- زنجانی گچیب قوزئیده بوگونکو آذربایجان جمهوریتی نین قوزئی دوغوسوندا (شمال شرقینده) یئرلشن داغستان مختار جمهوریتی نین "دریند" شهرینه قدر اوزانسا دا (پناهیان، ۱۳۵۱: ج.۱، ص. ۵) بو گون بو اراضی محدوده‌سیننده تورک دیلی و آذربایجان هويتی انسانلار ياشاماقدادير.

ایرانین سیاسی سینیرلاری چرچیوه‌سینده، تورکلرین یاشادیغی اراضی محدوده‌سینی تعیین ائتمک اوچون معین فاکتورلاری نظره آلماق لازمیدیر، بو فاکتورلارین ان اؤنملىسی ائتنیک فاکتورودور. یعنی رضاخان حاكمیت باشینا گلمه‌میشدن قاباق و آسیمیلاسیون سیاستی فارس اولمايان و ایران چرچیوه‌سینده یاشایان ائتنیکلر علیهینه یورو دولمه‌دن اؤنجه اکثریتی تورک دیليندە دانیشان و یاپیشقلە، اراضىنى، تشکىل، ائنۇ منطقەلەر اذرىياحان اراضىسى ساپىلىرىدى.

۱۲۸۵-جی ايلده مشروعه حکومتی برقرار اولدوقدان سونرا "ایالتلر و ولايتلر" قانونو اجرایا قوي يولدوغوندا ايران دؤرد ايالت و ۱۲ ولايته يېلدوندو. ايالتلردن تشکيل تايپان بولگەلر بولنار ايدي:

۱- آذربایجان ۲- فارس و بنادر ۳- خوراسان و سیستان ۴- کرمان و بلوچستان.

بۇ بىلگىدە آذربايجان اىالتى مەم اىالتىردىن بىرى ساپىلاراق ایران بىن شماڭ غرب و مرکز منطقەلرینى اۋز
ايچىيە آليردى.

رضاحان زمانیندا و ۱۳۱۶-جی ايلده، ايران مملكتى بيرينجي دن توندو اوونونجويا قدر ۱۰ آسيز اوستاننا بؤلوندو، بو بؤلگوده تبريز اوچونجو و اورميه دئوردونجو اوستانين مرکزلى اوaldo؛ بونونلا بئله اردبيل، زنجان، قزوين، همدان و ساوه شهرلرى تبريز مرکزلى اولان اوچونجو اوستاندا يېلشىردى.

بو گون ايراندا تورك ديللى اراضىلرى تانيماق اوچون شهرلر يوخ، شهرلرين اطرافيندا و منطقه كندرلينده ياشابانلارين دانيشديقلارى ديل اساس توتولمالى دير. چونكو اتنىكى سرحد شهرلرde (همدان، اراك، ساوه، تهران، كرج، قزوين كيمى) آسيميلاسپون برسهسى گوجلو اولدوغوندان اطراف كندرلن كۈچوب بو شهرلرده ياشابان و تورك عايلەلرinden دۇنيايا گلېب آتا ديللىرى يېرىنە داها چوخ رسمي و تحصىل دىلى اولان فارس ديلينده دانيشانلارين سايى گوندن- گونه آرتىيىنى اوچون حقيقى اتنىك محدودهسى سرحد شهرلرde بللى دئىيلدیر.

منجه ۱۳۲۸-جو ايلده ايرانين "ستاد ارتش" نشرياتى طرفيندين و ايرانين گئچميش "ارتش ستادى نين جغرافيايى دايىرسى" نين رئىسى ژنال حسىنلى رزم آرаниن چالىشماسى ايله چاپ اولان "فرهنگ جغرافيايى ايران" (آبادىها) آدللى مجموعەنى قاييانق سئچىب ۱۳۵۱-جى ايل مرداد آيىندا دوكتور محمود پناهيان (تبريزى) طرفيندين خارجىدە چاپ اولان ۴ جىلدلىك "فرهنگ جغرافيايى ترکان ايران زمين" آدللى كيتاين (پناهيان، ۱۳۵۱: ج. ۱، ص. ۵)، گونئى آذربايجان و ايرانين باشقابا بؤلگەلرinden ياشابان توركلىرن ياشادىقلارى يېرلرىنин محدودهسىنى تعىين ائتمىكده ئىنملى رولو اولا بىلر. چونكو باشقابا قاييانلارلا مقاييسه اولدوقدا بو مجموعە ارتش طرفيندين حاضيرلانيپ بو سىستىمە استفادەيە وئىريلەيى اوچون يقين كى، امنىتى جهتنى دوزگون بىلگى يە مالىك اولماسى اساس توتولموشدور.

بو مجموعەدە بوگون كوردىستان اوستانىندا يېلشن بىجار شهرىنин ۱۳۵، همدان شهرىنин ۴۵۲، اراك شهرىنин ۳۳۴، ساوه شهرىنин ۲۲۴، قزوين شهرىنин ۴۴۱ و تهران شهرىنин ۲۰۹ كندرلينده ياشابان اهالى توركدور. بو بىر حالدادир كى، مرکزى آذربايجان شهرلرinden اولان و تورك ديليندىن باشقابا آيرى بىر ديلده دانيشان كند اهالىسى اولمايان سراب شهرىنин ۱۷۸، ميانا شهرىنин ۲۸۹ و خياو (مشكىن شهر) شهرىنин ۳۲۷ كندى وار (پناهيان، ۱۳۵۱: ج. ۴، ص. ۳۷۲).

يعنى قوزئى جهتى داش ماكى - بازىغان شهرلرى و موغان تارلارارىندا باشلايىب اردبيل ، تبريز، اورمو، زنجان شهرلېنى گئچىب گونئى سېنېرلارى بىجار، همدان، اراك و ساوه بى؛ گونئى دوغودان تهران، كرج و قزوين شهرلرinden داوم ائديب بو گون اهالىسى تام تورك ديلينده دانيشان منجىل شهرىنى گئچىب شرقدن گىلان اوستانىندا يېلشن رضوانشهر، هشتپر - آستارا شهرلرى توركجه دانيشان انسانلارين ياشادىقلارى ياپىشىقلى تورپاقلارا قدر تارىخى آذربايجان اراضىسى آدلانير.

تارىخى آذربايجان اراضىسى مقدونىيەلى اسكتندرىن حاكمىتىندين بوگونه كيمى مشخص بىر چرچىوهە و معىن بىر جوغرافىادا و چوخ دگىشىمەدن قورونوب ساخلانمىشدىر. اسلام حاكمىتى عرفهسىنده گونئىدە همدان شهرىندين توتوب قوزئىدە خزرلر درېندىنه قدر اوزانان اراضى يە آذربايجان دئىيلمۇشدىر.

۳۵۲ هجری قمری ایلینده ایلک فارس (دری) دیلینده یازیلان "بلعمی" تاریخ کیتابیندا آذربایجان محدوده‌سی "خبر گشادن آذربایجان و دربند خزان" آدی آلتیندا بله گؤستریلمیشدیر:

"... همدان سرحدیندن توتوب، اهر و زنگان شهرلیندن گچیب سونو خزرلر "دربند" بنه چاتان اراضی ایچینده نه قدر شهر وارسا آذربایجان شهرلری آدلانیر" (رئيس‌نیا، ۱۳۷۹).

حماله مستوفی قزوینی (۶۸۰-۷۵۰ هـ ق). "زهت القلوب" کیتابیندا آذربایجان محدوده‌سینی بله یازیر:

"آذربایجان دوققوز تومان دیر و ایگیرمی ینددی شهری وار. مملکتین اکثر بؤلگه‌لرینده هاوا سویوق یالنیز بعضی بؤلگه‌لرینده ملایم‌دیر. اونون حدودو عراق عجم [بوگونکو اراک، خمین، اصفهان منطقه‌لری،] موغان، گورجستان، ارمن و کوردستان بؤلگه‌لرینه یاپیشیر. اوژونلوغو "باکوه" دن خلخالا قدر ۹۵ آغاج (فرسخ) و ائنی "بجروان" دان آراز چایی نین گونئینده و موغان بؤلگه‌سینده یېشلشن اسکى شهرلدن] "سیپان" [بوگونکو تورکیه‌نین وان گؤلونون قوزئینده] شهرینه قدر ۵۵ آغاج دیر (مستوفی، ۱۳۶۲).

ایتالیالی سیاح پیپترو دله واله (میلادی ۱۶۱۵-۱۵۸۶)، میلادی ۱۶۱۵-جی ایلدن شاه عباس دربارینا گلمیش و ۶ ایل صفوی درباریندا قالمیشدیر. او، شاه عباس اوردوسو ایله بیرلیکده مازندران دان قزوین شهرینه گلديکی زامان يول اوستونده "فیروزکوه" شهرینه چاندیدقان سونرا اوز دوستو "م. اسکیاپینو" یا یازدیغی مکتبوندا بله ایضاح ائدیر:

"... فیروزکوه مثلث شکیلهه /ولاراق اوج ایالتین سینیری دیر؛ یعنی اونون بیر طرفینده عراق /اسیاحین منظورو عراق عجم و یا همان اراک، خمین، اصفهان منطقه‌سی دیر/ و باشقا طرفینده مازندران دایانیر. اگر یانی ماسام اسکی آذربایجان سرحدی ده بوردان قزوین شهرینه طرف گندن یولдан باشانیر... بو یوللار چوخ اوچوروملو و خطربی دیر، بو داغلیق منطقه منجه آذربایجان دیر و یا آذربایجان سرحدی دیر... داغلیق منطقه‌دن و چوخلو کند و قصبه‌لدن گچنند سونرا "گیلیارد" آدلی بؤیوک بیر کنده چاتیب اوج ساعات اورادا استراحت ائتدیک و گون چیخان کیمی داش کؤرسوندن "جاجرود" چایینا چاندیق... بالاخره ۱۰-۱۲ آغاج داهما يول گئدیب چهارشنبه گونو ژوئن آینین آلتی سیندا /میلادی ۱۶۱۵/ آرغین - یورغون تهران شهرینه چاندیق."

او سفرنامه‌سی نین داومیندا و قزوین شهرینه چاندیدقان سونرا یازیر:

"... ایتالیالی‌لارین یانلیشجا دئیکلری "کازین" شهری یوخ، قزوین شهری بؤیوک شهر دیر و امپراتورون پایتختی و آذربایجانین بؤیوک بیر حیصه‌سی دیر ..." (دله واله، ۱۳۸۰).

بو تاریخی فاکتدا حتی آذربایجانین جنوب شرق سینیری و یا باشقا سؤزله دئسک تورکلرین ياشادیقلاری يابیشیقلی بوتون اراضیسى بوگونكو تهران شهرینى ده گىچىپ فيروزكوه شهرینە قدر اوزانير، چونكى دوكتور پناھيانين ۴ جىلدلىك "فرهنگ جغرافيايى ترکان ایران زمین" كىتابىندا دا تهران شهرىنин ۲۰۹ کندى او جملەدن رودهن - بومەن منطقەلرىنەن علاوه تهرانين شرق طرفينده يئرلشن دماوند شهرىنин ۲۸ کندى تورك دىلىدىر.

تورکلرین ایران سینیرلارى ايچىنيده ياشادیقلارى كىدلرین بوتون مشخصاتى، او جملەدن، كندىن آدى، نفوسو، دىللرىنин تورك و يا تورك - فارس اولماسى (تورکلرلە فارسلارين بىر كندىدە ياشامالارى و يا تورکلرین فارسجا دانىشايىلدىكلىرى)، اهالىنин معىشتى طرزى، مذهبلىرى، سولارىنinin نىچە تأمين اولونماسى، اكىن نوعلارى، هاواسىنин اىستى و يا سوپىق اولماسى، يولۇنۇن آسفالت، قوم و يا تورباق اولماسى، ماشىن گىئدن و يا مال يولو اولماسى، اصلى جادە ايلە نە قدر فاصلهسى، هانسى قصبه و شهرە تابع اولماسى و باشقا مشخصەلرى دەقىلە آدىنى چىكىيمىز "فرهنگ جغرافيايى ترکان ایران زمین" كىتابىندا چوخ دقىق شكىلde آراشدىريلاراق وئريلميسىدەر.

مثلا ۱۳۲۹-۱۳۲۸ ايليندە تهران كىدلرىنەن ساييلاق بوجون تهران شهرىنин محلە لرىنەن بىرى حساب اولان "مجيدىيە" كندىنин مشخصاتى بو كىتابدا بىلە آچىقلانمىشىدەر:

"مجيدىيە" - ده، جز بخش شميران شهرستان تهران، ۸ كيلومتر جنوب خاور تجريش، دامنە - سردسىر، سكىنه ۱۲۰ [انفر]، [مذهب] شىيعە، [ازبان] فارسى، ترکى؛ آب از قنات، شغل: كارگرى در كارخانە آبجوسازى، تلفن و برق دارد، كارخانە آبجوسازى مجيدىيە در اين محل و كارگران اين كارخانە جزء سكىنه اين ده منظور شد. راه ماشىن رواست (پناھيان، ۱۳۵۱ ج. ۱، ص. ۴۰).

ترجمەسى: "مجيدىيە" - كند، تهران شهرىنин شميران بخشىنە [قصبه سىنە] باغلى، تحرىشىن ۸ كيلومتر گونئى دوغوسو، [داغ] اتگى، سوپىق بۈلگە، نفوسو ۱۲۰ [انفر]، شىيعە [مذهبلى]، [دېل] فارسجا، توركچە، سوپىق قناتدان، اىش: آبجو (آرپاسوپو- بىرە) كارخاناسى ايشچىسى، تلفون و الكتريك ايشىغى وار. آرپاسوپو (آبجو) كارخاناسى بو بۈلگەدە اولدوغوندان اورانىن ايشچىلىرى ده كندىن نفوسوندان ساييلىدى. يولو ماشىنا اوغۇندور.

بو كىتابىدا ایرانين بوتون منطقەلرىنەدە تورك دىلىلى كىدلرین آدلارى بوتون مشخصەلرى و نفوس ساييلاقى ايلە بېرىلىكىدە وئريلميسىش و كتابىن دۈردونجو و سونونجو جىلدىنە بىلە يازىلمىشىدەر:

"ايرانين باشاباشىندا ۱۰۱۱۹ (اون مىن يوز اون دوقۇز) تورك ساكىنلى كندىنە، ۱۸۴، ۱۸۴۷، ۵، نفر (بئش مiliyon يوز سكىن دؤرد مىن سىگىز يوز قىرخ يىددى) نفر ياشايىر."

بىز بو مقالەدە ۶۳۵۳ شرقى و غربى آذربایجان، اردبىل و زنجان اوستانلارى كىدلرینى استشنا ائدەرك باشقا اوستانلارين شهرلىرىنە يئرلشن تورك دىلىلى كىدلرین ساييلاقىنى بو كىتابىن سونوندا گلدىكى

کیمی بورادا گتیرمکله مقاله‌میزه سون قویوب ایرانین یالنیز سیستان- بلوچستان اوستانیندان باشقا، آیری اوستانلاری نین تقریبا هامیسیندا تورکلرین یوز ایللر و بلکه‌ده مین ایللر بویو اوز کندلرینده یاشادیقلارینی آشاغیداکی تابلودا گؤز قاباغیندا سرگیله‌مک ایسته‌بیریک.

تورک‌دیلی کند ساییسی	شهرستان آدی	تورک‌دیلی کند ساییسی	شهرستان آدی
۱۹	شهرضا	۲۰۹	تهران
۳۰	شهرکرد	۴۴۱	قزوین
۸۲	فریدن	۳۳۴	اراک
۱۳۵	بیجار	۲۲۴	ساوه
۹	توفیسرکان	۲۸	دماوند
۲	شاه‌آباد (اسلام‌آباد)	۱۷	قم
۸	کرمانشاه	۱۲	محلات
۴۵۲	همدان	۶۸	طوالش (هشتپر)
۵	اهواز	۳۹	رشت
۶۵	خرم‌آباد	۱۰	بندرانزلی
۶۵	آباده	۴	فومن
۵۷	بوشهر	۴	لاهیجان
۲۹	شیراز	۲	آمل
۴۷	فسا	۷	ساری
۱۲	فیروز‌آباد (فارس)	۱۵	شهرود
۵۳	کازرون	۱۰۷	گرگان
۴	سیرجان ^۳	۱	نوشهر
۹۹	درگز	۸۳	سنندج
۱۰۹	سبزوار	۷	اصفهان
۱۹۳	جنورد	۱۰	لار

^۳ رضاخان دژونونه چاپ اولان "جغرافیای انسانی" آدی کتابدا کرمان اوستانی نین پیچاقچی و افشار ائلری نین تورک‌دیلی نفوسو بورادا گلن ساییدان داها چوخ گؤستریلمیشدیر. بو او معناداییر کی، بورادا یاشایان تورکلر بو مدت ایچینده شهرلره کؤچموش و اقلیت حالیندا اولدوقلاری اوچون فارس‌دیلی کرمان شهری و باشقا شهرلرده فارسلاشمشیش و با فارسلاشماقدادیرلار.

مشهد	٢٥	قوچان	٣٣٠
نیشاپور	٤٦		

بو گندلرین نفوسو و باشقما ياشاييش امکانلارى حاقدا (اکين، مالدارلیق و ....) مكمل بىلگى آدى گئچن كيتابدا آيرينتيلارى ايله وئريلميشدير ■

قايناقلا:

- پايگاه اطلاع رسانى دولت (١٣٩٠). خبر گدو: ٢١٠٧١٥، مخابره زامانى: ٢٨ دى، ١٣٩٠، ساعت ١٦:٣٩.
- پناهيان، محمود (١٣٥١). فرهنگ جغرافيايي تركان ايران زمين، برگرفته از كتاب فرهنگ جغرافيايي ايران، انتشارات ستاد ارتش (١٣٣٢-١٣٢٨).
- پورباقر، محروم (١٣٩١) «بررسى هویت و سازگاري فرهنگي آذریها [ترکها]ی تهران»، يابينلاناميش تئز، شاهد بيليم يوردو، اجتماعي علملى بؤلومو، تهران.
- دله واله، پييترو (١٣٨٠). سفرنامه، فارسجايا ترجمه: محمود بهفروزى، ج. ١، صص. ٧٠٥-٧٠٤ و ٧٠٩. قطره يابينلارى، تهران.
- رئيسنيا، رحيم (١٣٧٩). آذربايجان در سير تاريخ ايران، ج. ٣، نشر مينا.
- شوراي فرهنگ عمومي (١٣٨٩). نفوس سايمى، همدان اوستان آمارى.
- مرکز آمار ايران (دى ١٣٧٠). سالنامه آمارى كشور: ١٣٦٩، چاپخانه مرکز آمار ايران، و باشقما يابيلرین آمار كيتابى.
- مستوفى، حمداوه (١٣٦٢). نزهت القلوب، نشره حاضيرلاريان: گاي ليسترنج، دنياي كتاب يابينلارى، تهران.
- نصرنيوز (١٣٩٠).

دیلیمیز و اونون چئشیدلی لهجه‌لری (گونئی آذربایجانین "گونئی" بؤلگه‌سی لهجه‌لری)

• حسین محمدخانی گونئیلی^۱

ÖZET: Hüseyin Muhammedxani GÜNEYLİ, "Dilimiz ve Onun Çeşidli Lehceleri: Güney Azerbaycan'ın "Güney" Bölgesi Lehceleri", *Varlıq: Üç Aylıq Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İlkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 15-19

Bu çalışmada, Azerbaycan Türkçesi ağızlarının, özellikle de Tebriz'in quzeybatisında bulunan "Güney" bölgesi ağzının fonolojik özellikleri ve fe'l eklerinde ortaya çıkan deyişmeler ve gelişmeler incelenmiş, çeşidli örneklerle qonşu ağızlar arasındaki ferqlilik ve benzerliklere, -mek ve -maq mesder ekinin deyişik teleffüzlerine işaret olunmuştur.

Açar Sözler: İran, Azerbaycan, Güney bölgesi, Türk dili, Azerbaycan Türkcesi, Güney Azerbaycan Ağızları.

چکیده: حسین محمدخانی گونئیلی، "زبان ما و گویش‌های مختلف آن: گویش‌های منطقه "گونئی" آذربایجان"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۱۵)، صص. ۱۹-

۱۵

در این مقاله، گویش‌های مختلف ترکی آذربایجانی به ویژه منطقه «گونئی» در شمال غرب شهر تبریز از نظر آولی و تغییرات ایجاد شده در پسوندهای فعلی بطور مختصر بررسی گردیده و با ارائه نمونه‌های مختلف به شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود میان گویش‌های هم‌جوار، از جمله نحوه تلفظ پسوند مصدری (-مک و -ماق) در این گویش‌ها پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: زبان ترکی، ایران، آذربایجان، منطقه گونئی، لهجه، گویش.

ABSTRACT: Hossein Muhammdkhani GUNELI, "Our Language and Its Different Dialects: South Azerbaijan's "Güney" Region Dialects", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp.15-19

In this article, different dialects of Azerbaijani Turkish, especially that of the Güney region located in northwest of Tabriz have been briefly examined phonologically

¹ فولکلور آراشیدبیر ماجیسی، شاعیر و یازار.

and regarding the personal suffixes. The similarities and differences between this dialect and other adjacent dialects, among which the pronunciation of infinitive suffixes *-mek* and *-maq*, have been discussed by giving different examples.

Keywords: Iran, Azerbaijan, Güney region, Turkish language, Azerbaijani Turkish, Azerbaijani Turkish dialects

آذربایجان تورکجه‌سی‌نین ده باشقان دیللر کیمی چئشیدلی لهجه‌لری و آغیزلازی واردیر. بعضیلری بو دیلی و آیری- آیری تورک دیللرینی نین هر بیرینی «آنا تورک دیلی» نین بیر لهجه‌سی ساییرلار. نئچه یوز ایل بوندان اؤنجه بو دوشونجه ایله راضیلاشان اوْلوردوسا، ایندی بو فیکری قبول ائتمک چتیندیر.

تورک دیللری نین هامیسی‌نین بیر کوْکدن اوْلودوغوندا کیمی‌سی‌نین سؤزو بودور. آنچاق تورک میلتی ده باشقان اوْلوسلار کیمی آرخادا قویدوغو یوز ایلیکلرده ساییجا چوْخالدیقجا، ياشادیغی جوْغرافیا بؤلگه‌سی ده گئنیشلننمیش، هر بؤلگەدە يئنى شئیلر تاپیلمیش، يارادیلمیش و آدلاتمیش‌دیر. نئچەدە همان بؤلگەنین دیلیندە يئنى سؤزجوکلر میدانا گلمیش و دیله آرتیریلمیش‌دیر. هابئله تجارت، کوْچ، ساواش و گئت- گئلرلە باشقان خالقارین دیللریندن ده بیر سیرا كلمەلر چئشیدلی بؤلگەلرین دیللرینه گئچمیش‌دیر؛ يئنە ده زامان سورجیندە تاپیلمیش سیاسی سرحدلرلە باشقان ندنلر ال- الله وئرمیش، هر بؤلگەنین دانیشیق شیوه‌سیندە بیر سیرا فرقلى لیكلر میدانا گلمیش‌دیر. بئله‌لیکلە ده کوکو بیر اولان تورک دیلی نین چئشیدلی قوللاری نین هر بیری بیر اؤزگور دیل کیمی اؤزونو گۆسترمک زۇروندا قالمیش‌دیر. اۋرنك اوْلاراق، آلتى- بئددى یوز ایل بوندان قاباغا کیمی آذربایجان تورکجه‌سی ایله تورکیه تورکجه‌سی بیر دیل اوْلاراق، همن دئورلرده يارانان نسیمی دیوانى، بوگون الدە اوْلمایان بیز نسخەدن كۈچۈرولن، ایندیلیکدە آلمانیادا درئىسن شەھرى نین سلطنتى كىتابخاناسیندا ساخلانشىلان دده قورقۇد كىتابى و آیرى- آیرى اثرلر بو دیللرین ایکیسى ایله ده دۇغما اوْلاراق، هر ایکیسى نین اوْگەلرینى (عنصرلرینى) داشيماقدادىر. بئله كى، بوگون هم آذربایجان، هم تورکیه، هم ده كركوك و سورىيە تورکلری بو اثرلرى اوْز دوغما كلاسيك اثرلرى كیمی قىيمتلەندىريلر.

بوگون قوزئى و گونئى آذربایجان بىن دىللى قرامر باخيمىندان واحد دىل ساييلاق، ايکى یوز ایلە ياخين سوره‌دە آیرى- آیرى سیاسى طالعلرى اوْلماق نتیچەسیندە هر بیرینه چوْخلو ياباناجى و قارشى طرفە آنلاشىلماز اولان سؤزجوکلر آرتیریلمیش‌دیر.

بوگون دونيا دیللری نین چوْخو يازىلىپ اوْخونور، درسلېكىلدە، گوندەليکلرده و ژورناللاردا باسىلىر، ائله جە ده راديو و تلویزیون آراجىلغى ایله يايىلاق، او دىلین لهجه‌لری ادبى دىلە ياخىنلاشىرسا، بىزىم دىلەمیز يعنى آذربایجان تورکجه‌سی نین گونئىدە كى قولو بو نعمتلىرن محروم اوْلاراق، تكجه گلىشىمە و ايرەلەمەسى دايامايير، بلکە بعضى يۇنلارده سؤزجوکلرینى ايتىرەر ك گىرىلەمگە ده اوغراماقدادىر. بئله بىر دورومدا اونون لهجه‌لری و آغىزلازى گوندىن- گونه داها چوخ كىندرلە و شەھرلە آراسىندا، حتى ساوادلى- ساوادىسىزلار، فارس دىلینى بىللىرلە بىلمەينلە آراسىندا آرتىر، بىرلى- بىریندن اوْزاقلاشىلار. آچىق سؤز بى كى، شەھرلەرین چوخو و فارس دىلیندە تحصىل آلمىش بعضى كىنلىلر اؤزلىرىنى

او خوموش گؤسترمک اوچون آرتیق فارسجا، عربجه سوزجوکلر و دئیملری دانیشیق دیللرینه قاتماقلادىئى بىر ديل میدانا گتىريلر.

اىلە بونلارسىز دا بو گون گونئى آذربايچان توركجه سىيندە نىچە ايرى و گۆزه گلىم لهجه، نىچە كىچىك و بؤيوك لهجه‌لرله اورتاقلىقلارى اولان لهجه و مىنلرجه آغىزىن شاهىدى اولاپىلىرىك.^۲ اردبىل لهجه‌سى، تبريز لهجه‌سى، اورمو لهجه‌سى، خۇي- سالماس لهجه‌سى، زنجان لهجه‌سى، مىيانا لهجه‌سى، سراب لهجه‌سى، طارم لهجه‌سى، قاراداغ لهجه‌سى، همدان لهجه‌سى، ساوه لهجه‌سى وس. آنچاق بو لهجه‌لرین قانادلارى آلتىندا باشقاب لهجه‌لر، اونلارين ھېرىنىن قانادلارى آلتىندا چوخلۇ آغىزلار دا يېرلشمكىدە دىر كى، بعضا بو لهجه‌لرله سىلسەرک بعضا دا باشقا و يېرلى ئوگەلرلە دولودورلار. اۇرنك اولاراق: تبريز لهجه‌سى اۇزگۇ بىر لهجه اولاراق؛ مىند، اوسگۇ، ماراغا، توفارقان و شبىسترين «أروئق» بۈلگەسى، ھابىلە بلکە ده اونوتىوغمۇز آىرى يېرلرین لهجه‌لىرىنى قانادى آلتىنآماقادادير. آدلارى چكىلەن بو يېرلرین لهجه‌لری ايلە تبريز لهجه‌سىنىن اورتاق اۇزىلىكلىرى اولا- اولا، بىر چوخ يۇئىلدە دە ھم بو لهجه، ھم دە بىرى- بىرى ايلە دە فرقلىيدىلر.

اۇرنك اولاراق بو گون تبريزىن شىمال- غربىنده يېرلشن و «گونئى» آدلانان بۈلگەدە اىكى، بلکە دە اوج لهجه ايلە قارشىلاشىرىق. اۇنچە اشارە اىدىلىدىگى كىمى بۈلگەنин شرقى و أروئق آدلانان حىصەسىنىن تبريز- شبىستە يولۇنان يوخارىداكى كىندرلىرىنىن ھامىسىنىدا، بو يولۇنان آشاغىداكى كىندرلىرىن بىر سىراسىنىدا، تبريز لهجه‌سینە ياخىن بىر لهجه‌سى واردىر. بو لهجه‌نinin اينچە صائىتلى مصدەرلىرىنده آردىجىلىق قانۇنۇ پۇزولۇر. يعنى مصدر اكلرىنىن ھامىسى تبريز لهجه‌سى كىمى قالىن سىلىلىر گۈئۈرور، ھامىسىنىدا «مك» و «ماق» اكلرى «ماخ» كىمى دېئىلir؛ مثلا «گەتمەك، گلمەك، گۈرمەك، دەنمەك، آلمەق، آپارماق، ياتماق، اوتۇرماق و...» يېرىنە «گەتماخ، گلماخ، گۈرماخ، دەنماخ، آلماخ، آپارماخ، ياتماخ، اوتۇرماخ» و بىر... ايشلىرىن، اىستەر قالىن، اىستەر سىلسە باشلانان مصدرلردا «ق» يېرىنە ايشلىن «خ» اىكى سىلى آراسىنا دوشىنە ادبى دىلەدە ايشلىنىدىگى كىمى، «غ» سىسىنە چۈرۈلىر. آجاق تبريز لهجه‌سینە دۇيولان يوموشاقلىقى و چكىمى بىر لهجه‌دە گۈرمەك اولمۇر. ھابىلە اروئق شىوه‌سى ايلە تبريز شىوه‌سىنىن بىر سىرا آىرى فرقلىرى دە واردىر؛ مثلاً ادبى دىلەمەزدە «گەتدىك، آلدىق، دەدىك، سايدىق، اىزىلەدىك» و چوخلۇ بونلار كىمى اىيلەر تبريز لهجه‌سینە: «گەتىدۇخ، آلدۇخ، دەدۇخ، سايدۇخ، اىزىلەدۇخ» و بىر. كىمى دىلە گتىرىلىر. آچىق سۆز بىرى كى، اروئق لهجه‌سینە بىر كىمەلرلەن اينچەلرلىرى قالىنلاشىرلارسا، تبريز لهجه‌سینە اولدوغو كىمى سون ھجالارى يووارلاق سىلىلەر چۈرۈلمە يېر.

بۈلگەنinin باتى و خوى- سالماس بۈلگەلری ايلە قونشو اولان و «أنتاب» آدلانان حىصەسىنىن لهجه‌سى تخمىنأ خوى- سالماس لهجه‌سى ايلە اوست- اوستە دوشور، سۆزو گىندەن بۈلگەنinin اۇزۇنە مخصوص دانىشىق شىوه‌سینە اينچەلمە و آردىجىلىق قانۇنلارى ادبى دىلەمەزدە سىلسەرک، مصدر اكلرى ادبى

² دونيانىن چوخ يېرىنە دەنلىقىندا اولدوغو كىمى ھەر شهر و كىندين اۇزونە مخصوص آغىز و دانىشىق شىوه‌سى واردىر.

دیلیمیزدە کىنندىن بىر آز داها يوموشاق اىشلىنمكىدەدىر. بئله كى، ادېي دیلیمیزدە قالىن مصدرلرده اىشلىن "ماق" اكى بو شىوهده "ماخ"، اينجە مصدرلرده اىشلىن "مك" اكى داها دا اينجە و "مك/مه-/مى" كىمى دىلە گتىريلىر، آنچاق بونلارين هئچ بىرى ايله عىناً اوْلاشمايىر.

گۈنئى بولگەسى آدى ايله تانىننان بو دىيارىن مركزىنinde باشقا بىر لهجه ده اوْزونو گؤسترمكىدەدىر. بو شىوهده ده ارونق لهجهسى كىمى مصدر اكلرى قالىن گئىدىر، هابئله هم اينجە سىلى، هم ده قالىن سىلى مصدرلرده ميدانا گلن مصدر اكى «ماق» دئىليل «ماخ» كىمى دئىليل. بو باخيمدان ارونق لهجهسى ايله فرقىنمه بىر، يالنىز شبىستر، خومنا (خامنە) شهرلىرى و بىニسис ايله چن آوان كىندرىيىدە اىشلىن بو لهجهده دیلیمیزىن دوقۇز صائىتىنىن سككىزىنى گۈرمك اولور. قالىن «اي» (ا) سىلىسى بو لهجهده اصلا قولاغا دىگمىرى. بو صائىت يئرىنە آرتىق «اي» (ا) و «او» (u) صائىتلرى اىشلىنمكىدەدىر. نىتىجەدە بىر چوخ انىملەر، آدىللار و سايىرەدە «يىق» (q) اكى آرتىق «وۇخ» (uX) و «يىخ» (x) كىمى دىلە گتىريلىر. مثال:

qız → qiz, qirmizi → qirmizi, qalın → qalin, sarı → sari, xanım → xanum,
dağlıq → dağlux, alışiq → alışux, sırtıq → sirtux vs.

بو باخيمدان، يعنى اينجەلرین قالىنلاشماسى و معىن يېرلرده يووارلاق اولمايانلارين يووارلاقلاشماسى باخيمىندان تېرىز لهجهسى ايله اوسته اوسته دوشىمكىدەدىر.

گۈنئى بولگەسى نىن يالنىز بىر كىنдинدە (دريان) ده اردبىل لهجهسىنە جىدىي بنزىلىك وار. بو كىندين اهالىسى نىن چوخونون نىچە يوز ايل اونجە (صفوى دۆروننە) اردبىل اطرافىندان گىلىگى سۈپلىنىر. بورادا بو لهجهدن سۆز آچماق اىستەمېرىك.

بوندان علاوه هر يېرده و بوتون دىللرده اولدوغو كىمى بولگەنىن يەتمىشىن آرتىق كىن و شەھرى نىن ده هر بىرى نىن اۋازل دانىشىق شىوهسى و آغزى واردىر. بئله كى، هر هانسىندان اولان بىر آدامى لاب اوzac بىر يېرده قونشو كىنلىلىرىندان اولان بىر آدام دانىشىرىدىقدا، اونون هارالى اولدوغۇنۇ چۈخ ياخشى باشا دوشىر.

گۈنئى يىن ازاب بولگەسى نىن «تىل»، مركزى بولگەسى نىن «چن آوان» آدلى كىندرلىرى آغىزىندا «ج» و «ج» صامىتلىرى اولدوقجا دولغۇن سىلىنىر؛ مثلا: «ج» سىسى «گ» سىسىنە، «ج» سىسى ايسە داها چوخ «ك» سىسىنە بنزى بىر سىسە چئورىلىر. بئله كى، «شانغان، زىنغان، ارسنغان، اوْجان» و بونلار كىمى يېر آدلارى آرتىق «شانغان، زىنغان، اوْغان» كىمى دئىليل، «چاى، چاوش، آلچاق، آچار» و بونلار كىمى سۈزلە داها چۈخ «كاي، كاوش، آلكاخ، آكار» كىمى تلقۇظ اندىليلر. يىنه ده ازاب بولگەسىنده «ھئرىز» كىنلى آغىزىندا «خ» سىسى اولدوقجا يوموشانىر و «ھ» سىسىنە ياخىن بىر سىسە چئورىلىر.

ارونق بۈلگەسى نىن «آلیشا» (عليشاه)، دىزەخللى كىنلارى، بلکه دە بىر نىچە آىرى كىندىن آغزىندا بىر چۈخ ائىلمىرده «-يىك» (ik) - اكى «اوك» (ük) اكينه چىورىلىر، مىثلا: گەتدىك، گەلدىك، دەدىك، يەدىك و چۈخلۈ بۇنلار كىمى سۆزلىرىنىڭتىوک، گەلدىوک، دەدىوک، يەدىوک كىمى تلفوظ اندىلىر.

بو قىسا آراشدىرمادا سۆزو گەدىن بۈلگەنىن لەھەلرى و آغىزلارىندا آزجا بىلگى وئىريلدىسە، آراشدىرمالى و ايشلەمەلى دىل اۋزلىكلىرى بۇنلاردان داها چۇخدۇر. او مودوموز واردىير كى، گەلەجىكىدە اونلار دا
■ آراشدىرىلسىن

وارلیق

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi

Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 2 (Güz 2015), ss. 21-30

Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

تورك - موغول ديل ايليشكىسى اساسىندا

ساري اوغور - شира يوغور ديل ايليشكىسى (١) ^١

• موسى رحيمى ^٢

ÖZET: Mousa RAHIMI (Musa Rahimi), "Türk- Moğol Dil İlişkisi Esasında Sarı Uyğur- Şıra Yuğur Dil İlişkisi", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İlkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 21-30

Türklerin ve Moğolların eskiden beri birbirleriyle sıxı ilişkileri olduqları bilinmektedir. Bu ilişki sonucunda iki dilin de birbirinden derin etkilenmeleri olmuşdur. Bu etkilenmeler yalnız söz varlığında qalmamış, morfolojik ve sentaktik düzeyde de gerçekleşmiştir. Türkler hereketli bir millet olduqları üçün tarix boyunca tarix boyunca Moğol, Tunquz, Fin, Islav, Hind-Avrupa, Ereb ve Farslarla temasda olub onların dillerini etkileyen kimi dillerinden de etkilenmiştir. Bu etkileşimin derin izlerini yalnız ard zamanlı (diyakronik) ve karşılaşmalıdır dil biliminde deyil, ayrıca onların inanc, sosyal hayat, düşünce biçim ve yaşam terzinde de axtarmaq gereklidir.

Dil sınıflandırmrasında aynı qrupa aid olan Sarı Uyğur Türkcesi ve Şıra Yuğur Moğolcasının eklemeli (agglutinative) bir dil olmaları, yapım ve çekim oxşarlıqları, zemirlerde ve söz varlığındaki ortaqlıqlar kimi xususlara araştırmacılar toxunmuştur. Jenetik qohumluqdan çox, dil teması sonucu ortaya çıkan oxşarlıqlar ve deyişimin üzerinde durmağa çalışılan bu yazida, bütün dillerin tarixinde bir qarışmanın olabileceyi kimi bu iki Altay dilinde de dil deyişiminin bir çok düzeylerinde gerçekleştiyinin tesbitine çalışılmıştır.

Bir dilin tarixini o dili danışanların tarixinden ayırilmediyimiz üçün biz bu çalışmada Türk ve Moğolların hem tarixini hem de dil teması sonucu oluşan ortaqlıqlara hem rekonstraksiyon (reconstruction) olaraq varsayılan Ana Altaycanı (Proto-Altayca) göz önünde tutacağımız.

¹ مقاله ايکي بؤلومده يابىنلاناچاقدىر. ايکينجي بؤلومو درگى نىن "ايکينجي دۇنھ، سايى: ٣ (قىش ١٣٩٤)" سايىسىندا

اوخوبابىرسىيىز. وارلیق

² آنكارا بىلەم يوردو، چاغداش تورك لەھەلرى و ادبىاتلارى بؤلومو، دوكتورانت (rahimi.musa@gmail.com)

Açar Sözler: Altay Dil Varsayımi (Ferziyesi), Kültürel Dil Bilimi, Sarı Uyğur Türkçesi, Şıra Yuğur Moğolcası.

چکیده: موسی رحیمی، "تماس زبانی ساری اویغور و شیرا اویغور بر اساس مناسبات زبانی ترکی- مغولی"،
وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۰۱۵)، صص. ۲۱-۳۰.

ترکها و مغولها از زمانهای خیلی دور با هم ارتباط و مراوده نزدیکی داشته‌اند. در نتیجه این ارتباطات و مراودات نیز هر دو زبان ترکی و مغولی تاثیرات زیادی بر یکدیگر پذیرفته‌اند. این تاثیرات تنها در واژگان نمانده بلکه از لحاظ ساختاری و نحوی نیز تاثیرات زیادی بر یکدیگر گذاشته‌اند. ترکان به خاطر متحرک بودنشان در طول تاریخ با مغولان، مانچو-تونقوزها، فینها، اسلاوهای هند و اروپاییها، عربها و فارسها در ارتباط بوده و همانطوری که بر زبانهای آنها تاثیر گذاشته اند از زبانهای آنها نیز تاثیر پذیرفته اند. اثرات عمیق و مقابله این ارتباطات را نه تنها از لحاظ زبان شناسی مقایسه‌ای و در زمانی (دیاکرونیک) بلکه از لحاظ اعتقد ای، زندگی اجتماعی، طرز تفکر و زندگی نیز باید تحقیق و جستجو کرد. ترکی ساری اویغور و مغولی شیرا یوغور در طبقه بندی زبانها به یک خانواده زبانی متعلق بوده و تاکنون محققان زیادی به تشابهات مورفولوژیکی و مشترکات واژگانی دو زبان پرداخته‌اند. در این مقاله به جای ارتباط رُتئیکی به تشابهاتی که در نتیجه تماس / ارتباط زبانی بوجود آمده پرداخته شده است. علاوه بر این، همانطوریکه تاریخ یک زبان را از تاریخ متکلمین آن زبان نمی‌توان جدا کرد در این نوشته هم به تاریخ ترکان و مغولان هم به مشترکاتی که در نتیجه ارتباط زبانی بوجود آمده نیم نگاهی انداخته شده و هم فرضیه پروتو-آلتايك در نظر گرفته شده است.

کلیدواژه‌ها: فرضیه‌ی زبان آلتايكی، زبان شناسی فرهنگی، ترکی ساری اویغور، مغولی شیرا یوغور

ABSTRACT: Mousa RAHIMI (Musa Rahimi), "The relationship of Sarı Uighur-Shıra Yugur language in the context of the Turkish-Mongolian Language", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 21-30

Turks and Mongols are known to have close contacts for long years. As a consequence of this relationship, both of these two languages have deeply influenced each other. These impacts have not only occurred at the level of lexical system but also at morphological and syntactic levels. Since Turks have been a highly mobile nation throughout the history, they have been in contact with Mongolian, Tungus, Finnish, Slavic, Indo-European, Arab and Persian people and they have affected their languages as well as being affected by their languages. To study and determine the deep traces of these effects, not only is there a need to diachronic and linguistic comparison but there should be an investigation on their faith, social life, thinking manners and ways of life.

Since Yellow Uighur Turkic and Shıra Yugur Mongolian languages belong to the same group and they are both agglutinative languages, the researchers have pointed out some similarities between pronouns, structures, conjugations, and words. Rather than genetic kinship, this paper has tried to examine the the similarities coming from language contacts.

Because it is not possible to separate a language's history from the speakers of that language, we have considered the history, contact-induced simmilarities and the reconstructed forms of Proto-Altaic.

Key words: Altaic languages, cultural linguistics, Sarı Uighur Turkish, Shıra Yugur Mongolian.

١. گىريش

بىر دىلىن تارىخىنى او دىلى دانىشانلارين تارىخىنندن آيرمايان تومسون و كوفمان، دىلى سوسىال باغلامى چرچوسينده الله آلىر، دىلده ميدانا گلن دېيشىكلىكلىرىن يالنىز ديل بىليمىسل فاكتورلارا باagliلى اولمايىب، هم ديل بىليمىسل فاكتورلار، هم ده سوسىال فاكتورلارين بىرلىكده دىلە تاثير ائتدىگىنى سؤيلرلر (تومسون-كوفمان ٤: ١٩٩١). بو با glamada بىز بو چالىشىمادا توركلىرىن و موغوللارين هم تارىخىنى، هم ديل تماسى سونوجو اولوشان اورتاقلىقلار، هم ده ركىنستاكسىيون اولاراق وارسايىلان (فرض اولونان) آنا آلتايچانى (پروتو-آلتايچا) گۆز اۇنوندە توتودق. قىساجاسى كۈكىن ديل بىليمىنندن داها چوخ، كولتورل ديل بىليمى باخىمىندان تورك- موغول ديل ايليشكىسىنە ياخىنلاشماغا چالىشدىق.

٢. دونيا دىللرى و آلتاي ديل وارسايىمى

سون زامانلاردا دىللرىن ژنتىك صينيفلاندىرماسينا ايلگىنин يئىنيدن اويانماسىنا تانىق اولوروق. دىللرىن چىشىدلەلىگى اوچون ائوريمىسل يوروم (تكاملى تفسير)، داروينين بىولۇزىدە اوخشار شكىلده كشف ائتدىگى 'دوغال سەچىلمە' بولولىا ائوريملشىمەدن بىر سوره اۇنجه كشف ائدىلدى. سير ويلىام جونزون ١٧٨٦-داكى درسلىرنىن قارشىلاشدىرمالى ديل بىليمىن باشلانغىچ نىقطىسى اولاراق آلينماسى گلەنكىسىللىشمىشدىر (عنعنەوى لشمىشدىر). او، بو درسلىدە راستلانتى (تصادف) سونوجو دا اولسا، سانسکريت، يونان و لاتىن دىللرىنىن فعل چاتىلارىندا و قرامر شكىلریندە گوجلو بىر اوخشارلىغىن اولدوغۇنو اورتاييا چىخاردى (روپىنس ١٣٤: ١٩٦٨). ١٩-جو يوز ايلين باشلارىندا هىند-آوروبا قارشىلاشدىرمالى ديل بىليمىن قورو جولارىندا بىرى اولان راسموس راسك كىمىي اونجولرى، قارشىلاشدىرمالى متودو دونيادا كى دىيگر دىللر اوزرىنinde اوغۇلاماقدان چىكىنمهدىلر. راسك، جونزون هىند-آوروبا ديل عايلەسىنده ايشلتىدىگى يئىتمى (روشى) اوغۇلاياراق آلتوت و ائسکىمۇ دىللرىن عىنىي عايلەدىن اولدوغۇنو اورتاييا چىخارماقلا قالىمادى، بو ايکى عايلەنinin سامويىت عايلەسى ايلە بىرلىكده ايکى ليك اك (وند) اولاراق -ك/ و چوخلوق اكى اولاراق /ت/نىن ايشلىدىگىنى كشف ائتدى.

ترنس كوفمانا گۆره، قارشىلاشدىرمالى ديل بىليمىدە يئىنيدن يابىلاندىرما \ قورما متودلارىنىن دوغال زامان سىنيرى ٨-٧ مىن اىلدىرى. بىز كۈكىن (منشا) قوهوملۇغۇنۇ آنجاق بو قدر زامان اوچون يئىنيدن يابىلاندىرابىلىرىك، بوندان داها اۇنجهسى اوچون دئىيل (كوفمان ٢٣: ١٩٩٠). كاتئرین كالاغان ايسە، دىللرىن گۈرونۇشىدە كۈكىن قوهوملۇغۇنۇ يئىنيدن يابىلاندىرا جاق اشارەلردىن محروم اولدوغۇنو ادعا ائدر (كالاغان ١٦: ١٩٩٠).

ديل بىليمىدە اوزون سورەلى قارشىلاشدىرمما قونوسوندا ١٩٨٠-لرین سونوندا گرچىكىن گۈزلەنمەميش شكىلده آنى بىر شوك ياشاندى. انسان ژنتىكچىلىرى طرفىنندن انسان تورونون (نوع) بىولۇزىك صينيفلاندىرماسىنىن تاپىلىشى، اوزون سورەلى ديل صينيفلامالارى ايلە ياخىن پاراللىكلىر اولدوغۇنو اورتاييا چىخاردى. بو پاراللىكلىر يالنىز هىند-آوروبا و بانتو كىمىي دوشوك دوزئىلى ديل عايلەلىرىنده دئىيل؛ عىنىي زاماندا قروپلاندىريلمالارى هىند-آوروبا جىلار طرفىنندن 'تخمين' اولاراق گۈرۈلەن نىڭ

کوردوفانیان، خویزان، نیلو-سحاران، آفو-آسیاتیک، ایندو-پاسیفیک و آمریکنده کیمی دیللرده ایدی (هوبر ۱۹۸۶-۱۹۸۹). دا آنتروپولوچ (مردم شناس) کریستی تورنر و بیولوچ استفن زنگورا ایله بیرلیکده گرینبرگ، گرینبرگین یئنی دونیا نفوسونون دیل صینیفلاماسی تورنرین دیش تانیقلاری و زنگورانین قان قروپلاری کیمی گلهنکسل (سننی) ژنتیک اشاره‌له دایانان تانیقلاری آراسینداکی گنل اویغونلغا توخوندولار (گرینبرگ، تورنر و زنگورا ۱۹۸۶). ۱۹۸۷-ده لاورئنت اکسکوفر و آرخاداشلاری آلت-سحارا آفریقادا گوردوکلری انسان ژنتیکی چالیشماسیدا، ژنتیک فرق‌لشمه ایله انسان دیل عایله‌سی قروپلاری کومه‌لشمەسی نین آچیقجا پارال اولدوغونو تاپدیلار (اکسکوفر و دیگرلری ۱۵۱: ۱۶۶-۱۶۷). آلبتو پیازا و دوستلاری، ساردونیا آداسینداکی (جزیره) بیر چالیشمادا انسان ژنلری نین جغرافی داغیلیمی ایله دیل اوزلیلکلری (لکسیکال شکیللر) و سوی آدلارینی قارشیلاشدیردیلار. اوچو آراسیندا یوکسک اوراندا (مقیاسدا) قارشیلیقلى باغلاتى، ژنلرین و دیللرین، چوخ کیچیک آلانلاردا (زمینه) بئله اوخشار جغرافی يابىلما آلانلارينا صاحب اولدوغونو ثابت ائتدىلر (پیازا و دیگرلری ۱۹۹۲). چاغمیزین آركولوژیک آلانیندا سون گلیشمەلر گله‌جک دیل بیلیمینه ساغلاياجاغى اۇئنملى (مهم) قاتقىلارى دا گؤز اۇنوندە توتماق گرکىر. راديو كربن تستى نین (ج ۱۴) اصيل چىرك (هسته) قروپلارى نین نه زمان پارچالانىب داها کیچىك بیرلیکلرە آيرىلدىقلارىنى بىرلەمە قوносوندا بىلەم آداملارينا ايشيق توتماقدادىر. بونلارдан آنانشىلاجاغى اوزره تورکولۇزى نین، آتايىستلىگىن و گنل دیل بیلیم نین بیولۇزى، آنتروپولۇزى، دىنلر تارىخى، سوسىولۇزى، آركولوژى و تارىخ کیمی بىلەم قوللارى ایله نه قدر اىچه اولدوغونو وورغولار و هر بىرىسى نین دىگرى اولمادان نه قدر اسکىك اولدوغو اورتايا چىخماقدادىر.

آلتاي دیللری ئئورىسى؛ تورك، موغول، تونغوز، كره و ڇاپن دیللری نین اورتاق بير كۈكدىن گلدىگىنى و بونلارين قوهوم اولدوغونو قبول اىدن ئئورى نین آدىدىر. باشلانغى جدا يالنiz تورك، موغول و تونغوز دیللری نین قوهومملوغو اوزرىننده دورولسا دا، ۲۰-جى يوز ايلين اورتالاريندان سونرا كره و ڇاپن دیللری ده بونلارا آرتىرىلمىشدىر. ئئورىيە گۈرە، بو دیللرین اورتاق بير آنا دىلدىن گلدىگىنە اینانىلىر. آلتاي دیللری ئئورىسى نین باشلانغىچى اولان ۱۸-جى يوز ايلين او توزلو ايللىرىندىن سونرا آپاريان ايلك چالىشمalarدا آتاي دیللری اورال دیللری ایله (فین، مجار، سامويىن و. ب.). ايليشكىلىنىرىلىميش، حتى آتاي دیللری بير چوخ فرقلى دىلله اله آينىمىشدىر. آنجاق ۱۹-جو يوز ايلين سونلارىندان گىنلىكىلە آتاي دیللری ایله صىنيرلاندىرىلىميشدىر (ارجىلاسون ۱۷: ۲۰۰۷).

اورال-آلتاي دیللرینه ايلك او لاراق دقت چىن سوئلى يوهان فيليپپ تابت (Johann Philipp Tabbert) (فون استراحلنبرگ) (۱۷۳۰)، تاتار آدینى وئردىگى خالقلارى ۶ قروبا آيرىماقدادىر:

۱) اویغورلار (بونونلا فين-اوغورلارى قصد اندر)

۲) تورك-تاتارلار

۳) سامويىدلر

(۴) موغول و مانچولار

(۵) تونقۇزلاр

(۶) قارا دىنiz ايله خزر دىنiz آراسىنداكى خالقلار (تمير ۱۱۶: ۱۹۷۶)

استراحلنېرىگىن صينيفلاندىرىمىسى دوغۇلۇغۇندان چوخ، قۇنۇيا دقت چكىن ايلك آراشدىرىما اولدوغو سببى ايله تئورى نىن تارىخىنە ئۇنىمە صاحىبىدیر.

ماتىاس كاسترن (Matias Castren) اورال-آلتاي دىللرى آراشدىرىمىسى نىن گرچك بىر اوستادى اولماسىنا راغماً، بو دىللر آراسىنداكى قوهوملۇغا كسىن گؤزوپله باخىلا بىلەمە يە جە گىنى اىرەلى سورموشدور. چونكۇ اونا گۈرە، بو دىللر آراسىنداكى قوهوملۇق باغانلىرى، هىند-آوروپا دىللرى آراسىنداكىلار قدر گۈزە گلەجك ماهىتىدە اولمامىشدىر. او، زامان اىچرىسىنە درىنلەشىرىدىگى آراشدىرىمالار سونوجوندا، اورال-آلتاي دىللرىنى باشلىجا بىش قولًا آبيرماغى اوغۇن گورۇر و بو دىللر عايىھىسىنە يالنېز آلتاي آدینى وئىرر. بو قروپلار بونلاردىر:

(۱) فين-أوغۇر

(۲) ساموبىئىد

(۳) تورك-تاتار

(۴) موغول

(۵) تونغۇزجا و شىوهلىرى (جعفر اوغلو ۱۷: ۲۰۰۱)

بو صينيفلاندىرىما مدرن صينيفلاندىرىمانىن ايلك تاسлагى (اسكىز) دوروموندادىر. بوگونكۈندەن فرقى اورال و آلتاي دىللرىنىن آيرىلمامىش اولماسىدیر.

قارشىلاشىرىمالى آلتاي دىل بىلىمى چالىشمالارى مشھور موغولىيست و توركولوق رامستىد (Ramstedt) ايله باشلار. رامستىد، مدرن موغول دىل بىلىمى نىن ده قوروچوسودور. آلتاي دىللرى تئورىسى قونوسوندا بىرچوخ بىلىم آدامى نىن زامان اىچرىسىنە گۈرۈش دىگىشىرىدىگى كىمى رامستىد ده زامان اىچرىسىنە گۈرۈشلىرىنى دىگىشىرىمىشدىر. رامستىد، باشلانغىچىدا آنا آلتاي دىللىنىن وارلىغىندان شبەلنىرىدى و موغولجا ايله توركىچە آراسىنداكى اورتاق عنصرلىرىن يوز ايللر بويونجا سورن قارشىلىقلى تىماسىن بىر سونوجو اولدوغۇنا اينانىرىدى. رامستىد داها سونرا بو گۈرۈشونو دىگىشىرىدى و توركىچە، موغولجا، مانچو-تونغۇزجانىن قوهوم اولدوقلارى و آنا آلتاي دىلىنىن تورهدىكلىرى سونوجونا يئتىشىدى. رامستىد، آلتاي دىللرى آراسىندا وار اولان بىر چوخ سىس دىنكلىگى نىن (معادل) تاپان ايلك آدامدىر. شوت (Schott)، چوواشجا لە و لە نىن تورك دىللرىنىن لەز / و / اش / يە دنك گلدىگىنى تاپمىشىدىر، آنجاق موغولجا لە و لە نىن ده توركىچە لەز / و / اش / يە دنك گلدىگىنى ايلك تاپان رامستىددىر. باشلانغىچىدا رامستىد اۋۇنندە ئۇنچەكىلر كىمى، موغولجاداكى ارالىنى ازىدەن، لە نىن ده اش / دن چىخدىغىنا اينانىرىدى. آنجاق داها سونرا، چوواشجا و موغولجا لە و لە نىن توركىچە لەز / و / اش / دن داها

اسکى اولدوغونا ایناندى. بو گۇرۇش زامانلا چوخ آلتايىست طرفىنдин ده قىبول گۇردو. رامستد، بونلاردان باشقۇر، توركجه /-پ-/ و /-ب-/ = كلاسيك موغولجا /غ-/ و اورتا موغولجا /ه-/ = مانچوجا /ف-/ = قولدى (نانايى) /پ-/ = ائونكى و لاموت /ه-/ = توركجه Ø سىن دىنكىلىكلىرىنى ده تاپمىشىدىر. رامستد، يالنيز سىن دىنكىلىكلىرى اوزرىننە چالىشمامىش، مورفولوژى قونولارينى دا آراشدىرىمىش و چۈزمىگە (حل ائتمىگە) چالىشمىشىدىر (تىكىن ۱۱۹: ۱۹۷۶).

رامستدىن بو قونوداكى ايلك دىستكچىلىرى، روسييەدەكى موغوليسىتلەر اولدۇ. ولادسىلاو كوتوبىچ (Wladislaw Kotwicz) و رودنف (Rudnev) و ولاديميرستو (Vladimirstov)، رامستدىن اثىرى ايله اىلگىلەندىلەر و اونون قوردوغۇ سىن دىنكىلىكلىرى ايله اتىمۇلۇزىلەرنىن چوخۇنۇ قىبول ائتدىلەر.

رامستدى روسييە بىلەيم آداملارىنдан باشقۇر تعقىب ائدىن دىيگىلىرى ده اولدۇ. ماجار توركولوقۇ نېمت (Németh) ده باشلانغى جدا توركجه ايله موغولجانىن قوهوملۇغۇنَا شىبەھە ايله باخانلارداندى. آنجاق سونزالارى او دا بو ايکى دىلين قوهوم اولدوغۇ سونوجونا يېتىشىدى. اونون آلتاي دىللەرى ايله اىلگىلى قوردوغۇ شئما رامستدىنكىنەن چوخ فرقلى ايدى. اونون شئماسىنىن گۇرە، آلتاي دىللەرى تارىخىنەن دۇردا دۇردا صفحە آبيىد ائدىلەيدى.

- ۱) ايلك بىرلىك يعنى سوى قوهوملۇغۇ
- ۲) قارشىلىقلۇ چوواش-موغول تاثىرلىرى دۇرۇرۇ
- ۳) قارشىلىقلۇ تورك-موغول تاثىرلىرى دۇرۇرۇ
- ۴) ياقوتجانىن موغولجادان اۇدونجلەمەدە (بورج آلمادا) اولدوغۇ دۇرۇر (تىكىن ۱۲۰: ۱۹۷۶).

رامستدى تعقىب ائدىن باشقۇر بىر آراشدىرىماجى ماجار گومبوجدور (Gombocz). گومبوجون ان اۇنملى ائرلىرىنەن بىرى مانچۇ-تونغۇزجا، موغولجا و چوواشجا ايله توركجه آراسىنداكى لى = ز / و / لى = ش / سىن دىنكىلىكلىرى ايله موغولجا /د-/، /ن-/ = توركجه /ئ-/ دىنكىلىكلىرىنە آپىلەمىشىدىر (تىكىن ۱۲۰: ۱۹۷۶).

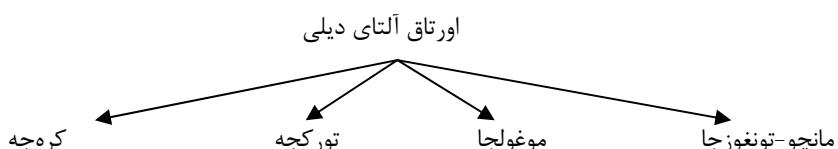
رامستد آلتاي دىللەرى آراسىنداكى اوخشارلىق و عىنىلىكىلەرنىن بو دىللەر آراسىندا قوهوملۇق اولدوغۇ سونوجونا يېتىشىپ، كوتوبىچ (Kotwicz) ايسە بو اوخشارلىقلەرنىن قارشىلىقلۇ تماس سونوجو اورتايى چىخدىيغى سونوجونا چاتىپ.

آلتاي دىللەرى تئورىسىنин هم ساونونجولارى (مدافعە ائدىنلىرى) هم ده قارشىتىلارى (مخالفلىرى) اولمۇشدور. رامستدىن تئورىسىنى دوام ائتدىرىپ گلىشىدىرنەر آراسىندا باشدا اونون اۋېرنىجىلىرى فينلى پىنتى آلتۇ (Pentti Aalto) ايله نيكولاس پوپە (Nicholas Poppe) گلىرى. آلتۇ، رامستدىن اۇلۇمۇنون آردىندا اونون آلتاي دىللەرىنин قارشىلاشدىرىمالى قىرامىنى يايىملامىشىدىر. آلتۇ، كورەجەنى ده اىچىنە آلان آلتاي دىللەرى تئورىسىنин ھىجانى بىر ساونونجوسو اولمۇشدور. آلتاي دىللەرىنин قوهوملۇغۇ قونوسوندا يايىملادىغى مقالەردىن بىرى ده آنا آلتايجا اون سىن /پ-/ ايله اىلگىلى اولانىدىر. آلتاي دىل

تئورىسى نىن ان اۇنملى ساونوجوسو و گلىشىدىرىجىسى اولان نيكولاس پوپەدن سۇنرا شوت (Schott)، كلاپروت (Klaproth)، زىبولد (Siebold)، منگس (Menges)، بۇھتلەنگ (Böhting)، فوكوس (Fokos)، او. پريتساك (O. Pritsak)، ن. آ. باسکاكوف (N. A. Baskakov)، ر. آ. ميلر (R. A. Miller)، توماس آ. سېئوك (Thomas A. Sebeok)، راسموس راسك (Rasmus Rask)، رسن (Räsänen)، طلعت تكين (Talât Tekin)، عثمان نديم تونا (Osman Ndim Tuna) و احمد تمير (Ahmet Temir) كىمىي بىلىم آداملارى بو تئورىنى ساونانلاردا داندیر. آلتاي دىل تئورىسى نىن ان جىيەتى قارشىدلارى ايسە سئر گرارد كلاوسون (Sir Gerard Clauson)، بانگ-كوب (Bang-Kob)، شىروكوجوروف (Shirokogoroff)، گرەرد دورفر (Gerhard Doerer)، آم. شرباك (A. Kaare)، ب. كولىندر (J. Benzing)، ژ. بىزىنگ (B. Collinder)، كاره گرونې (M. Şcerbak)، ه. پازونن (H. Paasonen)، لىكتى (Ligeti) و ب.

رامستدين ئۆيرنجىسى اولان پوپە، آلتاي دىللەرنىن قوهەملىغو قۇنوسوندا اوستادىنىن تعقىبچىسى دىر آنچاق اوستادى رامستد ايلە و اونونلا عىنىنى فيكىرده اولان آلتو ايلە آيرىلدىغى خصوصىلار واردىر. بونلار:

۱) رامستد اورتاق آلتاي دىلى ايلە بوگۇن وار اولان دؤردد دىل عايلەسى آراسىندا هر ھانسى بىر آرا دؤور دوشۇنمه مىشىدى. اونا گۈرە آلتاي دىللەرنىن داللانماسى (شعبەلنمەسى) بىلە اولمۇشدور:

پوپە ايسە، آلتاي دىل بىرلىگىنىن عىنى زاماندا دؤردد دالا آيرىلمىش اولابىلەجىگىنە چوخ احتمال وئرمەمكىدە دىر. اونا گۈرە مۇغولجا ايلە مانچۇ-تونغۇزجا آراسىنداكى ياخىنلىق باشقى داللار آراسىنداكى ياخىنلىقدان داها چوخدور. او حالدا بىر مانچۇ-تونغۇز-مۇغول دىل بىرلىگى تصور ائتمك زورۇندابىق. اوئە ياندان، توركجه ايلە مۇغولجا-مانچۇ-تونغۇزجا آراسىندا كرەجە ايلە اولدوغۇندان داها چوخ بىر ياخىنلىق واردىر. او حالدا بىلە دوشۇنماك زورۇندابىق: آنا كورە دىلى داها تورك-مۇغول-مانچۇ-تونغۇز دىل بىرلىگى واركىن بو بىرلىكىدىن آيرىلمىشىدىر.

۲) ل = ز / و ال = ش / سى دىكلىكلىرى سىبى ايلە آنا چوواشجا ايلە آنا توركجهنى گئچمىشىدە بىرلىشىرىن بىر چوواش-تورك دىل بىرلىگى و يا اون توركجه دۇزمى تصور ائتمك زورۇندابىق" (تكىن ۱۹۷۶: ۱۲۲).

آنا آلتایجادا ان کیچیک فعل جمله‌سی چکیملى بىر فعلدىر. بو، امر جمله‌سىنده يالنيز (اكلی) فعل كؤك و يا تابانيندان عبارتدىر. جمله‌ده اوْزنه نىن (فاعل) يترى فعلدن، مضافين يترى مضافالىيەد، ايکينجي درجه‌دن اولان اوېلرین يترى بىرىنجىلردن اوْنچە گلىر. فعل، سوندا يئر آلىر. تاملامالارلا ايسىم جمله‌لرى آراسىنداكى فرق اوېلرین صيراسينا دايائىر و بىر جمله ميدانا گتىرير (declarative sentence). بىلە بىر جمله‌ده قوشاج (دير، دگىل) ايشلەدىلمەسى مجبورىتى يوخدور. آد و صفت آراسىندا كسىن بىر صىنپىر يوخدور. بو داها چوخ، بىر صىرا مسئله‌سىدیر. آنا آلتایجادا جنس (gender) فرقى بلىرىتىلمىز. بو باخىمدان جمله‌لرده جنس فرقينه گوره دىگىشىكلىك ده اولماز. تاملامالاردا يالنيز تاملانان چوخلوق اكى آلاپىلر. بونلاردا چوخلوق-تكلىك دنگەلەمه‌سى گۇرۇلمىز. جمله‌لر، ايچىندهكى اوېلرین ايلگىسى باخىمىندان، گلىشىمكده اولان فيكىرلرین عقلە گلىش صيراسينا گۈرە ايفادەسى دئىيل (cursive)، تاماملانمىش بىر فيكىرين دوزنلى بىر آشاما صيراسى حالىندا (complexive) سونولوشودور. بونلارдан بىرىنچى تىپ، بىر تسبىح دوزلۇشونە، ايکينجي تىپ، كىچىكلى داها بؤيوكلرىنин ايچىنە يئىلشىدىرىلەمىش، بىر چوخ قوتونو ايچىنە آلان بؤيوك بىر قوتويما بنزەدىلەپىلر. بىرىنجىسىنده، اسکىلىرى چىخارمادان تسبىحە يئنى دنهلر اكلنەپىلر. ايکينجيسينىدە ايسە، بؤيوك قوتوي داها بؤيوگو ايلە دىگىشىرىمك و علاوه اندىلەن قوتونو و يا قوتولارى يىننيدن و ايج-ايچە قوپۇپ ان بؤيوك قوتويما دولدورماق گرگىر. آنا آلتایجادا اون اكلر (preposition) يوخدور. بونا قارشى سون اكلر (postposition) زىنگىنديرى. بونونلا بىرلىكده، اولومسوز (منفى) امر كىپلىرى (وجه، Modality) اوچون چوواش توركجەسىنده، موغۇل و تونغۇز دىللرىنده اولومسوزلوق (منفى لىك) فعللىرىندىن آيرى اولاراق بعضى 'پارتىكىل لرىن (حرف تعريف، particle) ايشلەنلىكى خاطىرلەتمالىدىر. بونلار، اسکى بىر دوزھنин ايزلىرى اولاپىلە جىڭى كىمى، آلتاي دili خارجىنده باشقۇ بىر قاياناقدان دا گلىميش اولاپىلر (تونا (2002: 21-22).

زىنب قورقماز، توركجه ايلە موغۇلجا آراسىنداكى اورتاقلاشان عنصرلىرى بىرىپىرىندىن فقلى ايکى دئوردە، ايکى آيرى طبقة حالىندا الـ آلىر. بونلارдан ايلكى، توركجه‌نىن موغۇلجا ايلە، اسکى توركجه و اون توركجه دئورلىرىندىن داها اسکىيە، يعنى آلتاي دىل بىرلىكى دۇنميئە قدر گىئىن اوخشارلىق و اورتاقلىقىدىر. ايکينجيسي ايسە، موغۇللارين 13-جو يوز ايلدە اورتا آسيادان آنادولوا قدر اوزانان استىلاء حرکتى نىن دوغوردوغو اورتاقلىقلاردىر. توركجه ايلە موغۇلجا آراسىندا قارشىلىقلى انتكىلىرى (تاثىرلر) و آرخاسىنداڭىن توركىلەم دئۇنى، توركجه ايلە موغۇلجا آراسىندا قارشىلىقلى انتكىلىرى (تاثىرلر) و آلىنتىلارا يول آچمىشىدىر. بىرىنجى دئوردە، يعنى آلتاي دىل بىرلىكى دئوروندە، توركجه‌نىن موغۇلجا يا چوخ دىل ملزەمىسى وئرمىش اولدوغو گۈرۈشۈ ئاتىيىتىك آلتانىدا يايغىن اولان گۇرۇشودور. ايکينجي دئور، هر ايکى دىلين بىرىپىرىنە تاثير انتىكىي بىر دئوردۇر. بو دئوردە توركجەدىن موغۇلجا يا اولدوغو كىمى، موغۇلجادان دا توركجه يە آلىنتىلار گرچىكلىشىشىدىر. گونوموزدە، چوواشجا و ياقوتجاد، آلتاي، آباكان، شور، لىبىت كىمى آلتاي ساحەسى لهجه‌لرى ايلە، آذربايجان، قازاق، قىرغىز، اۆزبىك، توركمن لهجه‌لرىنده چوواشجا موغۇلجا سۈزلىر يئر آلدىيغى گورولمكدهدىر. بو سۈزلىر داها چوخ كلمە آلىنتىلارىدىر.

تۈركىجە يە مۇغۇلجادان گىچمىش اولان اکلر (قوشما)، آليندىقلارى كىلمەلرلە بېرىلىكىدە گىچمىش اولان اکلردىр، گىنلىكىلە (عمومىتىلە) مستقل اك آلينتىسى گىچكلىشىمىشدىر (قورقماز ۴۴: ۱۹۸۶).

طلعت تكىن، آلتاي دىللەيندە اورتاق تمل كىلمەلرلەن اولماسى ادعاسى ايلە ايلگىلى اولاراق، دىللەين كىلمە وارلىغىندا هانسى كىلمەلرلەن تمل اولدوغو و هانسيلارىنىن تمل اولمادىغىنى تىبىت ائتمەنин سون درجه چتىن اولدوغو فيكىرىندىدىر. كلاوسونون تمل كىلمە قبول ائتدىگى "سۈيھەمك، ياخشى، پىس" كىمى كىلمەلەر ھىند-آوروپا دىللەنىن دە ھامىسىندا اورتاق دئىيىلىدىر (تكىن ۱۲۶: ۱۹۷۶).

۳. تارىخىسل تۈرك-مۇغۇل اىلىشىكىلىرى

اسكى زامانلارдан بىرى تۈركلەرنin آتايوردلارىنىن بىر پارچاسى اولاراق بىلىين و بوگونكۇ مۇغۇلىستان ايلە مانچوريانى اىچىنە آلان آسياينىن قوزئى-دوغو بۈلگەللىرى، ھونلارдан بىرى تۈرك بويالارى ايلە مۇغۇل و مانچو كىمى دىيگر آلتاي خالقالارىنىن فعالىت گؤستەرىدىگى ساحەلر اولمۇشدور. تۈركلەرنin آتالارى اولاراق بىلىين و چىن ايلە داۋاملى مجادىلە حالىندا اولان ھونلار، بورالارдан باتىيا (غربە) و گونئىي يايىلىدىقلارى كىمى، ۶-۸-جى يوز اىللەرن اعتباراً آسيا تارىخىندا سىاست و كولتۇر باخىمىندان بؤيووك رول اویناماغا باشلايان گۇئىكتۈرك امپراتورلۇغۇنون مرکزى دە بوراسى ايدى. تۈركلەر بىر بۈلگەنلى مىلادى ۹-جو يوز اىلدەن سونراً ياواش ياواش تۈرك ائتمىشلەر و مرکزلەرنى باتى يا گونئى-باتى يا داشىمېشلار. تۈركلەرنin ان اسكى دىل و كولتۇر خزىنەسى اولان اورخون يازىتلىرى بىر بۈلگەلرەدە مىدانان گىلمىش و بونلار ھەل دە بورادا قورۇنماقلا بېرىلىكىدە، آرتىق بوجۇن بوراسى مۇغۇلىستان اولاراق تانىنماقدا دىر و تۈركلوك ايلە ايلگىسى، آنجاق تارىخى بىر دىگر داشىماسى دىر. سىياسى و ادارى مرکز باتى و گونئى-باتى يا گىتمىش اولسا دا، تۈرك بويالارىنىن بىر قىسىمى مۇغۇللارلا بىر آرادا و يا اونلارلا قونشۇ اولاراق ياشامالغا داوام ائتمىشدىر و مۇغۇللارىن بىر قىسىمى تۈركلەرنىن دا مۇغۇللاشىدىغى گۈرۈلمۇشدور. آلتاي داکى تۈرك بويالارى ايلە مۇغۇللار آراسىنداكى بونا اوخشار قارشىلىقلۇ اىلىشىكى و قايناشمالار- ۲۰ جى يوز ايلە قدر داوام ائتمىش و ائتمىكىدەدىر. ائلە كى بى سېبىلە، مۇغۇللار آراسىندا تۈرك و تۈركل آراسىندا دا مۇغۇل بوى آدلارينا راستلاندىغى كىمى، بعضاً دە عىنى بوى آدىنىن ھەم تۈركلەدە ھەم دە مۇغۇللاردا عىنى زاماندا ايشلىنىڭى گۈرۈلموش، آنجاق دوروما گۈرە بونلارىن بعضىلىرى تۈرك بعضىلىرى دە مۇغۇل كۆكىنىلى اولاراق دوشۇنولمۇشدور (تمىز ۲۵۶: ۲۰۰۲).

چىنگىز خان اۇنچەسى دؤنملىرەدە مۇغۇللاردان پروتو-مۇغۇل اولاراق بىحث ائدىلەبىلەر. اىرەلەيدە مۇغۇل امپراتورلۇغۇنۇ اولوشۇرالاجاق (تشكىل ائدەجىك) اولان بويالارلا تۈرك تارىخى اىچ اىچە دىر. بىتە ھون امپراتورلۇغۇ اىچىنە مۇغۇلجا دانىشان بويالار واردىر. تابغاچلارين (Tabgaç) آراسىندا دا سىيئىنىنى (Siyenbi) دئىيلەن پروتو-مۇغۇللار (proto-Moğol) واردىر. مۇغۇللار آوارلارى دا آتالارى اولاراق گۈرۈلرلەر. اورخون يازىتلىرىنىدا بعضى پروتو-مۇغۇل بويالارىندا شىغۇئى (Şıgvey-Shih wei) شىكلىنىدە سۆز ائدىلەر. پروتو-مۇغۇللارين بعضىلىرى ايسە تاتار اولاراق بىلىنر، اما تاتار دئىيىلىدىگىنندە دە تك بىر دىل و مىلت سۆز قۇنوسو دئىيىلىدىر (تۇغان ۲۴۲: ۲۰۰۲).

تارىخدىن گونوموزه قدر سورن تورك-مۇغۇل ايليشكىسىنىن بوجۇن دە بعضى بولگەلدە داوام ائتدىگى بىلىنەمكىدە دىر. قانسودا سانتا (Santa)، مانگۇور (Manghuor)، شىرا يوغور (Şira Yugur)، بونان (Bonan) (Monghul, Mongul) و مونغۇول (Monghul, Mongul) موغوللارى ايلە سارى اوغۇر توركلىرى، افغانىستانداكى موغوللار ايلە ئۆزبەك توركلىرى، ايسىك گۈلۈن دوغۇسوندا اويرات (Oyrat) دىالكتلىرى ايلە قالماق (Kalmuk) موغوللارىنىن قىرغىز توركلىرى ايلە، قالماق جمهوريتىينىدە قالماق موغوللارى ايلە آستراخان توركلىرىنى بوجۇنكۇ تورك-مۇغۇل تىماس آلانلارى اولاراق سۈپەلەيەپىلىك. بو تىماس آلانلارى گلهجك آلتايىستىك چالىشمالار اوجون گۆز اونوندە توپلەنلىدىر. تېزلىكىلە بو تورك-مۇغۇل دىالكتلىرى، آراشدىرىلىمىسى گركن ان ائنملى آغىزىلارдан اولسا گرك. بو دىالكتلىرىن توپلۇم دىل بىلىمسىل (sosyo-linguistik)، روح دىل بىلىمسىل (psiko-linguistik) آچىدان اينجلنەمىسى آلتاي دىل تىورىسى حقىنەندە بىزە بعضى اىپاوجىلارى وئەپىلر ■

آردى سونراكى سايىدا^٣

---

^٣ مقالەنин قايقاclar قىسمى اىكىنچى بولۇمون سونوندا وئىرىلمىشدىر. وارلىق

فاسقای شاعیری ماذونون «اوز داغا» شعری نین آنلام یئنو^۱

• ولی الله يعقوبی^۲

ÖZET: Veli YAQUBİ, "Qaşqay Şairi Mezun'un *Üz Dağa* Şeirinin Anlam Yönü", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İlkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 31-40

Bu yazida İran'ın merkez, güney ve güney-batı bölgelerinde yaşayan Qaşqay Türklerinin en önemli ve önde gelen şairlerinden biri olan Mirza Muhammed İbrahim Me'zûn'un (1832-1896) *Üz Dağa* adlı şeirinin anlam bilimi açısından incelenmesine ve bu yönden aydınlatılmasına yer verilmiştir. Şair Mirza Muhammed İbrahim Me'zûn'un şeirleri, özü de bir Qaşqay Türkü olan Şahbaz Şahbazi'nin, otuz beş illik bir derleme (toplama) fealiyetinin sonucunda 1988 ilinde yayımladığı *Qaşqâ'i Şe'ri ya Âsâr-i Şu'arâ-yi Qaşqâ'y* adlı kitabında bir araya getirilmiştir.

Açar Sözler: Qaşqay Türk Şeiri, Me'zûn, Anlam bilimi, Metafor, Metonimi

چکیده: ولی الله يعقوبی، "بررسی معناشناختی شعر «اوز داغا»ی ماذون شاعر قشقایی"، وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۱۵)، صص. ۳۱-۴۰.
در این نوشتار به بررسی و تحلیل معناشناختی (سمانتیک) منظومه/اوز داغا (رو به کوه) اثر میرزا محمد ابراهیم ماذون (هـ ۱۳۱۳-۱۲۴۶، م. ۱۸۳۲-۱۸۹۶) یکی از مهمترین و پیشوورترین شعرای ترکان قشقایی که در مرکز، جنوب و جنوب غربی ایران زندگی می‌کنند، پرداخته شده است. اشعار میرزا محمد ابراهیم ماذون پس از ۳۵ سال تلاش از سوی شهباز شهبازی که خود نیز از ترکان قشقایی است، در کتاب قشقایی شعری یا آثار شعرای قشقایی جمع آوری و در سال ۱۳۶۷ شمسی منتشر گردیده است.

کلیدواژه‌ها: شعر ترکی قشقایی، ماذون، معناشناختی، متافور، متونیمی.

ABSTRACT: Valiollah YAGHOOBİ, "A study on the semantic features of the poem *Üz Dağa* by Kashkay Turk Poet Mirza Muhammed İbrahim Me'zûn". *Varlıq:*

^۱ بو مقاله داها اونجهه مودرن تورکلوك آراشتيرمالارى درگىسى، جىلد ۱۰، سايى ۲ (حزيران ۲۰۱۳) صص. ۱۲۳-۱۳۲-۵۵ يابىنلانمىشىد. ياخىن: "http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/makale.php?id=608"

DOI: 10.1501/MTAD.10.2013.2.18

^۲ آنكارا بىلیم يوردو چاغداش تورك لهجهلىرى و ادبیاتلارى بولومو، دوكتورانت (veliyakubi@hotmail.com).

Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture, Second period,
Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 31-40

In this paper the semantic features of the poem *Üz Dağa* by Mirza Muhammed İbrahim Me'zûn, one of the leading and important poets of the Kashkay Turks, is studied. Kashkay Turks live in the central, south and south-western Iran. Me'zûn's poems are collected and published by Shahbaz Shahbazi, another Kashkay Turk, after more than 35 years of work in 1988 in the book titled *Kaşkâ'î Şî'rî yâ Âşâr-i Şu'arâ'-yi Kaşkâ'î*.

Key words: Kashkay Turkish Poetry, Me'zûn, Semantics, Metaphor, Metonymy

۱- میرزا محمد ابراهیم ماذون

قاشقای ائلی نین، ان او نملی و او نده گلن شاعیر لریندن بیری، میرزا ماذون دور، اصیل آدی محمد ابراهیم اولان ماذون ۱۲۴۶ (۱۸۳۲) ایلیننده دوغولموشدور. آناسی سید علی رضا، سادات سویوندان گلیب فارس ایالتنین با تیسیندا که کیلویه بؤلگه سینده یئرلشیب لورجا دانیشان "شیخ هابیلی" طایفاسیندان اولوب، آناسی ایسه قاشقای ائلی نین "عمله" طایفاسینا داخل "قادارلی" اواباسینداندیر. تورکجه، فارسجا و عربجه‌نی مکمل بیر شکیله بیلن ماذون، قاشقايلار آراسیندا، حکمت و عرفان شاعیری اولاراق تابینمی‌شیدیر. هم تورکجه هم ده فارسجا شعرلر سویله‌ین ماذون، خالق شاعیری اولاراق ایران شاعیرلری تذکره‌لرینده یئر آلمیش، آنچاق اونون قاشقای تورکجه‌سی ایله یازیلان شعرلرینه یئر و ئیریلمه می‌شیدیر. شاعیرین، شعر حیاتی نین ان دوروق (زیروه) نقطه‌سی، قاجار دؤنمی نین دؤردونجو حؤكمداری، ناصرالدین شاه (۱۸۹۶-۱۸۴۸) زامانینا راستلار. قاشقای ائلینده هر کسدن داها چوخ شعر سویله‌ین میرزا ماذونون اۆز سویله‌دیگینه گؤره، تورکجه شعرلری (۱۳۰۱) ایلینده، کشکوللو نجف قولو خان طرفیندن بیر آرا با گتیریلمیش، او زیندن بیر نئچه نسخه استنساخ اولونموشدور (شهبازی، ۱۹۸۸: ۲۲-۱۵). آنچاق تاسفله بلىرتمك گرکير کي، بو نسخه‌لر گونوموزه قدر گلیب، چاتمامیشدیر.

میرزا محمد ابراهیم ماذون، خالق ایچریسینده کاتیلیک، شاهنامه او خویوجولوغو و مكتب مودورلو يو كىمى گۈرەولر ايله ايلخان محمد قولو خان اوغلو سلطان محمدخان، مصطفى قولو خان اوغوللارى داراب خان ايله سهراب خان و اوغوللارى اللهيار خان ايله بهادرخان كىمى قاشقای ائلی نین ايلخانلارى و بؤيوكلرى يانيندا خيدمته بولونموشدور. اونون شعرلری آراسیندا عشیرت بؤيوكلرى حاقيندا سویله‌دیگى هجولر ايله اؤپكولرى ده گۈرمك مومكىندور. او، سلطان محمدخان، داراب خان، سهراب خان، اللهيار خان و بهادرخان كىمى دؤنمىن قاشقای ائلی نین بؤيوكلرىنى اؤيركىن، ايلخان محمدقولو خان، على قولو خان، نصرالله خان ايله قبادخانى و بعضى نفوذ صاحبىيى كلاتنلىرى^۳ ضعيف و سورومسوز (مسئوليتسىز) يۇنتىيمىلىرىندين دولايى شىتلە هجو ائتمىشدىر (شهبازى: ۱۹۸۸: ۲۲-۱۵).

^۳ ياخىن بير گىنچمىشە قدر قاشقای ائلی نین باشىندا بىللى بير عايلەدن گلن / ياخان اولوردو. ايلخانىن اوغلو و قارداشى كىمى ان ياخىن قوهوملارىندا بىرى ده / بىلگى لقبى ايله اونا ياردىمچى او لاراق سىچىلدى. قاشقای بېرىلىگىنە داخل ھر طایفانىن باشىندا كلاڭاتر عنوانى رئىسلر بولۇنماقدايدى. آنچاق گونوموزدە قاشقايلارين گلەنكىل ادارى ياپىلارى تمامام يوخ اولموشدور.

قوشما، مثنوی، قصیده، غزل، قطعه، مخمس و ترکیب بند قالیبیندا شعرلر سؤیلهین میرزا محمد ابراهیم ماؤنون ایشله‌دیگی اساس تئم، عشق‌دیر. او، شعرلرینده اوزونو عاشیق-عارف اولاراق تانیتیمیشدیر (شهبازی ١٩٨٨: ١٠٩):

عاشق عارفم زند و تند-مزاج

حکمت و عرفان شاعیری اولاراق تانینان میرزا ماؤنون اسینلنديگى (ایلهام آلدیغى) آنا قایناتق، قرآن کریم و حضرت محمدین حیاتى و حدیثلردى. بونو شاعیرین تحمیدیه، نعت و منقبه‌لریندن آنلاپیريق. شاعیر، شعرلری نین بعضی‌سینده ایسه، اوز یاشابیشی نین چتینلیکلریندن، سیخینتیلاردان، یوخسول‌لوقدان وب. سؤز ائدر. قیسا بیر دؤنم محزون (حزنلو، کدرلى، قایغىلى) تخلصونو ایشلتیمیش اولان شاعیر، داها سونراکى بوتون شعرلرینده ماؤنون (ایذینلى، ایدین اجاھه آلمیش) تخلصونو ایشلتیمیش و بو تخلوصله تانینمیشتىر. ١٣١٣ (١٨٩٦) ایليندە وفات اىدن میرزا محمد ابراهیم ماؤنون مزارى، شیرازدا شاهزاده منصور تورپەسى (مقرپەسى) يانیندادیر (شهبازی ١٩٨٨: ٢٢-١٥).

میرزا ماؤنون شعرلری، اوزو ده بیر قاشقای تورکو اولان شهباز شهبازی نین اوتز بئش ایللىك بير درلمه (توبلاما) فعالیتی نین سونوجوندا ١٩٨٨ ایليندە يايیملادىغى قشقاىي شعرى يا اشعار شعرى قشقاىي آدلى كیتابیندا بير آرایا گتیریلمیشدیر. سؤز قونوسو كیتابدا يېر آلان شعرلرین بللى بير باشلىغى اولماidiغى اوچون شهباز شهبازی شعرلری درله يېب بير آرایا گتیرىرکن، شعرلرین اوز ایچلریندن اویغۇن آدلارى باشلىق اولاراک سئچمیشدیر.

٢- ماؤنون/اوز داغا آدلی شعرى

شاعیر میرزا محمد ابراهیم ماؤنون آنلام بىليمى آجىسىندا انجه لىنمەسىنى اویغۇن گۈردو يومۇز /وز داغا آدلی شعرى، هجا اولچۇسونون (٤+٣+١١-لى قالىبى ايله سؤیلتن قوشما توروندىندير. نظم بىرىمى دۈرلۈك اولان بو تورون قافىھ دوزنى «آب آب جىچىپ دىددب» شىكليندە دير. دولاپىسى ايله؛ عشق، سئوگى، آيرىليق، اۇزلم (حسرت/نىسگىل) و دوغانى (طبىعتى) قۇنو آلان بو تورون سون دۈرلۈيوندە شاعیرین تخلوصو گتیرىلمىشدیر:

مجنون اولوب دئۇندرمېشىم اوز داغا	لېلى ياردان اورگىمەد يارا وار
نئىمك اولور اوز يارا يارا اوز داغا	درد بير اولسا، داخ بير اولسا چارا وار
ذليل ائدىپ پىر و بالوم آچمادى	غەم كۈپۈمە قونان گوندن كۈچمەدى
اوز دردىمن گۈرگ ^٤ دىئىم سؤز داخا	ائىل يانوندا دردىلى سۈزۈم كېچمەدى
يالىنگۇزام ^٥ اوز اورەمە باخارام	يوللاشىسۇزام، يوللاشلۇدان قورخارام
دار گونومدور گۈرگ ائىدم اوز داغا	قارداشىسۇزام باغرۇم اوتا ياخارام

^٤ گىرك

^٥ يالىزىام

^٦ چئورەمە، اطرافىما

رخنه دوشمز هم-تفاقه، هم-گیره
دمویره‌لر گوح سالاندا اوز داغا
افز جینسینگمن هم-خوی اولوب گزه‌من
پرواز اندیب دایم سالور گفز داغا

عاقل گورگ تفرقه‌دن یان ونره
ایکی قارداش قولونچ^٧ وئرسه بیر بیره
مادون سؤزی پندیات‌دیر یازاسن
ال اوستونده طعمه وئرسنگ بازا سن

٣- اوز داغا شعری‌نین آلام بیؤن

مجنون اولوب دؤندرمیشم اوز داغا
نئدمگ اولور اوز یارایا اوز داغا

لیلی یاردان اورگیمده یارا وار
درد بیر اوتسا، داغ بیر اوتسا چارا وار

شعرین ایلک دیزه‌سینده (مصراعیندا) گنچن لیلی یار ایفاده‌سینده بیر بنزتمه سؤز قونوسودور. آنجاق بنزتمه بیؤنو و اداتی بلیرتیلمه‌یه رک بزکلی (بلیغ) و پکیشیدیریلمیش (مؤکد) بیر بنزتمه (تشیبه) یا پیلمیشدیر. ١-جی و ٢-جی دیزه‌لرده شاعیر سؤزون آلام‌جا گوجلندریلمه‌سی اوچون، اسکی ادبیاتین تائینمیش مثنوی قهرمانلاری اولاراق بیلینن لیلی و مجنون کاراکترلینه اشاره ائدرک تلمیح (خطایرلاتما، گئندرمه) صنعتینی ایشلتیمیشدیر. بوراد، اصلینده لیلی‌نین مجنونا وئریلمه‌ییشینه و مجنونون چؤلده دولاشماسینا تلمیح (allusion) واردي. شاعر ١-جی مصراعدا دردیني، اوزونتوسونو و آجي دويغوسونو، آنلاتیمي چتین روحى دورومونو سوموتلاشیدیراراق (كونکر تلشیدیرمك) اوگیمده یارا وار ایفاده‌سیله دیله گتیرمیش، بئله‌لیکله دئییم کؤچورمه‌سی‌نین (متافور، استعاره) سوموتلاشیدیرما (كونکر تلشیدیرمك) صنعتیندن یارارلانمیشدیر. شاعرین دردینن، آجي‌سی‌نین "اورک یاراسی" نا بنزهدیلمه‌سی ایسه، متافوریک بیر ایشله‌دیدیر. آچیق ایبره‌تیله‌مه (استعاره مصرحه) دئییلن بو تور دئییم کؤچورمه‌سینده گئرولدویو کیمی بنزتمه عنصرلریندن یالنیز بنزهدیلن عنصورو اولان /ورک یاراسی ایشله‌دیلمیشدیر. ٢-جی مصراعدا مجنون سؤزجویونون هم "مثنوی قهرمانی اولان مجنون"، هم ده "چیلغین، دلی، دیوانه" اولماق اوزره بيردن چوخ آنلامدا ایشله‌دیله‌بیلهمه‌سی، شعرین چاغریشیم (تداعی) دونیاسینی زنگینلشیدیرمیش، آلام قاتمانلارینی چو خالتیمیشدیر. ایهام آدى ایله بیلینن بو صنعته، گئرولدویو کیمی مصراعدا کی بيردن چوخ آنلامی اولان مجنون سؤزجویونون بوتون آنلاملاری قصد ائدیله‌رک ایشله‌دیلمیشدیر. شاعیر، "سئودا سببی ایله اوزونو ایتیرمك، دلیرمك، چیلدیرماق" آنلامیندا اولان مجنون اولماق و "بؤیوک بیر اوزونتو دولاییسی ایله انسانلارдан قاچیب ایسیسیز (خلوت) یئرلرده ياشاماق" آنلامیندا ایشلن دؤندرمیشم /وز داغا ایفاده‌لرینه باش ووراراق اوز پسیکولوژیک (روحى) دورومونو سوموتلاشیدیرماغا چالیشیمیشدیر. آیریجا شاعرین ٢-جی مصراعدا کی داغ سؤزجویونو گرچک آنلامیندان باشقا، یعنی "خلوت يئر" آنلامیندا ایشلتیمہ‌سی، متونیمیک بیر ایشلتنیم‌دیر.

٣- جو مصراعدا، درد و داغ سؤزجوکلری، هارداسا ياخین آنلاملى سؤزجوکلر اولاراق قارشیمیزا چیخماقدادیر. دردین بؤیوکلویو داغ سؤزجویوله ایفاده ائدیلمیشدیر.

۲-جى و ۴-جو مصراعادردакى / وز داغا اىفاده سىينده، آيرى آيرى ايليشكىلر اىچيندە ايشلەدىلمىش اىكى آيرى / وز و اىكى آيرى داغ قاورامى واردىرى كى، بىر بېرىلە ئاش آدىلى و سىدىش (متشابه) اولان فرقلى سۈزجوكلىرىدىر. ۲-جى مصراعدا / وز "چەرە" داغ ايسە، "داغ، ايسىسىز/خلوت يېر" آنلامىندا ايشلەدىلمىشىرىن، ۴-جو مصراعدا، / وز "يوز سايىسى، چوخلوق" و داغ "درد، اوزونتو" آنلامىندا ايشلەدىلمىشىرى. آيرىجا جىنسى، سايىسى، حركەلرى و سيرالانىشى عىنى، آنجاق آنلاملارى فرقلى اولان بو اىكى / وز داغا اىفاده سى آراسىندا تام جىناس ميدانا گلمىشىدىر. ۱-جى مصراعدا كى يارا و ۳-جو مصراعدا كى چارا سۈزجوكلىرى آراسىندا دا، سۈزجوك باشىندا كى حرفلىرىن فرقلى اولماسى ندىلە تام اولمىيان (اكسيك) بىر جىناس گرچىكلىشمىشىدىر. ۳-جو و ۴-جو مصراعادرد، بىر و / وز سۈزجوكلىرى ايلە "آزلىق" و "چوخلوق" اىفاده ائدن اىكى ضد قاورامىن بىر آرادا ايشلەدىلمىسى سۈز قۇنوسودور. دولايىسى ايلە، بورادا تضاد صنعتى ده واردىرى.

غەم كۈيۈمە قۇنان گۈندىن كۈچمەدى
ذىلە ئىدىب پىر و بالوم آچمادى
اىل يانوندا دردىلى سۈزۈم گچمەدى
أۋز دردىمنىن گۈرگە دئىم سۇز داغا

۱-جى مصراعدا انسانا اۇزگو (خاص) بىر صفت اولان غەم قاورامى قون(-ماق) سۈزو ايلە بىر قوشما بنزەدىلمىش و بئەلەلىكە ماتافوريك بىر آنلاتىم اورتايى چىخمىشىدىر. ادبىيات آراشدىرمالارىندا قاپالى استعارە (استعارە مکنە) آدى ايلە آنيلان بو تور دئىيم كۈچورمەسىنده، گۈرۈلۈيو كىمى بىزتەمە عنصورلىرىنдин بنزەدىلن اولان قوش قاورامى دئىيل، يالنىز بنزەين غەم قاورامى ايشلەدىلمىشىرى. "كۈنۈل" آنلامىندا اولان كۈيۈل/ل قاورامى نىن "يېر، مکان" قوش كىمى غەمین او توردوغو مکانى آنلامىندا كى ايشلەتىمىنده ايسە، عىنى توردىن بىر ماتافوريك آنلاتىم سۈز قۇنوسودور. دولايىسى ايلە، تەم آنلامى "گۈنش" اولان گۈن سۈزجوبۇنون ده بىر زامان سورەسىنى قارشىلاماسى آچىسىندان اوزلۇيوندىن بىر آنلام گەنىشلەمەسى او لەلەغۇ كىمى، متونىميك بىر ايشلەتىمىدىر. سون زامانلارا قدر قونا-كۈچر بىر توپلۇلۇق او لاراق تانىنان قاشقايلاردىن بېبىك بىر نفوسونون گۈنۈمۈزدە يېرلىشىك حيانا گەنچىكلىرىنى گۈز اۇنونە آلىرساق، ۱-جى مصراعدا كى حرڪت گۆستەرمە ماھىتىنده اولان قون(-ماق) و كۈچ(-ماق) فعللىرىنин او خويوجودا (قالشقاى او خويوجوسوندا) اىل، اوپا، قارا چادىر و كۈچ كىمى بعضى تاسارىملارىن (طرحلرىن) دوغماسىنى، بونولا ياناشى؛ اۋازلىم-حىرىت كىمى دويغۇ دىگرلەرنىن او يانماسىنا و دولايىسى ايلە او خويوجو اوزرىنinde اشتى ساغلاماسىنى يول آچابىلە جىڭى قناعتىنده يىك.

۲-جى مصراعدا، "قوشون توک و قانادى" آنلامىندا اولان فارسجا پىر و بال باغلەچلى اىكىلەمەسىنە راستلانماقدادىر. بورادا، شاعيرىن اۇزونو بىر قوشما بنزەدەر كى يئنە ده ماتافوريك بىر يولا باش وورماسى سۈز قۇنوسودور. آيرىجا، "ضعيف دوروما دوشىمك، گوحسوز اولماق" آنلامىندا اولان ذىلە ئىتمك و پىر و بال آچماق اىفادەلەرىنى ده ياخىن آنلاملى دئىيملىر او لاراق نىتەلەندىرى بېلىرىك. آچماق فعلى ده، انتكىن بىر فعل او لاراق گۈروننسە ده، آنلام آچىسىندا ئىتدىرىگەن بىر فعل ماھىتىنده دىرى. يعنى غەم، شاعيرىن پىر و بالىنин آچىلماسىنى ايدىن و ئەرمەمىشىدىر.

۳- جو مصراudedا، دردلى سۆزۈم اىفادەسىنده انسانا اوزىگو (خاص) بىر نىچەلەك اولان دردلى صفتىنى سۈپىوت (انتزاعى) بىر قاوارم اولان سۆز اوجۇن ايشلەدىلمەسى ده يئنه متافورىيک بىر آنلاتىم تورودور. دولايسىسى ايلە، بورادا بىر تجسم (personification) ده سۆز قۇنوسودور. دقت ائدىلەجك اولورسا، دردلى سۆزۈم تاملامىسىندا، تاملايان (دردلى) و تاملانان (سۆز) آراسىندا آنلام اوزىللىكلىرى آچىسىنيدان بىر اوپوشما اولمامىسى ندىلە اوخويوجو آچىسىنidan بىر آلىشىلما مىش باغداشدىرما تورو اولاراق دىرىنلىكلىرى. حركت فعلى اولان گچا-مك فعلى ايسە، سۆزۈم گچەمەدى اىفادەسىنده مىتال (أغلىاما) فعللەر كاتقورىسىنده يېر آلاراق "قبول گۈرمك، آنلاشىلماق، خاطىرى سايىلماق" آنلاملارى ايلە متافورىيک بىر آنلاتىم سرگىلەمىشدىر.

۴- جو مصراudedا، اسکی تورکجهده کرگک بیچیمینده اولان گرک سؤزجویونون ایلک هجاسینداکی سیسلی نین یووارلاقلاشاراق گوئرگ بیچیمینده قارشیمیزا چیخدیغی سؤز قونوسودور. بورادا شاعیر دردینی آیالان بیرینی تاپمایینجا داغ ایله دانیشماغا، درلشمگه قرار و تیری، بتهلے لیکله داغا، انسانا اوژگو بیر دورومو عطف ائدرک تجسم اورنگینه گئتمیشیدیر. بو دئر دلو کده، پئنه ده شاعیری نین اوژ پسیکولوژیک دورومونو، آنلاتیمی چتین دویغوسونو، اوزونتوسوونو سوموتلاشدیراراق دیله گتیرمه سی سؤز قونوسودور.

بولاشسوزام، يوللاشلودان قورخارام
قالارداشسوزام باغ ووم اوتا خارام
دار گونومدور گئورگ ائند اوز داغا
يالينگوزام ائز اورمهه⁹ باخارام

بورادا ۱-جی مصراعدا داش اکی، يولداش سؤزجویونده ۷د-> لل- شکلیندە تام ایرهلى سىسىز بىنۋىشمەسىنە اوغرابىاراق ۴لاش شکلیندە قارشىمىزىا چىخماقدادىر. بونونلا بىرلىكىدە، يوللاشلو و يوللاشسوز قالواراملارى، اولوملو-اولومسوز (منفى و مثبت) شكىللرى آچىسىندان بىر تصاد ائرنگى اولوشدورور. اصللىنىدە، يوللاشلو و يوللاشسوز سؤزجوكلىرىنىدە كى يول قاوارمى، انسان ذهنىنيدە بىر يولجولوق ايمىگەسى نىن جانلانىماسىندا، چاغرىشىدىرىلماسىندا دا يول آچماقدادىر. بو يولجولوق اثناسىندا، شاعير يالنىز اولماسى ندىنيلە قروب حالىندا يولجولوق ياپانلاردان قورخار. يالنىزلىغىنidan دولايى دا ۲-جى مصراعدا/فۇز اورورەمە "اطراف، يۈرە" باخارام ايفادەسىنى "دىكتلى اولماق" آنلامىندا ايشلەدەرك، "synechdoche" و آيرىجا كىنابەھە صىنتىنە باش وور موشىدۇر.

۳- جو مصراعاًدا قاره/شسوزام سؤزجویونون "يالنيزام" آنلاميندا ايشلنيلمهسى ايله بير آنلام گئينىشلەمەسى گرچىكلىشىدىگى كىمى، بير متونىيمىك ايشلنئىم ده سؤز قونوسودور. باغروم اوتكى ياخارام سؤزوندە، شاعير يالنيزلىغىنيدان دولايى چكىدىگى اوزونتونو و دويىدوغو آجىنىي باغىر، اوت و ياخ-(ماق) قاواراملارى ايله سوموتلاشىرىاراق بير متافوريك ايشلنئىمە باش وورموشدور. آبيرىجا، "عشق، مرحمت، شفقت" كىمى دويغولارين خزىنهسى و گؤسترگەسى اولاق باغىر سؤزونون "قاراجىگر" آنلامى اوچون متوتىنيمىي اولدوغو دوشۇنولەپىلىر.

^ بالنظام

جئو، ممه، اط، افما ۹

۲-جى و ۳-جو مصراع‌لارداكى باخارام و ياخارام سۆزجوکلىرى، تام اولمايان جيناس صنعتىنىي اولوشدور ماقدادىر.

۴-جو مصراعدا، دار گون ايفاده‌سىنده، شاعير ايجىنده بولوندوغو دۇئمەن سىخىنتىلى اولدوغۇنۇ دىلە گتىرەر ك متافوريك بىر ايشلىنىمە باش وورمۇشدور. دار سۆزو مادەننин بويوتو (بعد) ايلە ايلگىلى بىر قاورامدىر. آنچاق زامان سوپىت قاورامى اوچون ايشله‌دىليگىنندىن گون سۆزو مادەلشىرىليمىش و متافور يابىلىمېشدىر. آيرىجا، سۆز باشىندا و اورتاسىندا /د سىس سىزىنىن تكارالانمىسىندا، آلىتراسىون صنعتىنىن اورتايى چىخماسى دا سۆز قۇنوسودور.

عاقىل گۈرگ تەرقىددەن يان وئرە
رخنه دوشىز ھم-تفاقە، ھم-گىرە
/يىكى قارداش قولونج^١ وئرسە بىر بىرە دە وېرەللىرى گوج سالاندا /اوز داغا

۱-جى مصراعدا، شاعير عاگىلى انسانىن نىقادان، آرا پۇزوجولوقدان اوزاق دورماسى گىركىدىگىنى دىلە گتىرەر ك اوخويوجوسونا ئويود وئرمكدهدىر.

۲-جى مصراعدا، "بىرلىشمىش، بىرلىشىك؛ دوست، آرخاداش" آنلامىندا يان يانا ايشله‌دىلن ھم-تفاق و ھم-گىر سۆزجوکلىرى، ياخىن آنلاملى سايىلدىيى كىمى، سرت و دايانيقلى بىر جىسمە بنزەدىلىگى اوچون ده متافوريك بىر آنلايم يبولۇنا گىدىلىدىيى گۈرولمكدهدىر. اصلينىدە شاعير، "بىرلىشىك" اولان ھم-تفاق و ھم-گىر اولان انسانلاردا بولشۇق، آرالىق اولاماياجاغىنى رخنه دوشىز ايفاده‌سىلە دىلە گتىرمكدهدىر. بورادا، رخنه "ياريق" سۆزجويو دايانيقلى، سرت، سىخى، ساغلام بىر يابىنى چاغرىشىدىيى اوچون بىر آد كۈچورمەسىنندىن (متونىمېدىن) سۆز ائتمك مومكىندور. آنچاق رخنه دوشىمك "يىنيلىمك؛ ضرر گلەمك" آنلامىندا ايشله‌دىلمەسى ايلە بىر بنزتمە تملينىدە متافور اورتايى چىخار. اۋەتە ياندان تمل آنلامدا بىر حرڪت فعلى اولان دوشىمك فعلىنىن، منتال (آلەيىلاما) فعل آنلامى قازانماسى دا بىر متافوريك ايشلىنىمەدىر. آيرىجا، ترقە "آيرىليق، نفاق" ايلە ھم-تفاق و ھم-گىر "بىرلىشمىش؛ آرخاداش" كىمى آنلامجا ايكى ضد قاورامىن ايشله‌نىلمەسى، تضاددىر.

۳-جو مصراعدا /يىكى قارداش قولونج وئرسە بىر بىرە سۆزو دە، بىرلىشىمك، بىرلىك اولماق آنلامىندا ايشله‌دىلن بىر پارچا-بۇتون ايشلىنىمى ايلە ايلگىلى "synechdoche" توروندن بىر متونىمىدىر. قولونج "كۈرك، چىگىن" سۆزجويو ايسە، تك باشىنا الله آلىنيرسا، بىر انسانى تمثيل ائتدىگى اوچون بىر آد كۈچورمەسى اولاراق دوشۇنولەبىلار. آيرىجا، حرڪت فعلى اولان وئر(-مك) فعلى ايسە، قولونج وئر(-مك) ايفاده‌سىنده "دستكەمك" آنلامى ايلە متافوريك بىر ايشلىنىم اولاراق قبول ائدىلمكدهدىر. بو دئىيەم اۋەتە ياندان بىرلىك- برابرلىك دوشونجەسىنى سوموتلاشدىران بىر دئىيەمدىر.

٤-جو مصراعدا، شاعیرین گرچکلشمەسى چتىن يا دا امكانيسىز اولاراق دوشۇنۇن ايشلىرىن بىرلىك برايرلىك سونوجوندا گرچكلشەبىلەجىگىنى داغلارين دئورىلەبىلمەسىنە بىنزمەسى، سوموتلاشىرىماغا دايالى بىر متافوريك ايشلىيمىدىر. بورادا سۆزۈن انتكىيسينى آرتىرماق آماجىبىلا بىر آبارتا (مبالغە) صنعتىنин ايشلىدىگى ده گۈرولور. قاشقاي دىالكتىننە بىر حركت فعلى اولاراق بىلىن سال(ـماق) "سالماق، آتماق" فعلى نىن گوج سال(ـماق) "غىرت گۈستەركى، گوج ايشلىتكىمك" ايفادەسىنندە ده بىر متافوريك ايشلىيمى سۆز قونوسودور. آبىرجا، ٤-جو مصراعدا، ده وير(ـمك) فعلى نىن گئنىش زامان چوخلوق ٣-جو شخص چكىمىندە، ده ويرلر شكليندە لرا سىسى نىن گئريلەيىجي بىنۋىشىمە سونوجو ال/ سىسىنە دؤنۈشىدوپ گۈرولور.

مۇذۇن سۆزى پىندياتدىر يازىسىن
أوز جىنىسىنگىن همـخوى اولوب گزەسىن
ال اوستۇنە طعمە ئەرسىنگ بازا سن
پرواز ائدېب دايىم سالۇر گۆز داغا

١-جي مصراعدا مۇذۇن سۆزى ايفادەسىنندە، "شعر" قاوارامى ايشلەدىلەمەن، باغيتىلىي اولدوغو سۆز قاوارامى ايلە دىلە گتىرىلەمىسى، يعنى شعر قاوارامى يېرىنە سۆز قاوارامى نىن ايشلىلمەسى، بىر آد كۈچورمەسى اولاراق سايىلابىلمىكەدىر. بو دورىمدا مۇذۇن سۆزى ايفادەسىنندە سۆز "شعر" قاوارامى نىن بىر پارچاسى اولدوغو اوچون بىر متونىمىي سايىلابىلمىكەدىر. مۇذۇن سۆزى پىندياتدىر جملەسىنندە ده، بىر بىنزمەنىن يالىنىز اىكى تمل عنصورو ايلە، بىنzechىن (مۇذۇن سۆزى) و بىنzechىلەن (پىنديات) ايلە ياپىلىدىغى اوچون، بىنزمەنىن تىسبىيە بىلەغى تورو گرچكلشىمىشىدىر.

٢-جي مصراعدا شاعير، اوخوبوجوسونون اوز جىنىسىنەن اولان، يعنى عىنى خويدا، عىنى طبىعتىدە اولان انسانلارلا اوترووب قالخىمىسى نىن گرگىدىيگىنى دىلە گتىرىردىن، توركىجه دەكى "جىنىسىنە چىكىر،" "رمود دىبىيە دوشىر،" "وت كۈك اوستۇنە بىتىر" شكىللەرلە دە ايشلەدىلەن "جىنىس جىنىسە چىكىر" آتاسۆزۈنۈن فارسجا قارشىلىقى اولان "كېبىر با كېبىر باز باز / كىند ھەمجنىس با ھەمجنىس پرواز" بئىتلەرلە اوزىتلەنن آتاسۆزۈنە تلمىح (گۈندرەمە) ياپىقادادىر.

٣-جو مصراعدا، دوغان و يا شاهىن آنلامىندا ايشلەدىلەن باز سۆزجويو، اسکى ادبىياتدا عمومىتىلە سئۇگىلى اوجون اۆزۈنە بىنzechىلەن (مشبىھ بە) اولاراق ايشلەدىلەن بىر قاوارامىدىر. بىنزمە يئۇ ايسە، اووچولوقدور. سۆز قونوسو قاوارامىن بىر بىنزرلىكە (اووچولوق) دايىنلاراق "سئۇگىلى" قاوارامى اوچون ايشلەدىلەمىسى بىر متافورا يول آچمىشىدىر. بازىن، قولون بىلەدىن دىرسىگە قدر اولان بۇلۇمده داشىنماسىنى گۆز اۇنونە آلىرساق، قاشقاي دىالكتىننە، قولون بىلەدىن پارماق اوچلارينا قدر اولان قىىسىمى آنلاتان ال سۆزجويوندە بىر آنلام گئنىشلەمەسى ده سۆز قونوسودور. ٣-جو مصراعداكى ال اوستۇنە و ٤-جو مصراعداكى پرواز ائتمك "وچماق" ايفادەلرى، سىرارسى ايلە "يىش ازو" و "گۆز ازو، يوكسكلىك" آنلاملارينى قارشىلادىغى اوچون يئنلىملى متافور اولاراق دىرىنلىرىلەبىلىدىگى كىمى، تضاد (قارشىتلىق) صنعتى ده

سۆز قونوسو اولماقدادیر. اصلیندە، شاعیر بازا بىزىتىدىگى سئوگىلىسىنى الده ائتمەھە، اونو يېر اوزوندە توتماغا چالىشىر، حالبوکى، باز دايما يوكسلرددە، گئى اوزوندە كۈنوللىرى اوولماق اوچون اوچماقدادیر.

٣- سونوج

تەمل آنلام عنصورلارى، تاسارىملار، ايمگەلر، دويغۇ دىگرلرى، يان آنلاملار، بىزىتىمەلر، چئشىدلەر كۈچورمەلر، ائش آنلاملى لېق، ائش آدلى لېق و ترس آنلاملى لېق كىمى آنلام بىلىملى قونولارى آچىسىندان اينجەلە يىب آيدىنلاتىماغا چالىشىدىغىمىز شاعير ميرزا محمد ابراهىم ماؤنون نون «وز داغا» آدلى شعرينىدە، گوجلو و ائتكىلە يېجى آنلاتىمى ساغلاما اۆزلىكىلە سۆز صنعتلىرى نين باشىندا گلن كۈچورمەلرىن (متافوريك ايشلىملىرىن)، اوñدە گلدەيگىنى بلىرىتىك ئەپتەك شاعيرىن عىنى توردە سۆليلەدىگى شعرلىرىنىدە دە سۆز صنعتلىرىنىن، اۆزلىكىلە دە متافوريك ايشلىملىردىن زىگىن بىر شكىلە يارارلاندىغىنى گۈرمك مومكۇندور.

اوغۇز قروپونون گونئى قولۇن اولوشدوران قاشقايلار حاقىندا دىل و ادبىيات اوزىنە ياپىلان آراشىدیرمالارىن سىنيرلى اولدوغۇ گۈز اۇنونه آلينىرسا، قاشقايلارين دىل و ادبىيات اۆزلىكىلرىنى اوز بىنەسىندە بارىندىرىپ اونلارىن كولتورل يابىسى، حىات فلسفەسى، دونيا گۇزوشۇ، شعر ذوقو و صنعت آنلايىشىنا ايشيق توتان قاشقاى ادبى اورونلارى نين آنلام بىلىملى آچىسىندان الله آلينىب اينجەلنمەسى بؤيوك اوñم داشىماقدادىر ■

قاياناقلار:

- ٠ آهور، شەرام (٢٠٠١). /ىراندا ياشايان قاشقاى توركىرى نين سوسىي-كولتورل يابىسى، يايىمانامامىش يوكىك لىسانس تىزى، حاجت تىپه اونبورسىتەسى، سوسىال بىلىملىر انسىتىتوسو، آنكارا.
- ٠ اردم، ملک (٢٠٠٠). "كولتورل دىل بىلىملى و توركىجهسىنده دئىيىم آقتارىملارى (متافور) اوزىنە، ع-جي اولوسالار آراسى تورك دىل قورولتايى بىلدىرىلىرى ١ ٢٤-٢٩ (٢٠٠٠، چىشمە، ايزمىر)، آنكارا: ٥٣٩-٥٥٠.
- ٠ اردم، ملک (٢٠٠٢). "توركىمن توركىجهسىنده آلت آنلاملى لېق (ھېبۈنۈمى)", چاغداش توركىلوك آراشىدیرمالارى سىمپوزىومو ٢٠٠٢ بىلدىرىلىرى ٨-١٠ (٢٠٠٢ مایىس ٢)، آنكارا.
- ٠ اردم، ملک (٢٠٠٣). توركىمن توركىجهسىنده متافورلار، كۆكساو تنگىرىم توركىلوك بىلگىسى آراشىدیرمالارى دىزىبىسى: ٦، آنكارا.
- ٠ اسکى گون، كبرا (٢٠٠٦). كلاسيك تورك شعرينىدە افسانەھوئى قوشلار، قەھمان ماراش سوتچو امام اونبورسىتەسى، سوسىال بىلىملىر انسىتىتوسو، يايىمانامامىش يوكىك لىسانس تىزى، قەھمان ماراش.
- ٠ ايسن، مصطفى (٢٠٠٩). /اسکى تورك /ادبىاتى، قرافىك يايىنلارى، آنكارا.
- ٠ بىگزادە اوغلو، ثريا (٢٠٠٥). "ضروب امثال عثمانىيەد توركىجه ايلە بىرلىكىدە عربجه، فارسجا و فرانسيز جادا اورتاق قولانىلان آتاسوئزلرى و دئىيىملر"، اولوسالار آراسى دىل، يازىن و دئىيىش بىلىم سىمپوزىومو بىلدىرىلىرى (٢٠٠٥ حزيران ١٧-١٩)، چاتاق قلعە.

- بیلگه‌گیل، م. قایا (۱۹۸۹). ادبیات بیلگی و تئوریلری (بلاعثت)، اندرون کیتاب‌اؤی، ایستانبول.
- توفار، نیکولای (۲۰۱۰). تورک دیلینده متونیمی: اورقان آدلاری، آنکارا اونیورسیته‌سی، سوسیال بیلیملر انسستیتوسو، یاییملانمamیش دوکتورا تئزی، آنکارا.
- جدی بیات، حسین (۱۹۹۶). پیوستگی قومی و تاریخی اوغوز ایله‌ای قشقایی ایران: قبیله (قاچای قشقایی)، انتشارات نوید، شیراز.
- چلیک، محی الدین (۱۹۹۷). قاشقای تورکجه‌سی، اینؤنو اونیورسیته‌سی، سوسیال بیلیملر انسستیتوسو، یاییملانمamیش دوکتورا تئزی، مالاتیا.
- درداری، نوروز (۲۰۰۹). تاریخ اجتماعی و سیاسی ایل بزرگ قشقایی، انتشارات قشقایی، شیراز.
- دوغان، آقسان (۲۰۰۶). تورکجه‌نین سفر وارلیغی، انگین یایینلاری، آنکارا.
- دوغان، آقسان (۲۰۰۷). هر بؤنو ایله دیل، تورک دیل قورو مو یایینلاری، آنکارا.
- دوغان، آقسان (۲۰۰۹). آنلامبیلیم قونولاری و تورکجه‌نین آنلامبیلیمی، انگین یایینلاری، آنکارا.
- دوهلی اوغلو، فرید (۱۹۹۹). عثمانیجا-تورکجه آنسیکلوپدیک لغت، آیدین یایینلاری، آنکارا.
- دیلچین، جم (۲۰۰۹). اۇرنكلاره تورک شعر بیلگیسی، تورک دیل قورو مو یایینلاری، آنکارا.
- شهبازی، شهباز (۱۹۸۸). قشقایی شعری یا اثار شعرای قشقایی، نشر مصطفوی، شیراز.
- عطار، آیگون (۲۰۰۶). ایران بین اتنیک یاپیسی (یاقین دؤنم و گونوموزده)، دیوان یایینلاری، آنکارا.
- قافقاصلایی، علی (۲۰۱۰). ایران تورکلری، بیلگه‌اوغوز یایینلاری، ایستانبول.
- قورقماز، زیب (۱۹۹۲). قرامر تغیریملری سفرلوبیو، تورک دیل قورو مو یایینلاری، آنکارا.
- لاکوف، گ. و یوهانسون، م. (۲۰۰۵). متفورلار، حیات، آنلام و دیل، چئویرن: گوکhan یاوز دمیر، پارادیگما یایینلاری، ایستانبول.
- مردانی رحیمی، اسدالله (۲۰۱۱). زبان ترکی قشقایی و شیوه نگارش آن، انتشارات رهگشا، قم.
- مردانی رحیمی، اسدالله (۲۰۰۷). قشقایی سفرلوبیو، انتشارات انصاری، قم.
- نصیری طبیبی، منصور (۲۰۰۹). نقش قشقایی‌ها در تاریخ و فرهنگ ایران، نشر دفتر برنامه‌ریزی اجتماعی و مطالعات فرهنگی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران.
- هیئت، جواد (۲۰۰۸). تورک دیلینین و لهجه‌لری‌نین تاریخی سئیری، چئویرن: مرسل اوزتورک، تورک دیل قورو مو یایینلاری، آنکارا.
- کیانی، منوچهر (۲۰۰۶). تاریخ مبارزات مردم ایل قشقایی از صفویه تا پهلوی، انتشارات کیانشهر، شیراز.
- کیانی، منوچهر (۲۰۰۹). سیه چادرها، انتشارات کیانشهر، شیراز.
- یعقوبی، ولی الله (۲۰۱۱). بیر قاشقای تورک شعری آتسولوژیسی: قاشقایی شعری یا آثار شعرای قشقایی، آنکارا اونیورسیته‌سی، سوسیال بیلیملر انسستیتوسو، یاییملانمamیش یوکسک لیسانس تئزی، آنکارا.

نظامی گنجوی‌نین دیلیندە ایشلنن موسیقى تئریملرى

• م. ه. ممدووا^۱

ÖZET: M. H. MEMMEDOVA, "Nizami Gencevi'nin Edebi Eserlerinde İşlenen Musiqi Terimleri", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İlkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 41-56

Bu çalışma, Genceli Nizami'nin eserlerinde işledilen musiqi terimleri, onların özellikleri ve ortaya çıasma tarixiyle ilgilidir. Meqalede muğam, eski çalğı aletleri ve mahnıçılara ilgili Azerbaycan'daki doğu adlandırmaları ele alınaraq, Genceli Nizami'nin doğu musiqisi alanında da uzman olduğu belirtilir. Şairin eserlerinden de anlaşıldığı üzere, doğu musiqisinin kökeni eski dönemlere dayanır ve çağımızın başlarında da seslenerek, xalqa ferqli xuy, adet ve ruhî durum vermiştir.

Açar Sözler: Genceli Nizami, Musiqi, Dil, Terimler.

چکىدە: م. ه. ممدووا "اصطلاحات موسیقى بكار رفته در آثار ادبی نظامی گنجوی"، وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۱۵۰)، صص. ۵۶-۴۱.

این مقاله در مورد مجموعه‌ای از اصطلاحات موسیقایی مورد استفاده در زبان نظامی گنجوی، خصوصیات و تاریخ ایجاد آنهاست. در اینجا اطلاعاتی در مورد نامهای شرقی شامل آذربایجان - مقام (موغام) سازهای موسیقی باستانی و خوانندگان از این ایله می‌شود و آشکار می‌گردد که نظامی گنجوی انسانی خبره در موسیقی شرقی بوده است. از آثار شاعر چنین بر می‌آید که موسیقی شرقی از ریشه‌های باستانی نشأت گرفته و در سالهای اولیه عصر ما به صدا در آمده و خلق و خو و خالت‌های مختلف به مردم داده است.

کلیدواژه‌ها: نظامی گنجوی، موسیقی، دیل، اصطلاحات

ABSTRACT: M. H. MAMMADOVA, "Musical Terms Used in Nizami Ganjavi's Language", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 41-56

The article is about musical terms used in Nizami Ganjavi's literary works, their particularities and history of formation. Here, some information is given on the eastern names of Azerbaijani mugams, ancient musical instruments and singers. It becomes clear once again that Nizami Ganjavi was a great connoisseur of the

¹ دوچنتم، دوکتور.

eastern music. From the poet's works, it becomes known as well that the eastern music was based on the ancient roots; it was played in the ceremonies of the early centuries of our era (AD) and has given a different temperament and mood to the people.

Keywords: Nizami Ganjavi, Music, Language, Terms

نظامی گنجوی دیلینین سؤز وارلیغی (لكسیکاسی) مختلف ساحللر عاید تئریملرله (اصطلاحلارلا) زنگیندیر و بو قروب سؤزلر بؤیوک شاعیرین مختلف بیلیکلرە هر طرفلى حاکىم اولدوغونون بارىز گؤستريجىسى دىر. بو تئریملر شاعيرىن يالنىز شخصى اوّزلىكلىرى نين سويهسىنە دئىيل، ھم ده اونا قدركى علم و مدنىتىن گىنىشىلىگى و تارىخى نين اسكيلىكىنە شاهىدىليك اىند فاكتوردور. اودور كى، شاعيرىن اىتلرى نين مطالعهسى ايله مشغول اولان ھر بىر متخصص «خمسه» متنوپىرىنده بدېيياتلا ياناشى، تدقىق ائتىدىگى علم و اينجه صنعتىن چوخ ماراقلى يۇئلىرى ايله قارشىلاشىر و بىر داها معارفلىنير، سؤزونون و عاغلى نين گوجو ايله انسانلارин ذهنинە و اىچ عالمىنە نفوذ اىند شاعير، اونا چوخ مطلبلىرى باشا سالىر. بو مطلبلىر انسانى عادى حىاتىندان آييراق، شرقىن و بعضًا ده دونيائىن معنويات عالمىنە آپارىر، تفكىرونون جىلا لاپىر، اونو امین اندىر كى، نظامى، دۇرۇننە بدېيى سؤزونون ال چاتماز گۈزلىكى، تکرارسىزلىغى، فورما و مضمون اورئىنالىغى، ايفاده الوانلىغى، يېڭىچاملىغى، سىراستلىغى و خلقى لىگى باخيمىندان شاعيرلر شاهى اولدوغو كىمى، علم و بىلەگىن احاطەلىكىنە و فلسفى فيكىرلىرى نين درىن و توکنۈزلىكىنە گۈرە ده دونيائىن قدىم فيلوسوفلارى ارستو، واليس، بوليناس، سقرات، فرفوريوس، ھورمس، افالاطون و معنوياتى، اجتماعى-سياسى دونيا باخىشى نين محصولو، آرزو لا دىغى، اما گۈرە بىلمەدىگى ايدئال شاه-حؤكمدار سمبولو اسكتندرىن علم مجلسى نين صدرى دىر.

نظامى باشقى ساحللر كىمى، قدىم موسيقى عالمىنە ده ياخىندان بلد اولموش، متنوپىرى نين ھامىسىندا تصویرىنى و ئىرىدىگى مختلف بايرام و شىنىك مجليسىلىرىنده نغمه و ملودىك آنلارى اسكيك اولما مامىشىدیر. بو مجليسىلر اوزۇنون بوتون بدېيى زنگىنلىكى و دويغوسال ائتكىسى نين گىنىشىلىگى ايله برابر بىر ده اونا گۈرە ائشىسىزدىر كى، بورادان شاعيرىن سؤز داغار جىغىنى بىر داها زنگىنلىشدىرين ماراقلى تئریملر الده ائتمك اولار. اسکى دوغو، او جملەدن آذربايچان موسيقىسى، اونون تارىخى باخيمىندان دىگرى اولان بو تئریم-سۇزلىرى معنا و ايشلەولرىنە گۈرە آشاغىدا كى قروپلارا بېلەك اولار:

١- مختلف موسيقى آهنگلرى

٢- موسيقى آتلرى نين آدلارى

بورادا امکان محدود لوغوندان آسىلى اوّلراق، اساساً دوغودا (شرقدە) مشهور «صد لحن» - يوز آهنگىن نظامى گنجوی دىلینىدە ايشلەدىلمىش اوتوز توروندن (نوعوندن) و دىگر موغام دىستگاھلاريندان، اونلارين ايفاچىلارى، او جملەدن ايفا زامانى ھانسى چالى آلتىندن استفادە ئىتدىكلىرى حقىقىدا معلومات وئرمك نظرده تو تولمۇشدور. بونلار حقىقىدا مختلف قايقاclarدا، او جملەدن فارس دىلى نين بىر سىرا اورتا چاغ سۇزلىكلىرىنده، آبىريجا تاجىك دىلى نين ١٩٦٩-جو ايلده موسكودا نشر اولۇنمۇش اىكى جىلدلىك /يضاھلى لغتىنده اىضاحت وئرىلسە ده، اونلارين دوغرو لوغونو محض نظامى بئىتلرى اونا يالايپىر

(تصدیقلەيیر). بو فاكتلار اوتو دئمگە اساس وئریر کى، فارس دىللى اسکى ادبىاتدا، دوغودا يارانميش بىز لەننин اوتوزو و دىيگر اسکى دوغو، او جملەدن آذربایجان موغاملارى نين بعضىسى ايلك دفعە نظامى نين «خسرو و شيرين» اثرينده گئنىش يانسىميش، بورادا مشهور اسکى دوغو موسىقى بىلىمچىسى و ائشىز ايفاچى «باريد» و مهارتلى «نکيسا» طرفىندن خسرونون مادىاندە تشکيل ائتدىگى مجلىسىدە سىلسەنديرىلمىشدىر. او دا ماراقلى دىر کى، بعضى مۇلۇفرىن عكسىنە ئظامى اثرينده بىز موغاملارين بىز نؤەدىن عبارت اولدوغۇنۇ، اونلارين «باريد» طرفىندن بىستەلنىدىگىنى نظرە چاتدىرماق مقصىدى ايله يازىرى:

ملک چون شىد ز توش ساقيان مىست   خەم دىدار شىرىن بىردىش از دىست

طلب فرمود كىردىن باريد را   وزو درمان طلب شىد درد خود را

درآمد باريد چون بلىبل مىست   گرفته بىرپەتى چون آب در دىست

ز صد دستان كە او را بود در ساز   گۈزىدە كرد سى لحن خوش آواز (١٩٠، ١٥)

(ترجمە: شاه ساقىدين مىست اولاندا شيرينى گۈرمك غمى اونو الدن آپارىدى. باريدى گىتىركەم امرىنى وئرىدى، اوندان دردىنه درمان طلب اولوندو. باريد اليندە پارلاق بىرپەت مىست بولبول كىمى گلدى. بىستەلەدىگى بىز داستاندان اوتوز گۈزىل سىلىسينى سېچدى).

أونو دا بلېرىتەبىلىرىك كى، بىز ماھنى كاراكتىرى موسىقى نۇعلەرى نين آدلارينا ئظامى يە قىرقى فارس دىللى سۆزلۈكلەدە، ادبى و دىيگر يازىلى آبىيدىلەرە راستلانمامىش، اما سونراكى دۇئىلەرن باشلايقارق، اىستەر اورتا، اىستەرسە دە چاغداش دۇر ادبى و لكسىكوقرافىك اثرلەدە اونلارين اىضاھىنا سىخ - سىخ يېر وئرىلىمىشدىر. او دا ماراقلى دىر کى، بىز موسىقى پارچالارى نين گرچىكەن مۇجۇد اولدوغۇنۇ گۈسترەركە اىستەين مۇلۇفلەر، گۈرۈلەن واسطە كىمى ئظامى بىئىتلەرىنى مثال وئرمىشلە. بۇتون دىئىلىنلەرن بىئە سونوجا گلىنەبىلر كى، بىز لەننин حاقىندا بىلگى وئن ايلك مۇلۇف گىنچەلى ئظامى دىر.

بىرى دىيگرلەرinden موسىقى آهنگلەرى نين سىس مقاملارى و محىتمىش اىفا تكىنلىكى نين اوستالىغى و اولاغان اوستۇلۇگونە (غىر عادىلىكىنە) گۈرهە فرقىن بىز لەننە عالمى، اىرده ئظامى شعرى نين سەحرلى بىدېلىيگى ايله ائشىز بىر آهنگلىلىك، بىدېلىي اوپوم (هارمونى) ياراتمىشدىر. شاعير اثرىنин بىز يېرىنinde، سانكى بىر-بىرى ايله يارىشان بىر نىچە گۈزلىك مسابقهسى ياراتمىشدىر: گۈزلى طبىعت، گۈزلى موسىقى، گۈزلى ايفاچى باريد، گۈزلى شاعير سۈزۈ. البتە كى، بىز يارىشدا غالىب ئظامى نين اۆزۈدور. چونكى، بىئە بىر گۈزلىكى، يالنىز، عبدالرحمان جامى نين كلامى ايله دئىشك، «شعرىن تانرىسى ئظامى گنجوی» يارادابىلەردى.

«خسرو و شيرين» اثرينده ئظامى گنجوی اوتوز لەننин اىفادەسى زامانى باريدىن دورومونو بىئە تصویر ائدىر:

درآمد باريد چون بلىبل مىست   گرفته بىرپەتى چون آب در دىست

ز صد دستان كە او را بود در ساز   گۈزىدە كرد سى لحن خوش آواز

ز بىلەننى بىدان سى لحن چون توش   كەھى دل دادى و گە بىستىدى هوش

به بربط چون سر زخمه در آورد ز رود خشک باڭ تر در آورد (ص. ۱۹۰-۱۹۱) (ترجمه: بارید، الیندە پارلاق بربط، مست بولبول کیمی گلدى. بستەله دىگى يوز داستاندان اوتوز گۆزل سىلى لحنى سىچىدى. قصورسوز او خوش اوتوز لحنلە گاھ كۈنول وئرير، گاھ دا عاغلى آليردى. بربطە مىزراق ووراندا قورو رو ددان ملاحتلى آهنگ يارادىرىدى).

سونونجو بئيتىن بئله ترجمەسىنە دە تصادف اولۇنۇشدور: (او، اوز) بربطى ايلە باشىنى داخىمادان چىخاراندا، قورو باغىرساقدان تر (تىزه) سىلىر چىخارىرىدى (ص. ۱۰۴). مۇلۇف، ترجمەسىنىن دوزگونلۇيۇنۇ تصدىقلەمك مقصىدى ايلە اونون آردىنجا يازىرى: دخەمە-توكىن توخۇنۇش صاندىقىدىر. گۈرۈنۈر كى، موسىقىي آلتىنىن سىسى ياخشى چىخماق اوچون چالغىچىلار بو جور صاندىقلارين اىچىنده اوتوروب چالىپلارمىش.

اولا، ترجمەنىن دوزگونلۇيۇنە مۇلۇفین اوزو دە شىبەھە ائتمىش، اونا گۈرە دە «گۈرۈنۈر كى،» ايلە سۆزە باشلايىر. اىكىنچى، نظامىنىن بئيتى آشاغىدا كى شكىلەدە تحرىف اولۇنۇشدور:

به بربط چون ز دخەمە سېرىپ آورد ز رود خشک باڭ تر برا آورد

بارىدىن محلىسىدە چالدىغى لەنلىرىن آدالارينا و اونلارىن انسانا و عالىمە باغىشلايدىغى احوال - روھىيەنىن تصویرىنە نظر يئتىرك:

۱- گىنج بادآورد- كولك گىتىرمىش خزىنە. خسرو پرويزىن آسان الدە ئىتىدىگى روم قىصرىنىن خزىنەسى و بارىدىن بستەلرېندىن بىرىنىن آدىدىر. بونون شرفىنە بستەللىن لەن البىتە كى، انسانا خوش احوال-روھىيە باغىشلايان نوتلارдан عبارت اولۇمۇش، محلىسىدە خسرونۇن كدرلى احوالىينا خوش اوقات باغىشلايمىش يېر.

چو ياد / زىنچ بادآورد راندى ز هەر بادى لېش گىنجى فشاندى (۱۹۱، ۳)

«گىنج بادآورد» سىلەننەدە، دوداقلارى ھە نىفسە خزىنە سېرىدى.

بئىتىدە ايشلەنن «باد» نفس معناسىنادىر، يىنى موغان اوخوياركىن ھە نىفسىنەدە مجلىس اھلىنە معنالى سۆز و موسىقى بخش ائدىر، اونلارى حىات حاقىندا دوشۇندورور، اونلارا خزىنە باغىشلايدىرى. نظامىنىن مجازى معنادا ايشلتىدىگى بى سۆزدە مقصىد اونون ئۇمۇر بويو ھە بىر حكمتلى سۆزرو دۇر (اينجى) حساب ائتمەسىنەدىر. شاعىر، همىشە اونون بؤيوك صاحىبى اولماسى ايلە فخر ائتمىشىدىر. ھە دفعە اولدوغو كىمى شاعىر بورادا دا فيكىرىنى اورىزىنان، يىيچام و اۆزۈنە خاص شكىلە و ئىرمىش، سۆزدىن استفادە اوسلوپونا صادق قالماش، اوخوجوسونا كولك آدلاندىرىدىغى نىفسىن گىتىرىدىگى خزىنەنى بخش ائتمىشىدىر. «بادآورد» خزىنەسىنە گىلدىكىدە، قايىاقلارىن يازدىغىندا گۈرە روم قىصرى قىمتلى داشلار، قىزىل و زىنت اشىالارىندا عبارت بؤيوك بىر خزىنەنى گەملى يە يوكلە يىب تەلوكەيە داوملى آدايا گۈندرىمىش، غافىلدىن باشلانان گوجلو طوفان اونون استقامتىنى دىگىشىدىرەر ك خسرو پرويزىن اوردو گاهىينا طرف يۈنلىتىمىشىدىر.

خسرو خزینه‌نی الله گنجیره رک اؤزلشیدیرسه ده آدی تاریخه «گنج بادآورد» - «کولک گتیرمیش خزینه» کیمی دوشموشدور.

۲- گنج گاو - اوکوزون خزینه‌سی. جمشیده مخصوص خزینه‌نین و یوز داستان ملودیلریندن بیری‌نین آدیدیر.

چو گنج گاو را کردی نواسنچ

«گنج گاو» چالیناندا؛ تورپاق اوکوزو ده، خزینه‌نی ده اونودوردو.

۳. گنج سوخته - یانمیش خزینه. خسرو پرویزه مخصوص خزینه و باربدین بسته‌لریندن بیری‌نین آدیدیر.

ز گرمی سوخته چون ساختی راه

«گنج سوخته» به نؤبت چاتاندا نفسین حرارتی یوز خزینه یاندیریردی.

بئیتین آهنگینده گوجلو ایتگی و تأسف حیستی واردیر. سانکی، دگرلی جواهیرات، کولچه قیزیل، پول سیککه‌لری، مختلف یولارلا بیر مکاندا یئرلشیدیریلمیش بزک اشیالاری، خارجی اولکه‌لردن گتیریلمیش ایپک، خارا پارچالار و تصورو چتین دیگر عنتیقه‌لردن عبارت خزینه‌نین احوالاتی اشیدنلرین قلبینی یاندیریر، نفلریندن اود پوسکوروردو. بو دا او نتیجه‌یه گتیریب چیخاریر کی، باربدین «یانمیش خزینه» موغامی‌نین لحنی کدرلی و جان یاندیران اولموش، تأثیر گوجوندن مجلسیس اهلی سانکی او یانقینی شخساً گژروب، حرارتینی اوز اوزرلرینده حیس ائتمیشلر. بو دهشتلى منظره‌نین سسینی مجلسیس بیر ساده موسیقی آلتی واسطه‌سی ایله چاتدیریلماسی‌نین اوزو بئله تعجب دوغورور. چونکی، بئله مدهیش و دهشتلى حاده‌نی موسیقی واسطه‌سی ایله دینله ییجیگه چاتدیرماق اوچون بعضاً مختلف آتلردن عبارت بؤیوک بیر اورکستر يئتمیر.

۴- شادروان مروارید- اینجی چادیری.

چو شادروان مروارید گفتى

«شادروان مروارید» اوخویاندا، دوداقلاری سانکی اینجی دئشیریدی (سپیردی).

نظامی دیلینده «مروارید سفتنه» و یا «دُر سفتنه» سۆز دئمک، دانیشماق معناسیندا ایشلنیر. ائله دانیشیب دئمک کی، هم تکارلاماق، هم ده دانیشماق خاطیرینه دئیبل، دوشونولموش و اؤزونه مخصوص اولسوون. شاعیرین سۆز صنعتکارلیغى‌نین بو پرنسیپینه (ایلکه‌سینه) اساسلاناراق دئمک اولار کی، مغنى خسرو پرویزه مخصوص اینجی چادیرین عظمت و گۈزلىگى‌نین تصویرى اوچون اوخدوغو سۆزلر اینجى کیمی دگرلی و تکرارسیز، سسلەنن موسیقى‌نین آهنگى ايسه خوش احوال-روحیه‌لی اولموشدور.

٥- تخت طاقدیسی - طاغ شکیلی تخت

روایته گؤره فریدون دان خسرو پرویزه قالمیش، فیل سومویو، ساج آغاجی، قیزیل و گوموشدن حاضیرلانمیش، اوزونلوغو ۱۷۰، ائنی ۱۳۰، اوچالیغى ۱۵ ذراع اولان چوخ مرتبهلى، ائشیسیز گۆزللىگە و مزیتلەرە مالیک تختین آدى و باربدین بستەلریندن دىر.

چو تخت طاقدیسی ساز کردى (١٩١,٦) بهشت از طاقها در باز کردى

«تخت طاقدیسی» چالاندا جنت، طاغلارى نين قاپیسینى آچىرىدى.

بئىتنىن معلوم اولور كى، مجليسىدە خسرو پرويىز «طاغلى تخت» يىن اوزرىندە او تورموشىوش و چالىنان لەنин موسىقىسى بى تختىن گۆزللىگىنىي وصف ائدىر، اونلارى جنتىن طاغلارىنا او خشادىرىمىش. بونونلا دا موسىقى نين اعجازلى نوتلارى مجلس اھلى نين خيالىندا جنت طاغلارى نين قاپىلارىنى آچىر، اونلارى جنتىن گۆزللىگىنىه غرق ائدىرىدى.

٦، ٧- ناقوسى و اورنگى - زنگ و ساراي

چو ناقوسى و اورنگ چون ناقوس از آواز (١٩١,٧,٨) شدى اورنگ زىز ساز

«ناقوسى و اورنگى» چالىناندا ساراي ناقوس كىمى سىلىنيردى.

هانسى بىر اىرده «ناقوس» سۆزو او خوياندا و ياخشى بىر صحبت اثناسىندا بى سۆز ايشلەندە، ندىنسە انسان داخىللا ئىستر ياخشى، اىستر پىس چاڭىريش هىجانى حىس ائدىر. بودا اوندان اىرەلى گلىرى كى، بورا اشيا صىرف بو آماجلا ياردىلىمىشىدىر. بو اشيايا گۆستەريلە مناسېتىنى نظامى اۇزو دە بىضاً روس كىلىسە زىنگلىرى ايلە ايلگىلى دفعەلرلە بىان ائتمىشىدىر. او دور كى، باربدىن چالدىغى لەنин هىجانلى موسىقىسى نين ساراي و مجلس اھلىنى جوشدوردوغۇ، اونلارا يئنى احوال - روھىيە باغيشلادىغى معلوم اولور.

٨- حقە کاۋوس - کاۋوسون قابى

چو قىند از حقەء کاۋوس دادى (١٩١,٩) شىركالاى او را بوس دادى

«كاۋوسون قابى» اوخوناندا شىركاونون مايھىسىنە سىجىدە ائدىرىدى.

بورادا موسىقى نين آهنگى نين شىرىنلىگىنىي وئرمك اوچون «قىند» و «شىرك» سۆزلىرى نين ايشلەدىلمەسى آچار رولوندادىر. بئلهكى، بىرىنجى سطرىن معناسى «كاۋوسون قابى» حاقىندا «قىند قدر شىرىن سۆزلىرى دئىپىردى» باشا دوشولورسە، اىكىنجى سطرىدە «شىرك اوزو اينجىلىرىن قارشىسىندا سىجىدە ائدىرىدى». بئله معلوم اولور كى، دئىلىن سۆزلىر و موسىقى اويمىلو (ھماھنگ) شىكىلە دىنلە يىجىلىرىن روحونو او خشايىر، اونلارى اوزلرى نين گۆزلى و شىرىن ھارمۇتىسى ايلە باشقۇ بىر عالمە آپارىرىمىشلار.

٩- ماه برکوهان - آى، داغ باشىندا

چو لحن ماه برکوهان گشادى (١٩٢,١) زيانش ماه برکوهان نەھادى

«آى، داغ باشىندادا» چالىندا (آغزىندا اوخودوغۇ) آهنگ آبى داغ باشىنا قالدىرىرىدى.

بئىتىن معلوم اولور كى، مجلisyin اولىنىدە ماھىنلار اوخوناركىن آى هله داغ دالىندا گۈرونمىز ايمىش، سونرا دان ھالە شكليندە داغ باشىنا قالخىپ پروپېزىن مجلisyin ئۆز ايشىغىندا غرق ائدىرىمىش. دئمك، آبىن گۈزلىيگى وصف اولونان بو موسىقى نىن آهنگىنىدە كى جاذبه و تأثير او قدر گوجلو ايمىش كى، آى اونا حصر اولونان لحنى ائشىدەرن داغ باشىنا چىخىپ اونا قولاق آسماق اىستىمىشدىر. طبىعتىن ان گۈزلە حادىھلىرىنىن بىرى آبىن چىخماسى، يېر اوزونو اۋز ايشىغىندا بوغماسى ايلە اوركىر اوخشايان، اونلارا سئوينج، حيات عشقى وئرن پروسەننин تصویرىنە بىستەلمىش ملودى نىن شەن احوال-روحىھىسى نىن نىچە عصرلەرن سونرا بىرىتە بىلە آيدىن و دقىق چاتىرىلما اقتدارى البتە كى، يالىز نظامى گنجوی دىلى نىن الوان بىدەنى تصور واسطەلەرى و ذكاسى نىن توکنمىزلىيگى مالىكدىر.

١٠- مشك دانە - موشك دانەسى.

چو برگفتى نواى مشك دانە ختن گشتى زبوي مشك دانە (١٩٢،٢)

«مشك دانەسى» ماھىنисى اوخوياندا موشگۇن عطرىنندە اۋ (مجليس) خۇنە چئورىلىرىدى.

مُشك، فارس دىللى ادبىاتدا، خصوصىلە نظامى دىلیندە، اولغان اوستو گۈزلىيک سمبولونا چئورىلىمىش، ايندى ايسە افسانە شكليندە خىاللاردا ياشان بىر جئىران تورو ختنىن گۈبىگىنىن آلينان عطىلى ماددهدىر.

البتە كى، گۈزلە عطىر انسانلارا خوش احوال بخش اندىر. مجلisyedە مُشكىن عطرىنى وصف اىدىن نوتلارين آهنگى دە طبىعى كى، انسانلارин اوقاتىنى دىگىشىرىرى، مُشكىن رايىھىسى اونلارى مست ائدىرىمىش. حالبىكى، موسىقى نىن اشيانىن بىولۇزى خصوصىتى اولان عطرى بىيان ائتمەسى گۈروننوب ائشىدىلەمەمېش احوالاتدىر. بئىتىدە ايسە، نظامى نىن دىلى نىن بىدەنى گوجو ايلە بو رايىھە دوپولور.

١١- آرایش خورشىد - گونشىن بىزگى

چو زد ز آرایش خورشىد راهى در آرایش بىز خورشىد ماهى (١٩٢،٣)

«گونشىن بىزگى»نى چالاندا گونش بىر آى بىزكلى اولوردو.

بورادا دا طبىعت حادىھىسى بىدەنى سۆز و موسىقى نىن دىلiliه اوپوملو شكىلde تصور اولونور. معلوم اولور كى، خىرسو پروپېزىن مجلisyi بىر ياي آخشامىندا سحرە قدر داۋام ائتمىش. گونشىن گۈروننمەسىنى باربد موسىقى دىلى ايلە گۈزلە ترۇنوم ائتمىشدىر كى، سانكى، بو گۈپىر گلىنى گۈزلىيگىنى كىنارдан گۈرمөش، اوزونون بىزگىنى بىر آى دىگىشىمەمېش، بولودلار اونون ايشىغىندا كۈلگە سالاپىلمەمېشدىر.

١٢- نىمروز - گون اورتا

چو گفتى نىمروز مجلس افروز خرد بىخود بىز تا نىمە روز (١٩٢،٤)

مجلیسی ایشیقلاندیران «تیمروز»- او خویاندا عقل، گون اورتایا دک اؤزونده اولموردو.

یوخاریداکی سطیرلرده دئیلیدیگی کیمی، گونش سحر وختی، ینعی گئجهنین قارانلیغیندان ظهور ائدرکن اعجازلى گۆزللىکله جیلوهله نیبر. نظامی نین بو گۆزللىگین زیروهه سی گون اورتا وختینا حصر اولونموش لحنی سسلنديرمکدن مقصدى گونشین بو واخت داها ایشیقلی، داها جاذبه‌ی اولدوغونو او خوجویا چاتدیرماق و بونون اوچون موسیقیدن بیر واسطه کیمی استفاده ائتمک اولموشدور. حقیقتاً، گون اورتا، گونشین تام بدرلنه و ایشیقلی واختیدیر، سانکی، بو واخت گونش اؤز و اوز گۆزللىگینی اؤز ایشیغیندا گیزلتىدیگیندن انسانلار اونون فرقینه وارمیر. گونشین بو گیزلى سئحرلى لیگی نین تصویری نظامی نین درین مشاهده‌چیلیک مهارتی و اونو اوربئشال و اؤزونه مخصوص طرز‌ده سؤرله تقديم ائتمک اوسلو بونون نتیجەسی کیمی قبول اولونمالیدیر.

١٣- سبز در سبز- یاشیللىقدا یاشیللىق

چو بانگ سبز در سبزش شنیدی
ز باخ زرد سبزه برمیدی (١٩٣,٥)
یاشیللىقدا یاشیللىق آوازی اشیدیلنده، سارالمیش (قوروموش) باگدا اوت بیتیردی.

بئیتندن آیدینلاشیر کی، «باشیللىقدا یاشیللىق» موسیقیسی او قدر روحلاندیریجی کاراكتره مالیک ایمیش کی، اونون سسلنمه‌سیندن طبیعت ساری گئیمیمی یاشیل گئیمیمی ایله دگیشدیریر، جانلاندیردی. نتیجە ایسه بودور کی، آدی چکیلمیش لحن اؤزونه مخصوص شن احوال روھیله‌ی، طبیعتی جانلاندیران، انسانلارا حیات عشقی باغیشلایان آهنگده سسلنیرمیش.

١٤- قفل رومی- روم قیفیلی

چو قفل رومی آوردى در آهنگ
گشادى قفل گنج از روم و از زنگ (١٩٢,٦)
روم قیفیلی چالیناندا روم و زنگی خزینه‌سی نین قیفیلی آچیلیردی.

بو سؤز بېرلشمەسی فارس دىللە ادبیاتدا ایکى لكسىك معنادا ایشلە دىلمىشدير. ھم گونشین شفق واختی، ھم باربدین موسیقى بستەلریندن بېرىنین آدی. یوخاریداکی بئیتىدە بو لكسىك واحيدىن ھر ایکى معناسى اؤز عكسىنى تاپمىشدير. نظامى نین بو بئیتىندين معلوم اولور کی، خسرونون مجلیسیندە گونشین شفقى نین گۆزللىگى نین تصویرىنە حصر اولونموش «روم قیفیلی» لحنی چالىنمىشدير. بو لحنین اعجازى و ایفا مهارتى نین گوجونه آقىش اولاراق يالنىز خسرونون دئیل، ھم ده روم و زنگى خزینه‌لری نین قیفیلی آچیلمىش، ینعی باربد بؤیوک مکافاتلارا لايق گۆرولمۇشدور.

١٥- سروستان- سرو باغى

چو بىر دستان سروستان گندشتى
صبا سالى بى سروستان گندشتى (١٩٢,٧)
«سرو باغى» داستانينا آياغ آلاندا (گىچنده)، صبا سرو باغىندا بير ايل اسمىردى.

سرو آغاچى اۆزۈنۈن خوش گۇرۇنۇشۇ، قامتى نين شوخلۇغۇ، ايلىن بوتون فصىللەرىنده ياشىل و گۈزلە بىچىمەدە اولماسى، آيرىجا دىيگەر كېفيتلەرىنە گۈرە نظامى دىلیندە بىر سира تىشىبە عنصورلىرى نىن اوبارازى و بىر چوخ وارلىقلارين صىفتەرىنە چئورىلەمىشىدىر. بىلە بىر اورگە ياتان وارلىقلارين مىكىنىنى، يعنى سروين باгинى تەنۇم اىدن موسىقى نىن اورك آچان احوال-روحىيەسى شېھەسىزىدىر. بو اورك آچان موسىقىنى دويان عطىرلەن سەپا سەپەرلىرىن احوالىنى و گۈزلىلىگىنى پوزماڭى اوچۇن اسمەمىشدىر.

١٦- سرو سەھى - قامتلى سرو

سەھى سروش بخون خط باز دادى (١٩٢٨) وگر سرو سەھى را ساز دادى
«قامتلى سرو»نى چالاندا اوجا قامتلى سرو اونا سجىدە ائدىرىدى.

بو بئىتىدە آدى چكىلەن موسىقى نىن اعجازى او قدر گوجلو و تائىرلى اولمۇشدور كى، همىشە ئەممەلە گۈپىلە باش قالدىران سرو بىلە اونون مقابىلىنده سجىدە يە گلمك زوروندا اولمۇش، اونا تعظىم ائتمىش، نظامى نىن دىلى ايلە دئىشك، قانىنا فرمان وئرمىشىدىر.

١٧- نوشىن بادە - لذتلى بادە

خىمار بادە نوشىن شىكىستى (١٩٢٩) چونوشىن بادە را در پىرە بىستى
«لذتلى بادە»نى چالاندا اورگە ياتان بادەنин خومارىنى سىندىرىرىدى.

بادەنин خومارى انسانىن اىچ دورومۇنۇن، دوشۇن عقللىنىن ائلە آنلارىدىر كى، او، بو واخت كسىيگىنە دونيانىن قايغىلارىندان آيرىلارق اۆزۈنۈن اۋزىل آرزو و ايستكلىرى، قايغى و كدرلىرى ايلە تك قالىر، ائلە بىر خىال عالىمىنە دوشور كى، بورادا، سانكى، بوتون غىلر يوخ اولمۇش، يېرىنى ابدى سعادتە وئرمىشىدىر. البتە، بو دورومدان اۋراقلاشماق آرزو اولۇنماز كىمى هم دە چتىندىر.

انسان خىلىقتىنى و اونون وضعىتىن آسىلى اولاق نىجە حالدان حالا دوشىدوپۇنو، نادىر پسىكولوق كىمى گۈزىل مشاھىدە اىدن نظامى گنجوی خومارلىغىن سىنماسى نىن مومكۇنلۇپۇنو باربىدىن موسىقىسى نىن گوجوندە گۈرمۇشدور. دئمك، باربىدىن بو لەنى انسانلارى خىال عالىمىنندان آيرىلارق اورك آچان ملۇدىسى ايلە گىرچەك حىاتا قايتارماق گوجونه مالىك اولمۇشدور.

١٨- رامش جان- جان شىرىنلىگى

ز رامش جان فدا كىرىدى زمانە (١٩٢١٠) چو كىرىدى رامش جان را روانە
«جان شىرىنلىگى»نى چالاندا، زامان جان شىرىنلىگىنى قوربان ائدىرىدى.

انسانىن اۆزۈنۈن جان شىرىنلىگى، جان ساغلاملىغىنى فدا ائتمەسى، البتە كى، چوخ نادىر آنلاردا باش وئرەبىلەر، تاكى، بو ايشە سبب اولىسون، ايستر خوش، ايستر ناخوش، فرق ائتمىز. بو باخىمدان موسىقى نىن

ملودیک خصوصیتینی معینلشیدیرمک ایسته‌سک، اولغان اوستولویو ایله برابر، اونو دینله‌مگین جان باهاسینا بئله خوش اولماسى آیدینلاشىر.

۱۹- ناز نوروز - نوروز نغمەسى

چو در پرده کشیدى ناز نوروز
به نوروزى نشىتى دوات آنروز (۱۹۳،۱)

«نوروز نغمەسى» چالىناندا، او گون مرکب - قلم، بايرام ائدیردى.

بئىتىدەكى «به نوروزى نشىتىن» فعلىنин معناسينا اساسلاناراق دئمك اولور كى، موسىقىنин آهنگى نوروز بايرامىنин احوال-روحىيەسىنى موسىقى دىلى ايله ائله ترۇم ائديرميش كى، شاعير و دىگر يازارلار ايشلەرىنى دايىندىرىر، مرکب قابىي هر آن باشينا دىگن قىلمىن ضربەسىندين آزاد اولدوغۇندان بايرام ائدیر. لەنин ملودىك خصوصىتلەرىنە گلدىكىدە ايسە، طبىعى كى، طبىعتىن و بونونلا دا حىاتىن يېنىشىمەسىنى وصف ائدن موسىقى شن نوتلار، اوغۇن آكوردلارا اساسلانمىش ايمىش كى، بوقۇن انسانلارلا برابر ايش آلتىرى بئله بايراما اوتورموشلار.

۲۰- مشگۇيە - حرمخانا

چو بىر مشگۇيە كىرىدى مشگ مالى
همه مشگۇ شىدى پر مشك حالى (۱۹۳،۲)

«مشگۇيە» چالىناندا، بوقۇن ساراي مُشكى دولوردو.

شاه حرمخاناسى، بوتخانا و ساراي معناسى اىفادە ائدن مشگۇيە سۆزو ھم دە باربىدىن خسرو پرويىزىن مجليسىنinde چالىيان ۲۰جى لەندىرىپ. آدىندان دا گۈزۈندىويو كىمى بى لەندە خسرو سارايى نين مُشك عطىرى ايله دولو حرمخاناسى ترۇم اولۇنۇمۇشدور. باربىدىن موسىقىسىنىن معجزەسى بورادا اونونلا كاراكتىريزە اولۇنۇر كى، اونون نوتلارى ھاوالاناركىن بوقۇن ساراي مُشك عطىرىنە بورۇنۇمۇشدور.

۲۱- مەھرگانى

چونو كىرىدى نواي مەھرگانى بىرىدى هوش خلق/ز مەھرگانى (۱۹۳،۳)

مەھرگانى ملودىسىنى چالاندا، مەھبانلىق انسانلارين عاغلىنى آپارىرىدى.

بو اسکى موسىقىنин يارانما تارىخي و اونون آدىنин اتىمۇلۇزىسى حاقىندا اسکى و سۇنراكى دؤنم قايىناقلاردا نسبتاً گئنىش بىلگى مئجۇددور. اولا ، موسىقىنин آدى مەرىلشىمىش سۆز بىرلشىمەسى دىر و او، تارىخاً و چاغداش فارس دىلىنە «مەھر جان» شكلىنەن اضافت تىپلى تعىينى سۆز بىرلشىمەسى دىر كى، توركجىيە «جان سۇنگىسى» كىمى ترجمە اولۇنور.

ايسترابونون قىدلارى و دىگر يازارلارا اساسلانان محمد معينين معلوماتينا گۈره اسکى دۆزىلدە، ايلين يايى نين باشلانغىچ آىي نين ۱۶-سىندا گئچىرىلىن بو بايرام اۋۇزونون بۇيىك و طمطراقلى ماراسىملىرى و عادتلىرى ايله يادلارдан سىلىنەمەمېش، اونون عظمتى، شن و رىتمىك احوال روحىيەسى نين ترۇمۇنە

موسیقى بىتلەنمىشىدىر. بؤيوك نظامىنин «خسرو و شيرين» اثىريندە باربد طرفىندن اىفا اولونان موسیقى، همین بايرامىن آدى ايله ايلگىلىي «مەرگانى» آدلاندىرىلىمىش، مجلسىس اھلىنىن قلبىنى شن، طنطنهلى و رىتمىك بايرام ترانەلرى ايله مسۇر ائتمىش، عاغلىنى باشىندان آپارمىشدىر. بورادا رىتمىك موسیقى سۆزبىرلەشمەسى اوغا گۈرە آيرىجا وورغۇلانمىشىدىر كى، روايتە گۈرە «مەر جان» بايرامىندان خالق ايله بىرلىكده پادشاھلارىن رقص ائتمەسى عادت شكلى آميشىدىر. چوخ گومان كى، باربىدىن موسىقىسى نىن سىلىرى آلتىندا خسرو و بوتون مجلسىس اھلى رقص ائتمىشىدىر.

٢٢- مرواي نيك - اوغورلو فال

چو بىر مرواي نيك آمدى مرواي آن سال (١٩٣٤)

اوغورلو فال اىفا اولوناندا، او ايلين بوتون فاللارى ياخشى گلىرىدى.

بىتلەن معلوم اولور كى، «مرواي نيك» موسىقىسى «آغزىنى خىئىرە آچ» خالق دئىيمىنە اساسلاناراق بىتلەنمىش، اونون سۈزلىرىندە خسرونون خوش گونلارى. دؤلتىن، خالقىن گلهجك اوغورلارى وعد اولونموش، ملودىسى بى اوغورلارين طنطنهسىنى ترۇم ائتمىشىدىر.

٢٣- شېدىز - خسرونون آتى نىن آدى

چو در شب برگرفتى راه شېدىز شىندىي جىملە آفاق شىخىز (١٩٣٥)

گئچە شېدىز اىفا اولوناندا بوتون آفاق ياتماز (زامان دايىنار، گئچە اولماز) دى.

ملودى ده خسروبا مالىك، مىنيك حيوانلارىنىن ان گۆزلى و اولدوز كىمى آغ خاللارى اولان گئچە رىڭلى آت ترۇم اولونمۇشدور. بو عادت، يعنى شاه، جىنگاوار، خالق و حاماسە قەرمانلارينا مخصوص آتلارين موسىقى دىلى ايله تعرىفى تارىخاً اوزون مدت داوم ائتمىش، بورادا اونلار وفالى دوست و قورتارىجى كىمى تقدىم اولونموش، قاچىش ايتىلىگى، دؤبىوش مهارتلىرى و خارجى گۈزلىلىكلىرى بؤيوك سئوگى و صمىميتلە وصف اندىلىمىشىدىر.

٢٤- شب فرخ - گۈزل گئچە

چو بىر دستان شب فرخ كشىدىي از آن فرخندە تر شب كىس ندىدى (١٩٣٦)

«گۈزل گئچە» داستانىنا گئچىنده، هئچ كىس اوندان گۈزلىنى خاطىرلەمپىرىدى.

طبىعى كى، «گۈزل گئچە» موسىقىسى عالمە قارانلىقدا اىشيق ساچان بىتلەنمىش آيىن و گۈيدە سايىرىشان اولدۇزلارىن گۈزلىلىگىنى ترۇم ائتمىش، خسرونون مجلسىسىندە كىلر بى گئچەنин گۈزلىلىگىنىدا باشقا اورادا چالىنان موسىقى نىن سئحرىنە دوشموش ايمىشلر. البتە كى، بىلە بىر گۈزل گئچەنин بنزرى امكانسىزدىر.

۲۵- فرخ روز- گؤزل گون

چو يارش راي فرخ روز گشتى

زمانه فرخ و فيروز گشتى (۱۹۳،۷)

«گؤزل گون» اىفا اولناندا زامان خوش و مظفر اولوردو.

بيتىن مضمۇنۇندان آيدىنلاشىر كى، «گؤزل گون» موغامى ائلە احوال روھىھلى، ائلە ايلەملانىدىرىجى بىر موسىقىي ايمىش كى، اونون تأثىرىنندىن اوركلرى حىات عشقى ايلە دولموش انسانلار، حىاتىن خوشلۇغۇنو گۈرۈپ، ھر جور چىتىنىلىگە اوستۇن گلمىشلر.

۲۶- غنچە كېك درى- داغ ككلىيگى نين نازى

چو كردى غنچە كېك درى تىز

بىردى غنچە كېك دلاوىز (۱۹۳،۸)

«داغ ككلىيگى نين نازى» اوخوناندا دىلىر اداسىندان ال چكىردى.

بيتە وحيد دستگىرى بئلە بىر آچىقلاما وئرمىشدىر: غنچە درمصارع دوم بضم غين و جيم عربى به معنى ناز و كرشمە است يعني چون لحن (غنچە كېك درى) را آغاز كردى ناز و كرشمە دىلىر كېك رفتار دلاوىز را ازبىن بىرى و او را از در نياز بسوى آن آواز باز آوردى... (ص. ۱۹۳)

بۇيوك نظامىشناس عالىمین آچىقلاماسى ايلە راضىلاشماق اوЛАر، اما بىتىدە ايشلەدىلىن «غنچە» سۆز و هر ايکى مىصراعدا «غنچە» دەيىل «غنچە» كىمى اوخونمالى دىر. موسىقىي نين آهنگىنە، ملودىسى نين كاراكترينىڭ گلدىكىدە ايسە، اۋەر-أۋۇنە آيدىنلىرى كى، بورادا طبىعتىن گۈزلىيگىنى آرتىران، مختلف چكىجى خارجى گۈزلىكلىرى، اينجە رفتارى، مناسىب داورانىشلارى ايلە نظامى دىلىننە رنگارنگ تشبىيە عنصورلىرى بىديعى اوبرا زىيەنە چئورىلىن داغ ككلىيگى نين ترنۇمو دە شەن نوتلارلا سىسلەمىشدىر.

۲۷- نخجىرگان- اووچولار

چو بر نخجىرگان تدبیر كردى

بىسى چون زەھرە را نخجىركەرىدى (۱۹۳،۹)

«اووچولار» ئىچاندا زۇھەرە كىمى چوخلارينى اوولاپىرىدى.

بيتىدە «اووچولار» لەنى نين كاراكترينى آچماق، اونو معىنلىشىرىمك اوچون «زۇھەرە» آدىنىن بورا يا هانسى مناسىبىتلە سالىندىغىينا دقت يئتىرىمك لازىمىدىر. بئلە كى، بو آد سىارە كىمى اۈلچۈسونە و يئرلىشىدىيگى مسافەيە گۈرە يئرە ياخىن اولماسى، ايلىن مەعىن واختىلارىندا گۈزىن ايتىمەسى، بعضاً بىرلەنەمىسى، بعضاً هالە شكلىنىدە گۈروننمەسى ايلە ياناشى، دوغۇ، او جىملەن آذربايچان مېفولۇزىسى، فولكلور و كلاسيك ادبىياتىندا بىر سىرا كاراكترىك خصوصىتلىرى و چكىجى مزىتلىرى ايلە ياددا قالان اوبرا زىيەنە داخيل اولمۇشدور. او، دوغودا گۈزلىك، سئوگى، افسونلوق، سئحرى بازلىقىدان باشقان، ھم دە موسىقى دويومونون زىكىنلىكى ايلە باغلى بىر سىرا تشبىيە عنصورلىرىنە بىديعى اوبرا سەچىلىميش، اونلارين اساسىندا ائشىسىز رەزىلە چئورىلەمىشدىر. يوخارىداكى بىتىدە نظامى، زۇھەرە اولدۇزۇنۇ بو جەھەتنەن

کاراکتریزه ائتمیش، اونو موسیقی‌نین افسونونا دوشن «چوخلار» تشبیه اوبرازی سئچمیشدیر. باشقا سؤزله، فیکرین چوخ لوکانیک و آز سؤزله عکس اولوندوغو بو بیتده باریدین موسیقی‌نین، یعنی انسانلارین روحونو، عقلینی، بیر سؤزله داخیلى دونیاسینى اولولايان موسیقی‌نین تأثير قوهسى نین زیبىوهسى زۇھەرنىن اوللانماسى دیر. بو ايسە او زامان مومكىنдор كى، موسیقى اورگە ياتان ملودى، هارامونى، مقام دېيىشمەلرى. پىرده دوزگونلوبو، وزنلى سۈز سئچىمىنى ئۆزوندە احتىوا ائتمىش اولسون.

۲۸- کین سیاوش - سیاوشون کینی

چو زخمه راندی از کین سیاوش پیراز خون سیاوش شدی گوش (۱۹۴، ۱)

«سیاوشون کینی» ایفا اولوناندا قولاق سیاوشون قانی ایله دولوردو.

علوم اولور کی، فردوسی نین تاریخی قهرمانی سیاوشون حیات فاجعه‌سی اوزون ایللر فارس‌لارین او جمله‌دن شاهنامه اوخیانلارین خاطیره‌سینده حک اولونموش کدری آزمایان، اورکلری یاندیران حادثه‌دیر و اونون تصویری مختلف شکیله سونراکی نسیله‌ر چاتدیریلماقدا داوم ائدیر. الیته، بو فاجعه‌نین نتیجه‌سینده باش وئرن مصیبتلی دؤبیوشرل، دهشتلى کینلر، توکاورپریدیجی قارشى دورمالار حاقیندا يازیلان سؤزلر و آهنگلرین مقامالاری انسانى كدرین، غمین چتین آنلارینی گوجلندیریپ باشقان سمته- کینه بؤتلدیر. خسروونون مجلسیسینده نظامی بئله بير دگیشمەنی تصویر ائتمك اوچون سؤز و موسیقى نین تأثیریندن استفاده ائدەرک مجلسیسین احوال-روحیه‌سینى باربىدین واسطه‌سیله دگیشىریر، اورکلرینده سیاوشون حزین محبىتى اولان مجلسیس اھلى جوشاراق اونون ناكام حیاتى اوغرۇندا قصاصا حاضير اولدوقلارینى بېرىلەكە سىلسىنلىرىرل. بىتى اوخوياركىن اوراداکى حزین سئوگى، گوناھسىز گنجىن ناكام حیاتى اوغرۇندا سىلسىن قصاصا نوتلارى هله ده قولاقلارى دولدورور.

۲۹- کین / پرج - ایرجین کپنی

چو کردى كين اپرج را سرآغاز
جهان را كين اپرج نو شدي پاز (۱۹۴,۲)

«اپ جین کینے» نے یاشلایاندا دونیادا «اپ جین کینے» پئنیلشیر دی:

روایته گؤره قدیم حؤكمدارلاردان فریدونون اوغلو ایرج آتاسینین ایستکلی اوغلو اولموش، بونا حسد آپاران قارداشلاری اونو قتله يئتىرىمىشلر. تارىخين بو كدرلى احوالاتى اوزون ايللر خاطيرلانتىشى، معين مراسىملerde آيمىشدىر. خالق روایتلرى، تارىخى اولايلارا يابانچى اولمايان نظامىنىن يوخارىداكى بىتىنinde بونا اشاره اولاراق خسرونون مجليسى نمونه كىمى گؤسترىلىر. مجليسىدە ايرج يىن ناكام گنجىلىگى و عدالتسىز ئالومونۇ تېنوم ائدن موسىقىنىن كدرلى، لادلا، مقاملا، اساسلاندىغى، آيدىندىر.

٣٠- باغ شیرین - شیرینین باغی

چو کردی باغ شیرین را شکرپار
درخت تلخ را شیرین شدی پار (۱۹۴،۳)

«شیرینین باغی»نى اىفا اىندىدە آجى آجاجىن مىوهسى شیرین اولوردو.

«باغ شیرین» خسرو طرفىندىن شیرینىن آدىنا سالىنمىش گۈزل سارايلى باغىن آدىدىر، خسرونون مجلىسىنندە چالىنان خوش و شیرين آهنگلى موسىقى ايله مجلسىسىن كدرلى احوال روحىھىسى دېشىلەمەش، آجاجىن آجى مىوهسى شىرىنلەمەشىدىر. باشقۇ سۆزلە دئىشك، ايرجىن فاجعەلى طالۇنىن موسىقى دىلى ايله سىلسەنەمىسىنندە بؤيۈك و عظمتلى مجلسىسىن جان سىخىچى احوال روحىھىسى «شیرینین باغى» لەنىن چالىنماسىندان سۇنرا دېشىلەمەش - آجى آجاجىن مىوهسى شیرین اولموشدور.

نظامىنىن «خسرو و شیرین» اثىريندە چاغداش دىنلەيىجىلەر معلوم اولمايان يوخارىداكى موغان نۇڭلۇنىن آدلارىندان باشقۇ، ئەلە موسىقى تەرمىنلىرىنە دە تصادف اولۇنور كى، اونلار ياشادىغىمۇز دۇردا اوخوجولارا كىفایت قدر معلومدور. بونلارا مثال اولاراق، دوغۇ، او جىملەدن آذربايجان موغانلارىنىن اسکى كۆكلەرىندەن اولان «راست» دىر. بو موغان پرەدەسىنىن اسکىلىگىنى تصدىقلەمك اوچۇن ايسە نظامىنىن آشاغىداكى بىتى كىفایتدىر:

نکىسا بىر طریقى کان صنم خواست فرو گفت این غزل در پرده راست (ص. ٣٥٩)

نکىسا صنمه (شیرینىن) آرزوسونا اوىغۇن بو غۇلى راست پرەدەسىنندە اوخودو.

بىتىدىن چىغىش ائدەرك «راست» موغان پرەدەسىنىن متخصصلىرىن دئىيگى كىمى اورتا عصرلەرن دئىيل، خسرو پرويىز كىمى داها قدىم دۇر شاھلارىنىن موسىقى مجلسىلىرىنە، لاب چاغداش آذربايجان كونserتلىرىندە اولدوغو كىمى، غىللەرلە اىفا اولۇنماشىدۇر. نظامى گنجۇنىن دىلىنىدە ١٢ مقام سىستەمىنىن ٤-جو مقامى اولان «راست» موسىقى تەرمىنلى كىمى ايشلىنىمىشىدىر.

نظامى دىلىنىدە ايشلىن دىيگر ماراقلى مقام تەرمىنلىرى سىراسىندا راست دىستگاهىنىن ترکىب حصەلرەندىن اولان عراقى، عشاق و چەرگاھىن بىر حصەسى حصارى دە ايشلىنىمىشىدىر.

عرابى وار بانگ از چىخ بىنداشت آهنگ عراق اين بانگ بىداشت (ص. ٣٦١)

عرابى آوازى عراقى لەrin گۆيلرى گئچمىش آوازىنى سوسدۇردو. يىنى، عراقىنىن بؤيۈك شخصىتەرىنىن و دىيگر مزىتلىرىنىن گۆيلرى قالخىمىش شۇھەرتىنىن سىسى عراقى مقامىنىن گۈزل سىسى ايله سوسدۇ.

نوا را پرده عشاق آراشت در افکند اين غزل را در ره راست (ص. ٣٧٢)

غۇلى دوز يولا (راستا) يئىنلەرك موسىقىيىتى «عشاق» لا بىزەدى.

در آن پرده كە خوانىدش حصارى چىنин بىرى بىر آورد از عمارى (ص. ٣٦٩)

حصارى آدلانان پرەدەدە كجاوهدىن بىلە بىر باكىرە (ائشىدەلمەمىش موسىقى) سىلسەنديرىدى.

اسکی دوغودا، او جمله‌دن آذربایجان‌دا مشهور اولموش دیگر مقام تئرمیتلرینه ده نظامی گنجوی دیلینده تصادف اولونموددور. بیر قدر اوندولموش بو مقامalar حاقیندا يئنه ده شاعیرین بیتلریندن معلومات آلماق اولور کى اونلارا آشاغیداکیلار مثال دير:

نوروزی- دوغودا مشهور ۲۴ مقامدان بیری‌نین آدی دير:

شکفته چون گل نوروز و نورنگ (ص. ۳۶۴)

نوروز گلو آچیلیب (دونیا) يئنى رنگ آلمیشدیر، بو غزلى چنگ‌ده نوروز (آهنگینده) چالدى.

سپاهان- اصفهان، دوغودا مشهور ۱۲ مقامدان بیری‌نین آدی دير:

آواز حزین چون عذرخواهان روان کرد این غزل را در سپاهان (۳۶۶)

عذر ایسته‌مه آهنگلی بو غزلى اصفهان اساسیندا چالدى.

راهوى- اسکی مقامalar دان بیری‌نین آدی دير:

نکیسا در ترنم جادوی ساخت پس آنگه این غزل در راهوى ساخت (ص. ۳۷۴)

نکیسا «جادوی»- و ترّنوم ائتدى، سونرا غزلى «راهوى» (آهنگین) ده او خودو.

زیرافکن- دوغودا مشهور ۱۲ مقامدان بیری‌نین آدی اولوب. چاغداش آذربایجان‌دا « ماھور » دستگاهى‌نین بير شعبه‌سى كيمى او خونور.

نظامی گنجوی نین اثرلرینده ایشلن چالغى آتلرى نین آدلارى دا دوغو و آذربایجان موسیقىسى نین آراشدیریلماسى با خیمیندان چوخ ماراقلی دير. بو آلتلىrin اكثريتى اوز ایفا امکانلارينى دگىشىپ تكمىللشىسلەر ده ھله ده چاغداش دوغو اولكەلرى، او جمله‌دن آذربایجان‌دا ایشلەدیلرلر. بونلارين سيراسيندا بربط، اود، رود، چنه، سئتا، ارغونون، كمانچه، تنبور، نى، شىپور، دوهول و س. گؤسترەمك اولار.

قىيد ائتمك لازىمىدير كى، نظامى‌نин دىگر اثرلرینده ده موسىقىلى مجلىسلىرە تصادف اولونور. مختلىف اولكەلرده فرقلى مقصىد و مناسىتىرلە دؤلت باشچىلارى و آيرى- آيرى شخصلر طرفىندين تشکيل اولونموش بىلە مجلىسلىرده شاعير مغنى لرىن ماهنیلارى ايله ياناشى، اونلارين هانسى چالغى آلتىنده سىلسىنەمىسى حاقىندا دا معلومات وئيرى. بو باخىمدان «شرفانمه» دەكى آشاغىداكى بىتلر ماراقلى دير:

نواساز خنياگران شىگرف به قانون اوزان براً ورده حرف

برىشىم نوازان سعدى سرود بىگردون براً ورده آواز رود

سرايىندگان ره پەلەوى ز بىس نغمە داده نوا را نوى

همان پايكوپان كشمېززاد معلق زن از رقص چون ديوپاد

ز يوتانيان ارغونون زن بىسى كە بىردىن دوش از دل هركسى (ص. ۳۸۴-۳۸۵)

ترجمه: حئيران ائدييحي نعمه كار مغنى لر، وزنلر قانونوا اويعون سؤز دئيير. سعدى ملوديسى چالانلار رودون ايپك سيمىرى نين سسينى فلگه يوكسلدير. پهلوى اوسلوبلو بسته جيلر سايسيز نعمه لرى ايله موسيقىيە تزهلىك گتيرىر. كشمىرىلى راقاصلار فيراناراق جلد رقص ائدير. حدسيز يونان ارغون چالانلارى هر كسىن عاغلىنى باشىندان آپارىبدى.

يوخاريدا كى بىتلرده چىن خاقانى نين اسكتدرىن شائينه تشکيل ائتىيگى ضيافتىن موسيقىلى دورومو تصوير اولونور و مجليسىدە اشتراك ائدن مهارتلى مغنى لرين موسيقى نين آهنگينه اويعون وزنلى شعر (غزل) اوخدوقلارى، ماۋاءالنهر (سغدى) و پهلوى چالفيچىلارى نين روددا چالدىقلارى، جلد كشمىرىلى راقاصلارىن چئوبىك اوپونلارى، يونان ارغون چالانلارى نين مجلسىس اهلى نين عاغلىنى باشلاريندان آلماسى چوخ آيدىن، دقىق و لوكونىك شكىلده اوز عكسينى تاپمىشىدىر. سانكى، شاعير اوزوندن چوخ اوزاق عصرلرده تشکيل اولونوش بو مجلسىس اشتراكچىسى كىيمى، اورادا سىلسەن موسيقىلىرى ائشىتىميش، اىغا اولونوش رىتمىك رقصلى اوز گۈزلىرى ايله گۈرمۇشدور.

قايناقلار:

١. احمدوف (١٩٩٢). نظامى، علمشناس، باكى.
٢. باغىرووا س. (١٩٨٩). موغانم و پۇئزىيا، باكى.
٣. (١٩٦٩). فرهنگ زيان تاجىكى، مسکو.
٤. معين، محمد (١٣٧٥). فرهنگ فارسى، آلتى جىلد، تهران.
٥. گنجوى، نظامى (١٣١٣) خسرو و شىرىن، يادگار و ارمغان وحيد دستگردى، تهران.
٦. گنجوى، نظامى (١٩٤٧). شرفنامە، ترتىب باكى.
٧. گنجوى، نظامى (١٩٤٧). اقبانامە، باكى.

وارلیق

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi

Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 2 (Güz 2015), ss. 57-67

Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

سویچو سؤیلم^۱

• تئون آ. وان دایک^۲

•• چئوبین: ناصر خاضع شاهگلی^۳

ÖZET: Teun A. Van DIJK, Çev: Nasser Khaze Shahgoli (Nasir Şahgölü), "Soycu Söylem", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İlkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 57-67

Van Dijk'a göre, toplumsal bir edim olan soyçu söylem, basqın etnik qrupun soyçu görüş, tutum ve ideolojilerini anlatmaq, onaylamaq ya da meşrulaştirmaqla soyçuluğun bir basqı biçimini olaraq yeniden üretilmesine qatlıda bulunur. Van Dijk bu yazısında Avrupa örneğinden hereketle, soyçu söylemin biçim, qonu, yapı ve işlevlerini sunum stratejilerine dayanaraq özet bir biçimde vermiştir.

Açar Sözler: Soyçuluq, Basqı, Etnisite, Ayrımcılıq, Avrupa.

چكىدە: تئون آ. وان دایک، مترجم: ناصر خاضع شاهگلی، "غفتمان نژادپرستانە"، وارلیق: فصلنامە زبان، ادبیات

و فرهنگ ترکى، دوره دوم، شماره ۲ (پايز ۱۳۹۴/۱۵/۲۰)، صص. ۶۷-۵۷.

بە عقیدە وان دایک، گفتمان نژادپرستانە بە عنوان يك عمل اجتماعى، بە وسیله بيان، تأييد و با مشروع سازى دىدگاھ، روپىرد و ايدئولوژىلەرى گروه قومى فرادىست بە بازتوليد نژادپرستى بە متابە شكلى از چىرەگى كمك مى كىد. وان دایك در اين نوشتار با تىركى بىر گفتمان نژادپرست اروپايى و بىر اساس استراتېجىلەرى ارىئە، بە طور خلاصە بە بىرسى شكل، موضوع، ساختار و كاركردەھاى گفتمان نژادپرستانە مىپرازد

كلىدوازەھە: نژادپرستى، چىرەگى، قومىت، تبعىض، اروپا.

ABSTRACT: Teun A. Van DIJK, Translator: Nasser Khaze Shahgoli (Nasir Şahgölü), "Racist Discourse". *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp.57-67

^۱ بو مقالە داھا اۇنچە سورخولا ما زامانى سايتىندا يابىنلانمىشىدىر. درگىمىزدەكى واريانىنىدا بعضى آچىقلامالار اكلىنىمىشىدىر. باخ: "http://www.sorgulamazmani.com/tr/makale/toplum-ve-kultur/300/soyru-soylem/#.V18Tc16BivE"

^۲ vandijk@discourses.org

^۳ آنكارا بىلىم يوردو چاغداش تورك لهجهلىرى و ادبىاتلارى بۇلۇمۇ، دوكتورانت (bulud_orman@hotmail.com)

For van Dijk, racist discourse is a form of social practice and contributes to the reproduction of racism as a form of domination by expressing, confirming or legitimating racist opinions, attitudes and ideologies of the dominant ethnic group. In this article van Dijk, concentrating on European example, explores the forms, topics, structure and functions of racist discourse by investigating the strategies of presentation.

Keywords: Racism, Domination, Ethnicity, Discrimination, Europe

سویچو سؤیلم [گەتمان نژادپرستى] يازى، قۇنوشما و اىلەتىشىمە [ارتىباط، هەرسانش] اوزه چىخان آيبرىمچى [تبغىضآمىز] بىر توپلومسال ائدیم [عمل اجتماعى، پراتىك] بىچىمىدىر. سویچو سؤیلم باشقا (سۈزىسۇز [غىر كامى]) اندىملىرلە بىرىلىكىدە، سویچولوغون اتنىك يا دا "سويسال" [ئەدى] بىر باسىقى [تحكىم، فرادىتى] اولاققى يېنىدىن اورهەتىلمەسىنە [باز تولىد] قاتقىدا بولۇنار. سویچو سؤیلم بونو گىنلەدە باسىقىن [فرادىت] اتنىك قروپون سویچو گۇرۇش [نظرك]، توتوم [نگىرش] و ايدئولوژىلىرىنى آنلاتماق، اونايلاMac يا دا مشروعلاشدىرماقلا يىپار. باشقا يېرلەدە دە سویچولوقلار وارسا دا، تارىخىسل اولاققى ان يايقىن و ان يىيختى اولانى، بو يازىدا اوذاق آلينان [مرکزە آلينان]، آوروپالى اولمايانلارا قارشى آوروپا سویچولوغودور.

سویچو سؤیلمىن اىكى بىچىمى باشلىجا اىكى سویچو سؤیلم بىچىمى واردىر:

- ۱) اتنىك اولاققى فرقلى اولان اۇتكە كىيلە يېنلىدىن [معطوف بىدەن] سویچو سؤیلم؛
- ۲) اتنىك اولاققى فرقلى اولان اۇتكە كىيلە / يىكىلى / دربارەدىيەن [دەنلىكىلى] سویچو سؤیلم.

سویچو سؤیلمىن بىرىنجى بىچىمى، باسىقىن قروپ اوېھلىرىنин [عضو] باسىلان [فرودت] قروپ (اتنىك آزىزلىقلار، كۆچمنلر، سىغىنماچىلار وب.) اوېھلىرى اىلە سۈزلۈ ئەتكىلىشىمە [تعامل] گئچدىكلىرى بىرچوخ آيبرىمچى يولدىن بىرىدىر. اونلار بونو، آشاغىلايىجى حقارات سۈزلىرى، خور گۈرمە، نزاكتىسىز خطاب ائتمە بىچىملەر و اوستۇنلۇگو و سايقىسىزلىقى آچىقجا سىرىگىلەين باشقا سؤیلم بىچىملەرىنى گوبودجا قوللانماقلالا يىپاپىلەرلە.

گۈنوموزدە بىتلەنچى گوبود [قاپا]، سۈزلۈ آيبرىمچىلىق بىچىملەرنىن گەنلىكىلە "پوليتىك اولاققى يانلىش" بولۇنلۇدوغو اوچۇن، باسىلان اتنىك قروپ اوېھلىرىنە يېنلىدىن سویچو سؤیلمىن چوخۇ داها اینجه و داها دونالىلى اولماق ئەگىلىمىنەدىر [تمايىل]. بىلەجە، آغ [سەفيدىپوست] قونوشارلار [أگویشور] آزىزلىق قونوشارلارا قۇنوشما سىرساسىنى وئرمە يەبىلەر، اويقۇنسوزجا بۇلەبىلەر، مخاطبىلەرنىن اورتايا آتدىغى قونولارى يوخ سايابىلەر، آليجىنىن [اگىرنىدە] اتنىك آزىزلىق قروپونون اولومسوز اۇزلىكلىرىنى سئزدىرىن قونولار اوزرىنە اوذاقلاتابىلەر، سىسىنى چوخ يوكىسىلەبىلەر، دارىخىميش اوز اىفادەسى توتابىلەر، گۈز تماسىندان قاچىنابىلەر، دىكباش سىس تونو و سايقىسىزلىقىن بىرچوخ باشقا گۇرۇنومونو قوللانابىلەرلە. بو سۈزلۈ حاقدىلىقلارىن بعضىلىرى دە گەنل اولاققى چوخ كولتۇرلۇ اىلەتىشىم سورونودور؛ باشقالاڭارى اىسە آغ قونوشارلارىن سويسال يا دا اتنىك باسىقىلىقى نىن گرچك آنلاتىملارىدىر [ابيان].

باشقا بير سؤزله، بونلار نورمالا ايج قروب [ادرون گروه] اوينه لرى نين آراسىنداكى سؤيليشى [مكالمه] سىياسىندا ساپقىن يىدا قابول ائدileh بىلمىز ساييلان سؤيليم و سؤزلو ائتكىلىشيم تورلىرى و دولايىسى ايله ده "گولنوك سويچولوق" دئيه آدلاندىرىيالان باسقى بىچىملەيدىرىلە. طبىعى، بونلار "اۆز" قروبىدان بىرىلىرى ايله سؤيليشىلدە ده اورتاييا چىخار، آنچاق تربىيە سىز يىدا سايقىسيز اولماقلالا جزاناندىرىيالار. آراداکى تمل فرق، آزىنلىق قروب اوينه لرى نين، ائتدىكلىرى يىدا سؤيلەدەيكلىرىنە گۈرە دئىيل، نە اولدوغۇلارينا گۈرە گۈنوندە يىك او لاراق بئلە سويچو قونوشما لاقارشىلاشما سىننادىر. بئلە جە اونلار [اباسدىرىيالانلار] ساغلىق و ياشاملارى نين نىته لىيگىنى [كىفيت] بىرباشا هدف آلان، بىرىكىن و آغىرلاشان بىچىمەدە سويچو او ساندىرىيالار معرض قالارلار.

سویچو سؤیلەمین ایکىنچى بىچىمى گىلىكىله باشقۇ باسقىن قروپ اوېھلىرىنە خطاب ائدر [باسقىن قروپون]

ایچ اویه‌لری آرسیندادیر] و
 اتنیک یا دا "سویسال"
 "ایگیلی دیر
 اؤته کی لرله
 اؤته کیلر حاقیندادیر]. بئله
 سویلملر، رسمي اولمايان
 گونلوک سویلشىلر یا دا
 هئر گوتسل [اسازمانى]
 (مجليس دیالوقلاردان
 دار تىشمالارى كيمى)،
 بىر چوخ يازىلى یا دا چوخ

اورتاملى [مولى مديا] توروندە متىن ياخدا تلوىزىيون گؤستىرلىرى، فيىملەر، خېرى رپورتاژلارى، باش يازىلار، درسلىك كىتابلار، بىلەمىسىل يايىتلەر، ياسالار، سۈزۈشەلەر ووب. كىيمى ايلتىشىمىسل اولا يلايدا دك اوزانلار.

بته سویچو سؤیلملرین تمامى نىن اۆزلىيگى /ونلارىن اولومسوز جىزىمىدىر [تصویر]، بو چوخ كز اۇزىمۇزون اولوملو گۆستەرىمىي [بازمۇد] ايله بېرلىكىدەدیر. بو استراتژى نىن سونۇجو اۋەتكىلەرن اولوملو و اۇزىمۇزون اولومسوز گۆستەرىمىندن قاچىنماق يا دا اونو يۈنگۈللىشىرىمكىدیر. بو سونۇجو دورومدا اۇزىمۇزون اولومسوز دانىلماسى يا دا يۈنگۈللىشىرىلمەسى دىر.

بوتون بو استراتژیلر متین و قونوشمانین بوتون دوزالملریندە [سطح]، گۈرولەبىلەر: گۈرسىللەر، سىلىر (يوكسكلېك، تۇنلاما)، سۆز دوزومو [ستاكس]، آنلام بىلىمى (آنلام و گۈندىرىم)، بىچەم [سبك] (سوزجوكلىرىن و سۆز دوزومونون دىگىشken قوللانيمىلارى)، سۆزبىلىم [ارتوريك] (دىلى بىلگىسىنىن ياخدا بىچەم صنعتلىرىنىن ايناندىرماجى قوللانيمىلارى)، ائديم بىلىم (كىسينلەمه ياخدا تهدىد ائتمە كىيمى سۆز ائدىملىي)، ائتكىلشىم وب.

قونولار

بىتلەجە، آزىنلىقلار ياخىندا كۆچمنلرلە ايلگىلى سؤيلىشى قونولارى، خبر رپورتاژلارى، سياسى دارتىشىملار و بىليمسىل مقالەلر اولومسوز باسماقالىپلا [كلىشه] اوذاقلاتماق ياخىندا كۆچمنلرلە يانلى [جهتىدار] اولاپىلر. بىتلەجە، كۆچ، اوتكەنин اكونومى، دموغرافى ياخىندا كۆچنىلىكىنە اۇنملى و گركلى بىر قاتقى كىمى دئىيىل، آخىن، سئل، تهدىد ياخىندا بؤيووك بىر سورون اولاراق الله آلينابىلر.

سؤيلىشى، مئدىا، درس كىتابلارى و باشقا سؤيلم ئانىلارنىن آراشدىرىلماسى، آزىنلىقلار ياخىندا كۆچمنلرلە ايلگىلى قونوشمالارىن، پوتانسىل اولاراق سونسوز سايىدا بولۇنان قونودان گنلىكىلە اوچ تمل قونو صىنيفييندا كومەلەشىدىگىنى [جمع شدن] گۈستەرىپىدىر.

بىرىنجى صىنييف، اۇتكە كىلرین فرقلىيىك يىنى و بونا گۇرۇھ دە بېزىلە اولان آرالىغىنى [فاصله] وورغولايان سؤيلم قونولارىنى اۋەنە چىخاردار. اۇتكە كىل اگزوتىك تىرىمەرلە بىتىلىنىسلەر، بو وورغۇنۇن ظاھىرىدە اولوملو اگىلىمى اولاپىلر. آنچاق، فرقلىيىك سىخىلىقلا اولومسوز دىگەرنىدىرىپىلەر: اۇتكە كىل بىزىن داها آز ذكى، گۇزىل، چىتىك، چالىشقان، دموكراتىك، مودرن وب. كىمى جىزىملاثار. بو قونولار، گونلوك سؤيلىشىلەر، درس كىتابلارى و اۇزىللىكىلە كوتلە ايلتىشىم آراچلارىندا [وسايىل ارتىاط جمعى] تىپىكدىر. سؤىلەمدەكى اىچقىروپ - دىشقىروپ [ادرون گروھ - بروڭ گروھ] قوطۇپلاشىمىنىن بو بىرىنجى آددىمى - بو، سؤىلەملىرde آنلاتىلان آلتىدا ياتان توتمۇ و ايدئولوژىلىرى دە كاراكتىرىزە ئىدر - چوخلوقلا اونلارىن ھامىسىنىن بنزىر (و بىزىم دە ھامىمىزىن فرقلى) اولدوغۇنو سىئىزدىرىر.

قونولارين ايكىنجى قىروپو، بىز و اونلار آراسىنداكى قوطۇپلاشىمانى بىر آددىم داها ايلرى گۇئىتىرىپ، اۇتكە كىنин داورانىشىنىن [رفتار] ساپقىن اولدوغۇنو و بونا گۇرۇھ دە بىزىم نورم و قورالارىمىزى [قانون] سىنندىرىدىيغىنى وورغولايار: اونلار بىزىم دىلىمىزى دانىشمازلار (دانىشماق اىستەمزرلەر)، گولونچ گىيىملىرده اورتالىقىدا گىزىلر، غربىيە آلىشقانىلىقىلارى [عادت] وار، قادىنلارينا پىيس داوارانارلار و بنزىرى. بىتلە قونولارىن اونسايىتى [پىشانگارى] ياخىندا سونوجو گىنل اولاراق، اونلارىن بىزە اوپارلانمادىقىلارى [آداپتاسىيون، انطباق، سازش]. آنچاق اوپارلانمالارى گىركىدىگىدىر. او بىرى ياندان، اۇتكە كىل بۇتونىلە اوپارلانسالار دا، يئنە دە فرقلى اولاراق گۇرۇلە جىكلىر.

اوچونجو اولاراق، اۇتكە كى بىزە بىر تهدىد اولاراق جىزىملانبىلر. بو اونلارىن، اورنگىن كۆچ بىر آخىن كىمى گۈستەرىلىنىدە، گىلدىكلىرى آندان، يىنى و طنداشلار اولاراق اولكە "مېز" دە بىرلەشىملىرىنە دك گرچىكلىشىر. بو دورومدا، اونلار بىزىم آلاتىمىزى اشغال ئىدلەر، محلەمىزى پۇزانلار، ايشلىرىمىزى ياخىندا اولرىمىزى الله گئچىرىنلەر، قادىنلار "يمىز" دە اوساندىرىغانلار و بنزىرلرى كىمى گۇرۇلە بىلەرلەر.

ان بىلەرىن [گۆزە چارپان] تهدىد ئىتماسى ايسە سوچدور. كۆچمنلرلە - ياخىندا قيراقچىلارلا - ايلگىلى يايىنلار اوزىرىنە كى بۇتون استاتىستىكلىر (آمار)، گونلوك سؤىلەشىلەر، مئدىا و سىاسى سؤىلەمدە، سوچون دىگىشىك تورلىنىن، هەزامان آزىنلىقلار و كۆچمنلرلە بلىرىگىن بىر ايلىشكىلىنىدەرمه دە اوراتاييا چىخىدىيغىنى گۈستەرىپىدىر: پاسپورت فيرىبلاداقچىلىغى، سالدىرى،

اوغرولوق و اۆزلىكىله اوپوشدوروجولار، دوغرسو، لاب دا يايقين اولان "اتنيك سوج" آنلاتىمىي، بىلەنچى سوججون اۇزىل و فرقلى بير كائىقورى اولاق گۈرولدوگونو آنىمسادار: سوج بىلەجە سويسالالشار. اوپوشدوروجو قوللاتىمىي آمريكا و باشقما اۇلكلەرده تىپىك "قارا" سوجو اولاق گۈرولر. او بىرى ياندان، سىاست، اكونومى، ايش يا دا ("يوكسک") كولتور كىمىي "نورمال" قونولار آزاراق آزىنلىقلارلا ايليشكىلىدىرىلر. قارالار خېرىلەدە اولوملو يانسىدىلىسالار، چوخلوقلا اسپور قەرمانلارى يا دا موزىسىن دىرلر.

اولوملو اۇز سونومو [ارائە] و اولومسوز اۇتهكى سونومو استراتېسىنىن بوتونلۇگونه گۈرە، بىزىلە ايلگىلى اولوملو يا دا نۇتر [خىنى] قونولار ترجىح ائدىلرken. اولومسوز اولانلار دانىيار يا دا اۇرتباس ائدىلر. بىلەجە، آزىنلىقلارا قارشى آييرىمچىلىقلارا ايلگىلى بىر اولاي [اتفاق] اولاير، آنچاق بو اولاي اولوملو اۇز سونومونا آيقىرى [ضد] اولدوغوندان، گىنلىكىله، صحىفەنин يا دا قىئەننин داها آز ئونه چىخان بىر بؤلۈمونه گۈندرىلەبىلر.

سویچو اولوملو اۇز سونومو و اولومسوز اۇتهكى سونومونون سؤىمىسىل منطىقى، تكجه قلوبال ايجىرىك يا دا قونولارين كۆك دوزىمەنى دىتىلەمكىلە (كونترول ائتمىك) قالمايىپ، سؤىلىمەن بواون باشقما دوزلەم و بويوتلارينا [ابعاد] دا اوزانار. بىلەجە، سۈزجوكلىشمە [لكسىكالىزاسىيون]، يا دا سۈزجوكلرىن سەچىمى، تكجه آچىق سويسال يا دا اتنيك حقارت سۈزلىرى ايلە دئىيل، اۇتهكىلىرن آدلاندىرىما سورۇنۇن اۇزوندن باشلايا جاق اولان، سؤىلىمەن داها يىنچە بىچىملىرىنده دە، بىرچوخ يولدان

يانلى اولماق اگىلىمىينىدەدیر. آدلاندىرىما ائدىملىرىنده كى دىگىشىمەلەر، قارشى دورمالار اولموشدور: اۇرنگىن، (باشقما تەرىملىلە بىرلىكىدە) "رنگلى،" "نەقرو،" "آفرو آميركالى،" "آفرىقالى آميركالى" آنلاتىملارىنىدا رىنگ انسانلارى "آنلاتىمینا دىگىشىمە يە، تارixin چىشىدىلى آشامالارىندا، بعضى آفرىقالى آميركالىلار دا داخىل، چىشىدىلى قروپلارجا قارشى چىخىلىمىشىدەر.

وانلارين [أۇتهكىلىرىن] پىس شئىلىرىنى وورغولاماغىن باشقما بىر تائىنەميش يولو دا پىس قىلىجىلىغى [عاملىت] قابارىقلاشدىرلار، ائتكن توموجهل كىمىي، تومجه بىچىملىرىنى ايشلىتمىكدىر. او بىرى ياندان، بىزىم سوپچولوغوموزدان يا دا پوليس اوساندىرىماسىندان دانىشىلماسى يا دا يازىلماسى گەرەكىرسە، قرامر بىزە اولوملو مەنلىك ايمكەسى [إيماش] ايلە آيقىرى بىلە ائىلمىلى يونگوللۇشدىرىمە اولاناغىنى، اۇرنگىن ائدىلگەن

اوپکلری [ایفاده] ("اونلار پولیس طرفیندن اوساندیریلدیلار،" يادا "اونلار اوساندیریلدیلار") يادا بېرىباشا ائتكن اوپك ("پولیس قارا گنجىرى اوساندیردى") يئرىنە آدلاندىرمالارى ("اوساندیرما") ايشلتىمكلە وئرر. وورغونون و يونگوللشدىرمهنىن اوخشار [بىزىر] بىچىملىرىنى گنلىكىله، آبارتىما [اغراق] و اۇرتىمەجە [حسن تعبير] كىمى سۆزبىلىم صنعتلىرى يۈئىلدىر. بىلەجە، چوخ آز سايىدا باتى اۋلەكەسى يادا قورومو آچىقجا (اۋىز) سوچقولوقلا اوغراشار و ايندىرلەدە سىياسى سۈيىلمىدە اولدوغو كىمى مئىيادا دا، "آييرىمچىلىق،" "يانىلىق،" يادا حتا "خىق ممنونىتىسىزلىگى" كىمى، يونگوللشدىرمهنىن بىرچوخ بىچىمى ايشلەدىلمكىدەدیر. او بىرى ياندان، اۋتەكىلر بىگىنەدىيچىمىز بىر ايش گۈئىندە ايسە بونون ترسى باش وئرر. بىلەجە، اۇرنگىن، گۈردۈگۈمۈز كىمى، كۈچ چوخلوقلا اوردوسال [اسكرى] بىر اگر تىلەمە [متافور، مجاز] اولان آخىنلا بىتىملەنر [تصویر ائدىلر]. اوخشار بىچىمەدە، كۈچمنلر يادا سىغىنماچىلارин بؤيوك قروپلارى تكجه چوخ سايىلا را دئىيل، گنلىكىله اىچىنده بوغالابىلە جىگىمىز قورخودوجو مقداردا سو يادا قار تعبيرى ايلە دە بىتىملەنرلە: دالغالار، سىتلەر، چىغلار ووب. عىنىسى سىاست و مەيدادا گىنىشچە ايشلەدىلن "سايىي اوپىونو" دېيلەن استراتېتى اوچۇن دە گىچىرى دىر؛ بو استراتېتى كۈچمنلەrin توپلۇمداكى سايىسىنىن وورغولاماغى، نە قدر يئنى كۈچمنىن گىلىيگىنى سوركلى وورغولاماقلا گرچىلەنى.

سونومون استراتېتىلىرى

سۈيىلم تكجه سۆزجوكلر و توموجهىردن [جومله] آرتىقىدىر. سۈيىلم، قۇنۇلارى اينجەلركن گۈرموش اولدوغومۇز كىمى، گنلىكىله چۈزۈملەمەنىن [آنالىز] داها قلوبال دوزلۇملەرىنىدە دە كاراكتىرىزە ئىدىلر. عىنى بىچىمەدە، سۈيىلمىن بىر حكايە، باسىنداكى بىر خېر رېوتاتىزى، بىر بىلىملىق مقالە يادا سىرادان گونلۇك بىر سۈيىلشىنىن تىپىك قالىپلارى كىمى اوزلاشىسالاشابىلە جىك [قىراردادى] داها قلوبال بىچىم، قالىپ و شەمالارى واردىر. بو قالىپلار لاپ گىنل و دولايىسى ايلە دە نورمالدا فرقلى باغلامىلاردا [كونتكست، بافتار] دگىشىمز و دولايىسى ايلە دە (دېيك) سوچچو و سوچچو قارشىتى [اضد نىزادپىست] سۈيىلمىرددە عىنى اولسالار دا - اصلىينىدە، سوچچو بىر حكايە يادا جوک، سوچچو قارشىتى بىر حكايە و جوک قدر بىر حكايە يادا جوکدور - بو ياپىلارين [ساخтар] دىل قوللانىجيلارىنىن فرقلى آماچ يادا گۈرۈشلىرى ايلە باغلى اولاپىلە جىكلىرى بعضى ايلگىنچىچ يوللار واردىر.

بىلەجە، يابانجى قۇنشۇلارىمىزلا ايلگىلى اولومسوز گونلۇك حكايەلرده، انسانلارин بارىشچىل يۈنهلىم كائئقورىسىنە ترس قارماشىقلاشىرىما كائئقورىسىنىن وورغولاماق ("من ئىلە كۆچەدە يېرىرىدىم، سۇنرا بىردىن بىرە...، آنچاق يابانچىلارين وارلىغىنىن چۈزۈلمىز بىر سورون اولدوغونون آلتىنى جىزماق اىستر كىمى چوخلوقلا چۈزۈم كائئقورىسىنى آتلاماق اگىلىمەنىدە اولدوقلارىنى آنلادىق. گنلىكىله، بىلە دورومىلاردا داها آز يانلى اولان قۇنوشارلار، باشدا بللى بىر "سورون" لا قارشىلاشمىش اولسالار دا (اولوملو) چۈزۈمۈن بىر بىچىمىنە توخونالار.

أوخشار بىچىمەدە، مجلسىن دارتىشمالارى، بىلىملىق مقالەلر و آرگومانلارين [برهان] چوخ اۇئىم داشىدېيغى هر ھانسى بىر سۈيىلمىدە دە، استدلاللىن فرقلى يوللارلا اۋتەكىنە قارشى يانلى اولماق اگىلىمەنىدە

اولماسييني گۆزله يەبىلىرىك. كۈچمنلىرىن ياسادىشى [أغىر قانۇنى] و گۇوهنيلمز اولدوغونو يَا دا سورونلاشدىرىلماسى، قىراچىللاشدىرىلماسى، اوذاقلاشدىرىلماسى يَا دا قۇولمالارى گرّكىدىگىنى "قانىتلاماق" اوچون پوليس يَا دا (آغ) اوزمانلار كىمى يېتكىلى قايناقلارا توخونولور. بو حركت، ياخشىجا تانىنان "يېتكە" [أوتورىتە] يانىلساماسى [سفسطە] اوچون تىپىكىدىر. كۈچ دارتىشمالارى بىتلەنچى يانىلسامالارلا دولوب داشار، اۋرنگىن، آبارتما يانىلساماسىندادا، كىچىك بىر سىغىنماچى قروبونون گلىشى، "كۈچ ياسالارىمىز اسنك [سەھل انگارانە] او لارسا، بوتون سىغىنماچىلار بىزىم اۇلکە يە گله جىكلر." كىمى بىر يوروملا، دىش دىگر بىچىلىپ [بىرون يابى] اولوسال بىر فلاتك دوزئىئىنە چىخاردىلا بىلير.

سون اولراق سؤيلم؛ باسىندا [مطبوعاتدا]، تلويزيونداكى بىر فيلمدە يَا دا اينترنتدە اولدوغو كىمى صحيفە دوزنى، يئرلىشىرىمە، رسىملر، جدوللر و بنزرى گۈرسىل بىلگىلرلە گۈستەرگەبىلىمسىل [أشناھ شناختى] اولراق اىلىشكىلى اولدوغو آنلامىتىدا دا سۆزجوكلر و قلوبال ياپىلاردان داھا چوخدور. بو سۆزسۈز اىلەتىلر [پېغام] گىل اولوملو اۋۇز سۇنۇمو و اولومسۇز اۇتە كى سۇنۇمو استراتېسىنى اوقيولا ماغانىن دا گوجلو يوللارىدىر. بىتلەجە، باسىندا اونلارين ("سويسال آياقلانمالار" دىئىه تانيملانان شهر قارقاشالارى كىمى) سوچ يَا دا شىيدتلىرى ايلە يىلگىلى مقالەلر بىرىنچى صحىفەدە، يوخارىدا، گئنىش مادەلرە، بۇبىك باشلىقلارلا، /ونلارين سالدىرقان اولدوغونو يَا دا بىزىم (يَا دا بىزىم پوليسىمېزىن) قوربان اولدوغومۇزو گۈستەرن گۆزه چارپان رسىملرلە گۈرسىنەمە ئەگىلىمىنەدىر. او بىرى ياندان، بىزىم سوچچولوغومۇز، يَا دا قارالارين "بىزىم" پوليسىمېزىجە اوساندىرىلماسى سئىرك اولراق گۆزه چارپان بىر يئر توتاباجاق و داھا چوخ اىچ صحىفەلەر، آزراق اۇنملى مقالەلرە گۈندىرىلەمە و باشلىقلاردا وورغۇلانىمما ئەگىلىمىنەدە اولاجاقدىر.

توبىلامدا، سوچجو بىر توپلومون ائدىملەر كىمى سوچجولوق و اون يارغىنىن [بىشداورى]، سؤيلملە [سۇئىلە آراچىلىغى ايلە]، بىر چوخ ژانردا و متىن و دانىشمانىن بوتون دوزلم و بوبوتلارندا، گوندەلىك اولراق آنلاتىلابىلىدىگىنى، سرگىلەنەبىلىدىگىنى و يېنىدىن اورەتىلەبىلىدىگىنى گۈرمىكىدە يىك.

آنjac، بىلە بىر سۇئىلەم، تك باشىينا گلەمەيپ، قوشولارينى [شرطلىر]، سونوچلارينى و ايلەتىشىمىسىل، ائتكىلەشىمىسىل و توپلومسال باغلامارداكى ايشلەولرىنى [كارىبرىد] ده گتىرر. مئدىا قوروملارىنىدا يانلى يَا دا باسماقالىپ خىرل، قزئەچىلىر و باشقى پروفېسიونلر طرفىنندىن اورەتىلر. مجلس دارتىشمالارى سىاستچىلەر طرفىنندىن آپارىلار. درس كىتابلارى، درسلر و بىلىملى يايىنلار ئۆپرەتىنلەر و بىلىم انسانلارى طرفىنندىن اورەتىلر. اونلار بونو فرقلى روللاردا و بىرچوخ فرقلى مىسىكى و باشقى قروپلارين اوھىلرى اولراق و گوندەلىك سىيرادان ايشلەن بىر پارچاسى كىمى ياپاللار. خىرلار يايىن يۇئەتىنلەر و گەنلىكىلە دەلت قوروملارى، پوليس، اونىورسىتەلر يَا دا محكىمەلر كىمى چوخونلوق [اکثرىت] قوروملارى و هۇرگۇتلرىنىن گۆزەتمىي آلتىندا بىغىلار. آزىنلىق قروپلارى و قايناقلارى سىستېماتىك اولراق دانىلار يَا دا اونلارا داھا آز باغيىتى يَا دا اوزمانلىق يوكلەنلىر. قۆزئى آمرىكا، آوروپا و آوستراكىداكى خبر آزاسلارى تىملەدە آغدىرلار. آزىنلىق قزئەچىلىرىنە داھا آز و داھا گوج قوشولاردا ايش اولاناقلارى و ئەرلىر و هە زامانكى قوندارما ادعالارلا آييرىمچىلىغا معروض قالارلار. توپلومون باسقىن سۇئىلەم، اۋزلىكىلە دە اتنىك

مسئلەلر و آزىنلىق تۈپلۈقلارى ايله ايلگىلى، پىس بىلگىلەرىلىمىشدىر و دولايىسى ايله ده پىس بىلگىلەنىدىر. باشقا بىر سۆزلە، سوپچۇ توپلۇملار و قوروملار سوپچۇ سۈيىلمىر اورەتى، و سوپچۇ سۈيىلمىر آغ باسىقىنلىغىنى ساونىماق [ادافعە ائتمك] و مشروعلاشىرىماق اوچون ايشلەدىلەن باسماقالىپلار، اون يارغىلار و ايدئولوژىلارى يئىدين اورەتى. ايشتە بىلەجە، سىيمىگەسل، سۈيىمسىل دۇنگو [چىرخە] قاپادىلار و باسىقىن اولان ائلىت قۇنۇشماسى و متنى سوپچۇلۇغۇن يئىدين اورەتىمىنە قاتقىدا بولۇنار.

ياخشى كى، عىينىسى سوپچۇلۇق قارشىتى سۈيىلم اوچون ده گئچىرى دىر. بىلە بىر سۈيىلم مىندىا، سىاست، اگىتىم، آراشدىرما، مەكمەل، قورومسال تجارت و دؤلت بورو كراسىلىرىنىدەكى سوروملۇلۇق اىيەسى [صاھىبى] ائندرلەر طرفىنندىن ايشلەدىلەسە، توپلۇم چىشىدىلى و دولايىسى ايله گىچىكىن دموکراتىك اولاچاق دئىئە اومابىلىيك ■

١-جى اك:

تئون آ. وان دايىك

متىن دىل بىليمى، سۈيىلم چۈزۈملەمەسى و الشدىرل سۈيىلم چۈزۈملەمەسى آلانلارىندا چوخ سايىدا اونملى اينجهلەمەلرى اولان ھوللاندى بىليم انسانى، ١٩٨١-دەن باشلايارات اۇرللىكىلە سۈيىمسىل سوپچۇلۇق اوزرىنە اوداقلانمىشدىر. يازىلارىنин بؤيووك بىر بؤلۈمونونون پايداشىلدىغى اۋۇز وب سايتى (discourses.org) قۇنۇيلا ايلگىلى دېگلى بىر بىلگى قايناغى دىر. آشاغىداكى يازىسى ٢٠٠٤-دە ائلىس ڭىشىرۇن دوزنلەدىگى سوى و اتنىك آراشدىرمالارى آنسىيكلوپېدىسى ندن آلينمىشدىر (ص. ٣٥١-٣٥٥).

٢-جى اك:

سۇزلۇكچە

Nominalization	آدلاندىرما
Distance	آرالىق
Argument	آرگومان
Minority	آزىنلىق
Semantics	آنلام بىليمى
Meaning	آنلام
Discrimination	آىيرىمچىلىق
Active sentence	ائىتكىن تومىجە
Interaction	ائىتكىلەشم
Passive sentence	اندىلگىن تومىجە
Pragmatics	اندىم بىليم

Metaphor	اگر-تىلەمە
Confirm	اونىيلاماق
Conventionalization	اوزلاشىسالاشما
Expertise	اوزمانىق
Implementation	اوېقولاما
Phrase	اۋېك
Other	اۋتهكى
Other-presentation	اۋتهكى سونومو
In-group	ايچ قروب
Self-presentation	اۋز سونومو
Presupposition	اۇن سايىت، اۇن قبول
Prejudice	اۇن بارغى
Argumentation	استدلال
Message	اىلهتى
Communication	اىلهتىشم
Persuasive	ايىندىرماجى
Domination	باسقى، تەحکم
Dominant	باسقىن
Dominance	باسقىنلىق
Stereotype	باسماقالىپ
Dominated	باسىلان، باسىلىميش
Relevance	باخىنتى
Description	بىتىملەمە
Style	بىچەم
Social practice	تۈپلۈمىسال ائدىم
Attitude	تۇتوم
Intonation	تونلاما
Threat	تەھدىد
Portrayal	جىزىيم
Portray	جىزىيەلەماق
Multimedia	چۆخ اور تاملى
Resolution	چۈزۈم
Level	دوزىم
Extrapolation	دىش دىگر بىچەمە

Grammar	دیل بیلگیسی
Deviant	ساقین
Problematization	سورونلاشیرما
Strategies of presentation	سونومون استراتژیلری
Racial harassment	سویچو اوساندیرما
Racist discourse	سویچو سؤیلم
Speech acts	سۆز اندىملىرى
Lexicalization	سۆزجۈكىلشمە
Syntax	سۆز دوزومو
Rhetoric	سۆزبىليم
Non-verbal	سۆزسۈز
Verbal	سۆزلۈ
Conversation	سۇيىلىشى
Symbolic	سيمگەسل
Out-group	دېش قروپ
Complication	قارماشىقلالاشديرما
Speaker	قۇنۇشار
Institutional	قورومىسال
Marginal	قىراچىل
Marginalization	قىراچىللاشديرما
Agency	قىلىجى ليق، ائىلمىلىك
Assertion	كىسىنلەمە
Visual	گۈرسىل
Representation	گۆستەرىم
Reference	گۈندەرىم
Self-image	منلىك ايمىگەسى
Emphasis	ورغۇ
Organizational	ھۈرگۈتىسل
Structure	پابى
Bias	يانلى، يانلى ليق
Fallacy	يانىلساما، سفسطە
Volume	بۈكىكلىك
Mitigation	بۈنگۈللەشديرما
Orientation	بۈنەلىم
Authority	پىئىتكە

Authoritative source	يېتىكىلى قايناق
Reproduction	يېنىدىن اورەتىم، يېنىدىن اورەتىلەمە

قايناق:

Racist Discourse. In Ellis Cashmore (Ed.), Routledge Encyclopedia of Race and Ethnic Studies. (pp. 351-355). London: Routledge, 2004.

شبکە باغلاتسى:

<http://www.discourses.org/OldArticles/Racist%20discourse.pdf> (Erişim: 11.11.15).

<http://www.sorgulamazamani.com/fas/makale/twlwm-w-wltwr/302/sww-sulm/#.Vl3c6HbhDIU>

وارلیق

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 2 (Güz 2015), ss. 69-79
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

أصول الفقه بيليمي نين تاريخي، اونمي و قونومو

• سيد حيدر بيات^۱

ÖZET: Heyder BAYAT, "Usulu'l-Fiqh Biliminin Tarixi, Önemi ve Qonumu", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İlkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 69-79

Bu meqale qısaca İslam dünyasında *Usul-i Fiqh* adlanan bilime işaret edib, onun Türkoloji ile olabilecek bağları haqqında behs edir. *Usul-i Fiqh* son üç eserde Şî'e hövzelerinde daha çok gelişmiş ve bütün İslâmî bilimleri kölgesi altına alabilmişdir. *Usul-i Fiqh*'ın önemi, onun İslâm'ın başka elmlerinden aldığı qonular muxtelif qaynaqlara esaslanaraq açıqlanmıştır. Usulî- Exbarî savaşları ve onun Şî'e dünyasının alinyazısındaki etkisi, yazının neçe paraqrafını özüne ixtisas vermiştir. Meqalede ayrıca Türkolojiyle İslâmî bilimler arasındaki bağın tarixine de işaret olub, Kaşqarlı Mahmud'un Ebu İbrahim Farabî'nin *Divanü'l-Edeb* kitabından aldığı etkiler vurgulanmıştır.

Açar Sözler: Usul-i Fiqh, İslâmî Bilimler, Türkoloji, Kaşqarlı Mahmud, Ebu İbrahim Farabî.

چکیده: حیدر بیات "تاریخ، اهمیت و موقعیت علم اصول الفقه"، وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۲۰۱۵/۱۳۹۴)، صص. ۶۹-۷۹.

این مقاله با اشاره مختصر به علمی که در جهان اسلام به اصول فقه معروف است، به بررسی ارتباطی که این علم با ترکولوژی می‌تواند داشته باشد، می‌پردازد. اصول فقه در سه قرن اخیر بیشتر در حوزه‌های شیعی گسترش یافته و تمامی علوم اسلامی را تحت الشعاع خود قرار داده است. اهمیت اصول فقه و موضوعاتی که از دیگر علوم اسلامی اخذ کرده نیز با استناد به منابع مختلف شرح داده است. جدال میان اصولی- اخباری و تأثیر آن بر سرنوشت جهان شیعه، چند پاراگراف از این نوشтар را به خود اختصاص داده است. در این مقاله همچنین با اشاره به تاریخ ارتباط میان ترکولوژی و علوم اسلامی، تأثیرپذیری محمود کاشغرا از کتاب دیوان‌لادب ابو ابراهیم فارابی نیز مورد تأکید قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: اصول فقه، علوم اسلامی، ترکولوژی، محمود کاشغرا، ابو ابراهیم فارابی.

^۱ آرشیدیرماجی، یازار- شاعیر (heydarbayat@gmail.com)

ABSTRACT: Heidar BAYAT, "History, Significance and the Place of the Usul al-fiqh". *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp.69-79

This study, following a short discussion on a body of knowledge known as *Usul al-fiqh* (Roots of law) in the Islamic World, investigates the possible relation of this science with Turkology. Throughout the last three centuries, *Usul al-fiqh* has mostly been developed in Shi'a seminaries and influenced other Islamic sciences. Here, the significance of the *Usul al-fiqh* and subjects it has obtained from other Islamic sciences are dealt with by giving references to various resources. The controversy between Usuli an Akhbari and its impact on the fate of Shi'a world comprises several paragraphs in this paper. In this study, the influence of Abu Ibrahim Farabi's book *Divan al-adab* on Muhamud al-Kashghari is also emphasized by giving due attention to the relationship of Turkology and Islamic sciences.

Keywords: Usul al-fiqh, Islamic sciences, Turkology, Mahmud al-Kashghari, Abu Ibrahim Farabi

اصول//فقه اسلام علملىرى ايچىنinde، اوزلىكىلە دە شىعە بىلىم اوچاقلارىندا ان اۇنملى بىلىملەرن بىرى ساپىلماقدادىر. بو يازى/اصول فقهى نئچە آچىدان اينجەلەمگى اوزونە آماج بىلىر:

١. اصول فقهە يىن تانىمى و تارىخى
٢. بو بىلىمین توركولۇزى، اوزلىكىلە دە آذربايجان توركولۇزىسى ايلە اولان و يا اولابىلە جك ايلگىلىرى
٣. بو بىلىمین شىعە تارىخىنده نەدن بو قدر اۇنملى اولدوغو
٤. اصول فقهە يىن اىچرىيگىنە قىسا بىر باخىش

١. اصول فقهە يىن تانىمى و تارىخى

اصول فقه توركجىيە «فقهىن اصولو» اولاراق ترجمە اولوبىدور. بو بىلىم چئشىدلى عالىملە طرفىينىن مختلف تانىملارلا تانىملانىپدىر. آيتالله خوئى اصول فقهى بىلە تانىملايىر: اصول فقه باغىمىسىزجا شرعىي - الھى احکامىن كلىسىنى اونا بىر صغىرى يوخسا كىرى اكىلمىك گركمەدن استنباط ائدن قايدالاردىر (المحاضرات، ج ١، ص ٨).

اصول فقه بىلىمىنىن كؤكلەرلى پىغمېردن سونرا صحابە زامانىنا عايددىر. هم شىعە، هم دە سىنى قايناقلاردا امام علىنىن بىر سىرا شرعى حؤكملىرىن كؤكلەرلى اوزرىنده دانىشىدىغىنى گۈرۈرۈك. آنجاق شىعە و سىنى لرىن ھر اىكىسى دە بو بىلىمین بىرىنچى دۇنە امام شافقى طرفىندەن تدوين اولدوغو حاقدا سۆز بىردىلە.

شىعە آلانىندا بىرىنچى دۇنە شىيخ مفید (د. ٤١٣ق/ ١٠٢٢م) بو قونودا مستقل بىر كىتابچا يازىبىدىر. سونرا اونون شاگىردى سىيد مرتضى علمالھىدى (د. ٤٣٦ق/ ١٠٤٤م) بو قونودا قاپساملى بىر اثر اورتايما قوبىبدور. آنجاق بو مذهبە اصول فقهە يىن بئىيوك اثرلىرى چوخ سوننالار يعنى تخمىن نادر شاه افسشار زامانىندا گرچىكلىشىن اصولى - اخبارى ساواشلارىندا سونرا اورتايما چىخىپ و ايندى دە داوام ائتمىكىددىر.

سون بئیوک اصولی لر آراسیندا آیت الله خوئی و اونون اوئرنجیسی رحمتی آیت الله شهید سید محمد باقر صدرین آدینی چکمک اوЛАر.

أصول فقهی، فقهی حؤکملرین کۆكلەر و دليللەریندن بحث اندىرى. بو دليللەر و کۆكلەر شیعە و سنتى اىچىننە اوست اوستە اور تاقدىر. يالنىز دۇردونجو دليل بىر آز فرقى دىرى. ٤ دليل بونلاردىر:

بىر: كىتاب (قرآن)

ايکى: سنت. سنت پېغمىبردن و ايماملاردان (سنتى لرده صحابەلردن) بىزە چاتان روایتلەر و داورانىشلاردىر. بو داورانىشلارا سىيرە دئىيللىر.

اوج: اجماع

دۇرۇد: شیعەلرده عقل، سنتى لرده ايسە قىياس

اصلينىدە اجماع مستقل دليل دئىيل، بلکە دە سنتدن كاشف اولاراق بىر دليلدىر. يعنى عاليملرین اجماعلارى بىر فتوانىن سنتى دە معصوملارین سۈزۈنە كۆكۈنون اولدوغۇنو گۈستەرىر. او اوزدن دە منجە، ان آزى شیعە/أصول فقهى يىننە اجماعنى اۋزىل بىر سىرادا يئر وئرمك دوغرو اولمايابىلەر.

گۈروندويو كىمى فقهىن بىر بىنچى تىللارى كىتاب و سنتە دايالى دىرى. كىتاب و سنت ايسە سۈزۈن باشقۇ بىر شئى دئىيل. بو نىنلە كىتاب و سنتى دوشۇنماك اوچۇن سۈز قورالارىنى اينجەلەيىپ، بىر سۈزۈن معناسى نىن نە اولدوغۇنۇ، نە اولاپىلە جىگىنى آيدىنەجا باشا دوشىمك گۈركىر. بو باشا دوشىمكىدە ايسە سۈز، دىل و كلام اوزرىننە اولان علملىرىن هامىسىنا احتىاجىمىز واردىر. بونا گۈرە دە، اصول فقهىن بىر بئیوک حجمىنى الفاظ بحثى اولوشدورور. اصول فقهە دە گىڭىن يوغۇن الفاظ آراشدىرىلماڭلارى سبب اولوب كى، بىر سىرا آراشدىرىما جىيلار/أصول فقهىن الفاظ بئۇلۇمو ايلە يىئى دىلچىلىك و يىئى دىل بىلەلمىرى آراسىندا تطبىقى ايشلەرلە اوغراسىسىنلار.

٢. اصول فقهىن توركولۇزى، اۇزىللىكىلە دە آذربايجان توركولۇزىسى ايلە اولان و يا اولاپىلە جىك ايلگىلىرى اصول فقهىن توركولۇزى ايلە ايلگىلىرى نە اولا بىلەر؟ اۇنچەدن وورغۇلادىغىمىز كىمى اصول فقهە دە بىر چوخ دىل بىھىرى اورتايىا قويولوبىدور. بو بىھىرى اورتايىا قويان و اونلارىن اوزرىننە چالىشان بىر چوخ عاليملر دە آذربايغان توركلىرى اولوبىلار. آيرىجا دىنى اوچاقلارين يارانماسىندا، اونلارين خرجىنى اۋدەمكىدە و گۇونلىگىنى ساغلاماقدا دا صفوى، افسار، قاجار شاھلارى و آذربايحان تاجىرىلىرى و اولوسونون بئیوک و اساسلى روللارى اولوبىدور.

توركولۇزى هر بىر بىلەم دالى كىمى اۋز بىلەمسىل و تئوريك كۆكلەر نىن چىشىدلە پارچالارىنى، چىشىدلە داللارдан (قوللارдан) آلماقدادىر. بو داللارىن بىر سىراسى باقى، بىر سىراسى ايسە دوغۇيا عايد اولاپىلەر. بو آرادا منجە اصول فقهە دە اولان بىر سىرا قونولار دا توركولۇزى يە دىستك اولاپىلە جىك

پوتاسیلدهدیر. آنچاق بو بیلیم، یعنی /صول فقهه ده تورک عالیملری نین یوغون قاتقیلاری اولدوغو اوچون، بو بیلیمی اوز يئرل بیلیملىمیزدن بیرى کیمی تانیملاماغى دا دوشونه بیلریك.

او اوزدن ده بو قلم /ارلیقین گلن ساییلاریندا /صول فقهه ين الفاظ بؤلومو اوزرینده دادا گئنیش آراشدیرمالار آپاریب، اوزللىكله آذربایجان عالیملری نین گئروشلرینى اورتايا قویماق نیتیندەدیر.

٣. بو بیلیمین شیعه تاریخیندە نەدن بو قدر اونملی اولدوغو

هجرى قمرى ١٢-جى و ١٣-جو يوز ايللرده شیعه دونیاسیندا بئیوک بير اخبارى و اصولى ساواشى باشلانىر. اخبارى لرجه، بىز قرآن دا گلن آيتلر و پىغمېر و ايماملاردان گلن هر بىر حديثى اوخويوب اونون اوزريندەن تانرى نين حؤكملىنى بىلە بىلریك.اما اصولى لرجه، حديثىن محتواسىنى باشا دوشىك بسىط و ساده بىر ايش دئىيل. چونكى بىرينجى اولاراق چوخ حديثلرین سىدى شىبهەلى دىر، آيرىجا حديثلرین بعضىسى تقيه مقامىندا سۈپەلەنيليدىر. هر حدیث تك باشينا يوروملۇمامالى، بلکه ده باشقۇا حديثلرین يانىندا آلامىنى بولۇر. بعضى حديثلر او بىرى حديثلرین حؤكمونو قىسىتلايىب، تخصىص ووروب، بعضىلىرى ايسه او بىرى حدیثى آچىقلايىر و...

بو اوزدن ده حدیثى اوخويوب اونون اوزريندەن تانرى نين بىنده لېيندن نه اىستەدىگىنى باشا دوشىك، آنچاق بو قونودا ايللر بويو امك صرف ائديب، يېتەنكىلىرى و بىلیملىرى ثبوتا چاتمىش عالیملەر اوزلدىر.

اخبارى و اصولى ساواشلارى /صول فقهه ين شیعه آلانىندا سون درجه گلىشىمەسىنە و يوغۇنلاشماسىنَا سبب اولدو.^٢

بو ساواشلار اصليندە اىكى شئيلە سونوجلاندى. بىرينجىسى، شیعەدە مجتهدلرین گوجلۇنمەسى و بوتون فتوا آلانىنى بىر سира اۆزىل اوزمانلارا تاپشىرىپ و بو نىنلە دينى گوج و مشروعىتى اونلارين الينه تاپشىرىمىسى ايدى. حتى بعضىلىنە گئۋەر تانباكى (تنباکو) نەھضتى و ایران يىن ١٣٥٧ (١٩٧٩ م) دئورىمى همن اصولى لرین گوج مىستىدەن قىيانقاڭانلىرى. اىكىنجى سونوج ايسه بو بىلیمین دادا گلىشىمەسى و حتى بعضاً فقهە ين اۆزونو حاشىيە يە آپارىب، تك باشينا میدان اوخوماسى. اۇرنگىن آقا ضياء عراقى كىمى بعضى عالىملەر فتوا و فقه مىستىدەن ياخىنلاشمايىب و جامع الشرائط فقيه اولدوقلارى حالدا فقهىي مسئله لرلە اوغراسىمادان، فقهى سورولارى و استفتالارى باشقۇا مجتهدلرە يۈئىلەرنى، اوزلرى محض /صول فقهە واخت آييرىپپار. بو اوزدن ده شیعە حوزەسىنەدە فقيه و اصولى تئرىمىتلەر بىر عالىمە يېغىشىپ ياخىنلاشمايىلر. مثلاً قوم حوزەسىنەدە معاصىر عالىملەرنى آيت الله شيخ جواد تېرىزى بىر فقيه و آيت الله وحيد خراسانى دادا چوخ بىر اصولى كىمى تانىنيرلار، آنچاق بو آرادا ھم فقه، ھم ده اصول دا آدى زىروهەدە گىدىن، آيت الله خوئى كىمى عالىملەرین ده آيدىنا راستلاماق مومكۇندور.

^٢ معاصر مرجع آيت الله بروجردى دن بىلە بىر سۆز نقل اولوبدور: /صول فقهه چوخ شىشىپپىرى (فارسجاسى متورم شدە) اونو بىر آز احتنازلا迪پ، آرىقلاتمالىيېق. آيت الله غلامحسىن مجتهد تېرىزى ده بو دوشونجىدە اولاراق «أصول المذهب» كىتابىنى قىلمە آلىر و اورادا باشارىدىغى قدر بو بىلیمی يېغىمالاشدىرىماغا چالىشىر.

سون عصرلرده اصول فقههین نه قدر اتوريته قازاندیغى حاقدا آيتالله غلامحسين تبریزى نین «أصول المذهب» كىتابىندا يازىسىنى اختصارجا بورادا نقل ئئمك يېرىنه دوشۇ:

اوستادىمىز شيخ الشريعة اصبهانى دئىپىر: اسلام دونياسىندا اۇنچە نحو بىلەمینه داھا چوخ دىگر وئىريلدى و بو دا سىبوبىه كىمى ھوندور نوحچىلىرىن ظەھورۇنا سبب اولدو. سونرا معانى و بيان بىلەمی اۇنمىسىنى دى و بو قونودا گئئىش كىتابلار يازىلدى. سونرا فلسفە، حكمت و رياضيات اونون يېرىنى آلدى. آنجاق وحيد بەھەنەى دن سونرا اصول فقه سىادت و سرورلىكە چاتدى. اصول فقه، فقەھىن گىرىشى و مقدمەسى اولاركەن فقەھىن اۇزوندن بىلە يوخارىبىا كىچدى. بو علمىن تفرعاتى چوخالىب و مېھىللىرى نىن اوزرىنن دارتىشمالارا اوزون زامان واخت آيرىلدى. بىلەلىكە بىر نفر مثلاً اىگىرمى اىل چابا خىرجلەمدەن بو علمىدە مجتهد سايىلابىلمىرىدى. بو دا باشقۇا علملىرىن كۈلگە آلتىنا آلينماسى ئئمك يىدى. (أصول المذهب، صص ٣ و ٤.)

٤. اصول فقه يىن اىچرىگىنە قىساجا بىر باخىش

دئىگىميمىز كىمى اصول فقههين باشلىقلاردى دؤرد اصلدىن عبارتدىر. آنجاق بو دؤرد اصل اوزرىنندە بىت ائدرىن مختىليف عاليملر، لازىمى اولان مقدمەلر و ايلگىلى قۇنۇلارى اورتايما قويارىن، بىر چوخ علملىرىن ياردىم آلاق چىشىدلى باشلىقلارى و قۇنۇلارى اورتايما قويوبىلار. بو قۇنۇلارين عموماً قايناقلارى / اصول فقههين دىشىندا يېرلىشىن بىلەلرددىر. آيتالله عالمە شعرانى بو قايناقلارى بىلە سىرالايدىر:

١. كلامى و منطقى قايناقلار
٢. دىل ايلە بااغلى قايناقلار
٣. احکامى قايناقلار

بو اوج قايناقلا بعضى اوخوجولارىمېز تائىش اولمامىش اولابىلرلر. او اوزدن ده هر بىرى حاقدا بىر آز داياماق يېرسىز سايىلماز:

١. كلام و منطق

الف. كلام: كلام عربىجىدە سۆز آنلامىنا گلىر. اما تئرمىن اولاراق دينى ايناملار حاقدا دارتىشان علمە «كلام» علمى دئىپىلir. بو بىلەم نىبىه ايناملار، عقىدەلر بىلەم دئىپىلir، كلام بىلەم دئىپىلەمىسى نىن ده تارىخي ندىنلىرى واردىر. بو ندىنلىرىن بىرى، اسلام دونياسىندا بىرىنچى دۇنە بئۇك دارتىشمايا يول آچان مسئىلە قرآن كريمىن قىيم و ازلى يوخسا سونرادان وار اولان و حدىث اولدوغو بىھى اولوبىدور. تانرىنин كلامى قدىم مى، حدىث مى دئىتكىدە بو بىلەم دئىپىلir. آنجاق سادەجە بو ندىن دئىپىل، آراشدىرماجيلاڭ باشقۇا ندىنلە دە (حدودن ٨ ندىن) اورتايما قويوبىلار.

اصلينىدە معتزلە ايلە اشاعەرنىن كلام و سۆز حاقدا بىھىللىرى چوخ ماراقلى دارتىشمالاردىر. اشاعەرنىن زۇمنىجە بىزىم ايكى سۆزومۇز وار: كلام نفسى و كلام لفظى. اونلارين باخىشىندا انسانلىن اىچىننە سۆزلى وار، بو سۆزلى لفظە گلن سۆزلى لفظە فرقلى دىر. تانرى دا قرآن كريمى لفظ سورتىندا بىزە گۈندىرمەدن بو

سوزلری ازلن اوز ایچیندە ساخلامىشىدى و بو سوزلر ازلن وارىميش. آنجاق معترلى لر بونو قبول ائتمەيرك ايچرىدە اولان سوزلری همن بىلىم و علم اولاقق تانىملايىر و كلام نفسىنى قبول ائتمىرلە (دراسات فى علم الاصول ص ٣٣-٤٨). كلام نفسى نىن بوجۇن دئىشىلە دئىشك انسانىن بئىنинدە اولان دىل سىستeminه داها چوخ اوخشارلىغى واردىر.

كلام بىلىمى قديم بؤلمەلدە ايکى بؤيووك معترلى و اشعرى بؤلوملىرنە بؤلونور. شىعەلر عموماً معترلى دىرلە. آنجاق ظاھرا معتزلە اولماقلارى نىن ندى آرتىق دىش عامىللە باغانلىرى و شىعە مذھبى نىن ايچىندەن قايناقلانان نىتلە دايالى اولمايايىلر. آيت الله السيد كمال الحيدرى بير چىخىشىندا، معترلى بير عاليمىن گلەپ شىعە اولوب، سونرا ايسە بوتۇن معتزلى گۈروشلىرىنى شىعە ايناملارى نامىنە اورتاي قويدوغۇ، شىعەنин اعزازى باخىشلارىندا بؤيووك رول اوينا يىب دئىه اينانىر.

بو مسئله نىن تارىخى نىتلەر نە اولور اولسۇن، ايندى بوجۇن شىعە دونياسى معترزلەر ياخىن سايىلىر. اصول فقهى دە گلن كلامى بحىتلەدە معترزلە كلامىنا ياخىن اولا جاقدىر.

ب: منطق: منطق اصليندە يونان كۆكىلى بير بىلىمدىر. آنجاق عباسى لر دئۇمى عربجه يە ترجمە اولاركەن، اسلام دونياسىندا داها دا گلىشىر و اونا يېنى بؤلوملىر آرتىرىلىر. فارابى و ابن سينا كىمى فيلسوفلارىن بولاندا بؤيووك قانتىقلارى اولور. آنجاق نىنسە سونرالار اهل سنت دونياسىندا منطقىن بير چوخ بؤلوملىرى ياساقلانىر، اما شىعە حوزەلىرىندا بولىم داها دا گلىشىمە بە داوم ائدىر. تورك و آذربايجان عالىملرى نىن بولىمىن گلىشىمەسىندا و چىچكلىنمەسىندا بؤيووك روللارى اولموشدور. آذربايجان منطق بىلىمچىلىرى آراسىندا بهمنىار، اثيرالدين ابھرى و كاتبى قزوينى دن آد چىكمك اولار. علامە شعرانى نىن منطق و كلام بىلىمىندا /أصول فقهە گلن قۇنۇلارى بىتلە سىرالاير:

العلم، الظن، الوهم، الشك، القطع، العلم العادى، الظن الاطمئنانى، العلم العادى لايجتمع مع تجويز النقيض، التعقيب البحث فى ظن الاطمئنانى، فى ان الاخبار ليست بحىث يكون احتمال الكذب فيها ضعيفا جدا فلا بد للفقىه من اثبات حجيتها الدليل و النظر و الاماره، الكلام و والخطاب و الحكم، الحكم الشرعى (١٣ قونو)

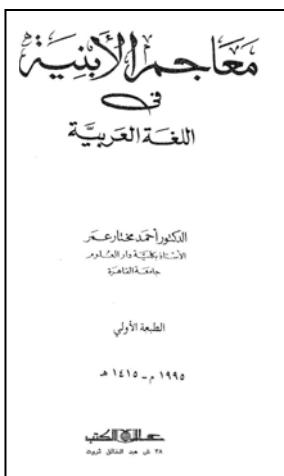
٢. اللە (دەيل)

كلاسيك عربجه دە اللە يا علوم اللە سككىز و يا اون ايکى دالا بؤلونوردو. بو اون ايکى علم بونلاردان عبارت ايدى:

- ١) نحو (٢) صرف (٣) عروض (٤) قافية (٥) لغت (٦) قرض (٧) انشاء، خط (٨) بيان (٩) معانى (١٠). محاضرات
- ١١) اشتراق (١٢) بدیع

بو اون ايکى علمدن سككىزى اصل و دئوردو (قرضالشعراء، خط، انشاء و محاضرات) فرع سايىلىرىميش (القواعد الاسلامية للغة العربية، ص ٣).

شىپەھسىز بىر تورك كلاسيكلىرىنى آراشدىراندا مطلق بىلەملىرىن داز كىچەبىلەجك دورومدا دئىيل. مثلاً فضولىنин بىر چوخ شعرلىرىنى اوخوياندا بىز مطلق كلاسيك علوماللغه قۇنوسوندا بىر شىيل بىلمەمىز گۈركىر. علمالخط بىلمەدن بىر شىرين آنلامى يېتىرينجە آچىلماز:

قلم اولسون الى اول كاتب بد تحريرين
كى فساد رقمى سوروموزو شور ائىير
گاھ بىر حرف سقوطىيەلە قىلىر نادرى نار
گاھ بىر نقطە قصورىيەلە گۈزو كور ائىير

بوندا بىلىرىك كى، علامە محمود كاشغىرى ديوان لغاتالترک و جواهرالنحوين قلمە آلينماسيندا عربجهدە اولان متودولۇزىدىن فايidalانىبىدىر و بلکە دە بىرىنجى دونە اولاراق توركولۇزى، اسلامى بىلىملەر سانجاقلاناراق بىساحىدە اولوملو بىر آدىيم آتىلىيبدىر. اسلام دويناسىيندا متودولۇزى يارادان بىر چوخ توركىر دە اولوبىلار. او جملەدن كاشغىلى نين كىتابىيندا قوللانىيان متودولۇزى، فارابىنин ديوانلادب دە بىرىنجى دونە اولاراق قوللانىيغى متودولۇزىدىر (معاجم الابنیه، ص ٢٠١-٢٠٦). ديوانلادب بىن سۆزلۈك يازماق آلانىندا قوبىدوغو بىنۋۇرەلر (تمللر) او زامان چوخ يايغىن اولوبىدور. دوكتور مختار عمرىن اثىرلەنەن ائتكىلىنىيەلەر. فارابىنин باجىسى اوغلو سايىلان و دونيا و تارىخ بويونجا مشهور تورك سۆزلۈكچۈ، الجوهرى صحاحاللغه كىتابىيندا همن متودولۇزىدىن بلىي اۇلچوودە قوللانمىشىدىر. دكتور مختار عمرىن زعىمینجە جوهرى نين صحاحاللغه كىتابى حاق انتىيگىنندىن داها چوخ تانىنىيبدىر. چونكى اصلىنده گرچك چابالار جوهرى نين دئىيل، فارابىنин دير. جوهرى فارابى دن آد چىكمەدن، حتى اونا اشارە ائتمەدن اونون ميراثىنى يىيەلنېيىدىر (عينى، ص ١٤٩).

ديرناق آراسى كاشغىلى نين باشقۇ اثرى جواهرالنحو حاقدا بىر قۇنۇبا توخۇنماق بورادا يېرسىز اولماز. اصلىنده اوزون ايللەرن بىر بىر مسئىلەنى وارلىق درىيىسىنندە اورتايما قويىماق آرزيسينىدايدىم: اونجەدەن اشارە ائتىيگىمېز كىمى ديوان لغاتالترک كىتابى نين متودولۇزى اولاراق ديوانلادب دن ائتكىلىنىيەنلىكىنى عرب عاليم مختار عمر معاجم لابنیه كىتابىندا اورتايما قوبىوب و بىر سىرا فاكتلارلا اثباتلىيىبىدىر. بلکە دە كاشغىلى او متودولۇزىنى قوللانىيغى اوچۇن كىتابى نين آدىنى او كىتابىن آدىنا بىزەدەر ك ديوان لغاتالترک آدلاندىرىپ. بىر قىنه يە باخاراق اولابىلە كاشغىلى، بىزىم اليمىزە چاتمايان جواهرالنحو اثرىنده دە ابو على الفارسى نين جواهرالنحو كىتابىنداكى متودولۇزى و شىوهسىنندىن فايidalانمىش اولسون و كىتابى نين آدىنى جواهر سەچەر ك ابو على نين كىتابىنى بىزە خاطىرلاتماق اىستەسىن.

دیوان الادب	دیوان لغات الترك
۳- قال النصارى: رتب كل كلمة فجمعاتها - و قال الكاشغري: أتّخ كل كلمة	

3

أصول فقه ده دیل ایله ایلگیلی بؤلومه
الفاظ بحشی دئیلیلیر و تقریباً اصول
فقهین یاریسینی احتوا ائتمکدیدir.
أصول فقهین الفاظ بحشی دین
اوچاقلارنین دیشیندنا ياشایان
عالیملری بئله ماراقلاندیربیدir.
اورنگین دونیادا تانینمیش و غربین
بیر چوخ فلسفة قوروملاريندا اویه
اولان ژاپونلو عالیم و فلسفةچی
توشیهیکو ایزوتسو، ابوالقاسم
گرجی نین یانیندنا اصولون الفاظ
بؤلومونو اخوبیدور.

دئمک صفوی دؤنمی نین
باشلانیشیندان اعتباراً اسلامدا دیل
سلیملد بنده داهها بئنه و افتمل

کیتاب یازیلمادی. بلاغتده یازیلان سعدالدین تفتازانی نین المختصر و المطول کیتابلاری و نحوه مولانا عبدالرحمن جامی نین *الفوائد الضایعیه* سی صفوی لره یاخین بیر زاماندا قلمه آلینبیدیر. ماراقلی اولان هر ایکی عالیمین آدی شاه اسماعیل طرفیندن غضبه اوغریان بیر آد اولدوقلارینا تاریخی قایناقلاردا اشاره اولوبدور.^۳ اصلینده اسلام دونیاسی نین بیلیم اورگی ساییلان هرات، صفوی لردن سونرا بیر داها چیربینمادی؛ و ادبیات، بیلیم و تاریخه بیر چوخ شئیلر سوئتا بیلهجک هرات مكتبی نین چیراغی ابدی اولاراق سؤندو.

ديوان اللغات الترك

ديوان الأدب

- ٣ - قال الكاشنيري: «اخت كل الكلمة في محلها وأنهشتها من عدواها ليصادفها في سيرها طلبها ويرصدها في ملوكها رايتها».
- ٤ - قال الكاشنيري: «حضرت هذه اللغة ياسراها في ثمانية كتب».
- ٥ - قال الكاشنيري: «جاءت كل كتاب من هذه الكتب شطرين أسماء وأفعالاً وقدمت الأسماء وأفعالاً وتقدمت الأسماء على الأفعال ثم قدمت سيرتها على أعمالها بوية على مرتبتها الأولى فالأخير».
- ٦ - «بشيء من الأسماء التي في أوخريها الباقي ثم تجاوزوا إلى ساعدهما حتى ثانى على حروف المعجمة».
- ٧ - لم يذهب في ذلك مذهب الخليل بن أحمد ولم ترتب ترتيبه ميلاً إلى الأشهر لقرب متناوله وسهولة مساحته على الخاصة وال العامة».
- ٨ - نص الشارابي على أنه ذكر في كتابه ما ورد في قرآن أو سنة أو حدث أو سرور أو حجز أو حكمة أو سمع أو مثل أو نادرة.
- ٩ - مختار عمرين معاجم لابنيه في اللغة العربية آدلى أثريندن بير أورنك

مختار عمرین معاجم لابنیه فی اللغة العربیه آدلي اثريندن بير اورنک

^۳ بعضی تاریخی روایاته گوژه تفتاخانی نین فقیه نوه‌سی شاه اسماعیل بن امری ایله اولدروولور و ملا جامی نین آدی ایسه جامی دیبل، خام، کبیم، قید اوسلون دیمه بیوبوق، گلی!

شیعه حوزه‌لرینده اوخوننان صرف، نحو، بلاغت کیتابلاری هامیسی صفویلردن اؤنجه‌یه عايد ایدی.^۳ بئله‌لیکله يئنى بىر كىتاب يازىلماپىرسا او زامان يئنى دارتىشمالاردا بو ساحه‌لرده اورتايما چىخماياقادىر. آنجاق بئله اولماپىپ، بو بىتلرىن بىر چوخو اصول فقه عالىملار طرفينىن بىح اولونوبىدور. آيتالله سيد محمد باقر الحكيم بو مسئله‌يە دقت ائدرك، من تجارب الاصولىين فى مجالات اللغویه (ديل آلانلارىندان اصولى لرین تجربه‌لری) آدلی بىر كىتاب يازىبىدىر. بو كىتاب من بىلن ايندىيە كىمىي ايشيق اوزو گۈرمەپىيدىر.

علامه شعرانى/اصول فقهى بىن ديل بىلیملارى ايله باغلى بىر سира قونولارىنى بئله قلمه آلىر. آنجاق او عالىم اوزو ده وورغولادىغى كىمىي بو بىتلر بوندان داها گىنىشىدىر.

اللغه، الوضع الشخصى و النوعى، الاشياء المنسوبه الى الوضع، المركب موضوع، فى انه لا يجب ان يكون لكل معنى لفظ، اللفظ الموضوع للدلالة على الصورة الذهنية، فى ان الدلاله تابعة للاراده، فى الطريق الى معرفة الوضع، فى حجيت القول اللغوى و عدمها، الاسم و الفعل و الحرف، نسبة الفعل الى الزمان، نسبة الفعل الى الله و المجردات، فى تغير المعانى بتغير الاعتبارات، فى الكلى و الجزئى، تقسيم المفرد باعتبار وحدته و وحدت المعنى و تعددھما، فى اسماء الاشاره و المضرات و امثالها، المركب اما خبر او انشاء، معنى الدلاله الامر على الحال، فى المشترك، مسئلة مهمه، فى استعمال اللفظ المشترك فى اكثر من معنى، فى ان استعمال المشترك فى معانيه مسئلة لغوية لا عقلية، فى ان استعمال المشترك فى معانيه حقيقة، فى اشتراط امكان الجمع فى استعمال المشترك، استعمال اللفظ فى معناه الحقيقى و المجازى، حمل المشترك على اراده جمعى المعانى، فى الحقيقة و المجاز، الحقيقة اللغويه، الحقيقة العرفيه، المنقول، الحقيقة الشرعيه و الحقيقة الدينية، فى الصحيح و الاعم، المجاز، الغرض من المجاز، فى انواع العلاقات، فى ان المجاز بالوضع، استعمال اللفظ فى نوعه او مثله، الاصل فى الاستعمال الحقيقه، التعارض بين الحقيقة و المجاز المشهور، المميز بين الحقيقة و المجاز، فى التعارض الاحوال، فى معنى قول صاحب الفصول: ظهور اراده و ظهور اثبات، فى حروف بحث عن معانيها اهل الاصول، فى الخروج عن النص، فى النص على العلة، فى الایماء و التنبيه، تنقیح المناط، جدول فى احكام الرضاع، اذا دار الامر بين الحمل على المعنى الشرعى او اللغوى،

۳. احکامی قاینالار: علامه شعرانى احکام و حؤکمو اۆز آچىقلانماسىندا آرتىق حكمته ياخين گۈستەرک، اونون سۈزلەریندن بئله چىخىر كى، بو بىتلر فلسفەدە گىندن قونولاردا چوخ اوخشايىر. او اوزدن ده بىز بو قونولارين آدینى فلسفى ياشىپ فلسفى قونولاردا آدلاندىراپىلىك.

اصول فقهى دار تىشماق بو قونولارين يئنى چالارينا سبب اولا بىلېپىدىر. علامه طباطبائى نين فلسفى كىتابلارىندان

^۳ سون اىللارده يئنى درسلېك كىتابلار يازىلېپىدىر.

اورتايا قويدوغو گۈرەجهلى آقىلار^٥ (ادراكات اعتبارى) باشلىقلى قونو علامىدەن ائنجە اسلام فلسفةسىنده اورتايما قويولمايىبىدىر و عىن حالدا علامە طباطبائىنىن اسلام فلسفةسىنە سوندوغو بىر دىگرى تىورى كىمى دە قارشىلاشىبىدىر. طباطبائى بو فلسفى قونونو/أصول فقه عالىملرىنىن نظرىندىن استخراج ائدىب، گلىشىدىرىبىدىر.

ايىدى حوزە يە باغلى اولان مودرن بىلىم مرکزلىرىنده /أصول فقه و هرمنوتىك كىمى قونولار بئله اورتايما قويولماقدادىر. بو قونولارين نە قدر دوغۇرۇ، نە قدر توخونما و قوندارما اولدوغۇ حاقدا دانىشماق ھەلە تىزدىرىر. آنچاق بونو بىلىرىك كى، /أصول فقه بىلىمى كېچىن اىكى يوز اىلده شىعە دونياسىنىن دؤرد طرفىندىن بىر آرايا گلن يوزلۇر بلکە مىن لرجە پارلاق استعدادلارين چاباسىنى اۆزۈنە يۈنلىكىپ و بو بىلىمدى بىر چوخ عاغىلا گلمەين قونولار و آلانلار اوزرىنده دارتىشىلىبىدىر.

علامە شعرانىنىن سيرادلادىغى احکامى قايناقلارى، تورك دونياسىندا آراشدىرماجىلارين ايشلىينه يازار دئىيە، قونولارى عىيناً او كىتابىن فهرستىنندىن تايپ ائتدىم، بورادا گتىرىرم:

في التحسين والتقييم، شرایط المحکوم عليه، في تکلیف الکفار بالفروع، التکلیف بالمحال، تکلیف المحال، التکلیف بالممتنع بالاختیار جائز، لا تکلیف في الاوامر الامتحانیه، في ان الطلب الذي يوجب التکلیف غير الشوق المؤکد، في ان الشوق الى المتباثنین ممکن و طلبهم محال، في ان الشوق الذي يصل الى حد الطلب لا يجب ان يكون اشد من الذى لا يصل، مثل انجاء الغریفين، اربعه امور يوجب الفرق بينها، الامر مع العلم بانتفاء شرطه لا يجوز، مصلحة التکلیف في المکلف به، في تعلق الطلب بالطبيعة او الفرد، في ان الطلب اذا تعلق بماهیة لايسرى الى الخصوصيات المنضمه اليها، في الطلب والاراده، وقت التوجه التکاليف الشرعیه، ادلء الاحکام غير نفس الاحکام، التکلیف غير محتاج إلى إنشاء لفظی، الجاهل غير مخاطب بنفس التکلیف، حجة من قال العلم غير مأخذ متعلقات التکاليف، عدم كون الجاهل مکلفا لا يستلزم التصویب، تقسيم الحكم إلى التکلیفى والوضعي، أقسام الحكم التکلیفى والوضعي، في تعريف السبب، الشرط ولامانع والصحة و الفساد، العزيمة و الرخصة، لا يجوز خلو الواقعه عن حكم، الواجب المطلق و المشروط، الفرق بين المقدمة المقدورة و غيرها، الواجب المعلق، الفرق بين المشروط و المعلق، لا يمكن استنباط كون الوجوب معلقا أو مشروطا من الألفاظ، الامر الإرشادي و المولوى، الحكم التعبدي و التوصلى، الحكم الظاهري و الواقعى، في أن الأمر الظاهري موقوف على المصلحة، مصلحة الحكم الظاهري في متعلقه لا في مؤداته، في مقدمة الواجب إذا شكنا في كون الواجب مشروطا أو مطلقا، البحث في مقدمة الواجب على الطريقة التي سلكتها ابن الحاجب، وجوب المقدمة قبل وحوب ذى المقدمة، الواجب الغيرى، ترتيب الثواب و العقاب على الواجب الغيرى، في اجتماع الأحكام، استحاله التکلیف لنفسه، التکلیف المحال و التکلیف بالمحال، تعدد جهات المصلحة و المفسدة في فعل واحد، معنى الفعل الواحد، تضاد الأحكام، اللازم و الملزوم، العبادة

^٥ بو تئرمينىن چىويرمەسىنده دوكتور محمد رضا هيئتىن دە ياردىم آدەم.

في المكان المعصوب، بطلان الصلاة في المعصوب ليس إجماعيا، الفرق بين تعارض الدليلين وتعاند الحكمين، في العبادات المكرهه، توسيط الأرض المعصوبة، اجتماع الوجوب والاستحباب، دلالة النهي على الفساد، الواجب بشرط فعل محرم، الترتيب في الطلب، الامتنال و شرائطه وأحكامه، وجوب الامتنال حكم العقل، الوجه المجعل غاية، الإطاعة في الإمر التوصلى و النهى، قصد كيفيات الطلب غير واجب، قصد التوصل في الطلب الغيرى، وجوب قصد القرابة إرشادى، سقوط التكليف بغير الامتنال، حكم ما شك في وجوب القرابة فيه، الفرق بين العبادة و غيرها، في امتنال الطلب المتعلق بأجزاء الواجب، نية رفع الحدث و استباحة الصلاة في الوضوء، التداخل في الامتنال، قصد القرابة في الشرط الشرعى، اخذ النية و ما يتربت عليها متعلقا للأمر، تفويت التكليف، التباهي في العبادات، مسألة الإجزاء.

سون سۈز:

أصول فقهين تاريخى، ايچرىگى و قونومو حاقدا بوندان داها چوخ آراشدىرىپ يازماق اولارىدى. آنجاق درگىنин صحيفه محدودىتىنى نظرده آلاراق، بو يازىيا بورادا سون نقطه قويولور. گلن ساييلاردا الفاظ بؤلومو حاقدا يازىلار گىندەجىكىدىر. اومارام سايىن اوخوجولار يانلىشلار و قصورلارى گۈرمىزدىن گلەمەيىب، باخىشلارينى منىملە پايلاشسىنلار ■

قايناقلار:

- تبريزى، غلامحسين، أصول المنهجية، نشر طوس.
- الخوى، سيد ابوالقاسم (١٤١٧)، محاضرات فى الأصول، ج ١، انتشارات انصاريان، قم.
- الزنجانى، بيات الشیخ اسدالله (تاریخسیز)، دراسات فى علم الأصول، المجلد الثانى، مطبعه اعتماد، قم.
- الشعرانى، ابىالحسن (١٣٧٣)، المدخل الى عذب المنهل فى اصول الفقه، الامانة العامة للمؤتمر العالمى بمناسبة الذكرى المئوية الثانية ليمлад الشیخ الاعظم الانصارى، خريف، قم.
- مختار عمر، الدكتور احمد (١٩٩٥ م)، معاجم الابنیه فى اللغة العربية، الطبعة الاولى، عالم الكتب.
- هاشمى، سيد احمد (تاریخسیز)، القواعد الاسلامية للغة العربية، هجرت، قم.

وارلیق

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi

Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 2 (Güz 2015), ss. 81-89

Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

کولونیالیزم قیساقاجیندا استقلال مجادله‌سی وئرن بیر لیدر:

آق مونغوش بويان باديرغى (١٨٩٢-١٩٣٢)^١

• مصطفى جان تزیج •

ÖZET: Mustafa Can TEZİC, "Kolonyalizm Qısqacında Bağımsızlık Mücadilesi Veren Bir Lider: Aq Munguş Buyan Badırğı", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İlkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 81-89

Bu meqalede Monguş Buyan Badırğı'nın siyasi heyati incelenirken, buna bağlı olaraq zamanın uluslararası politik dengeleri ve hele bağımsız bir dövlet haline gelmemiş Tuva'daki siyasi dengeler de ele alınmalıdır. Gerek iç gerekse dış faktörlerin önemli rol oynadığı bu ortamda Monguş Buyan Badırğı'nın siyasi duruşunun şekillenmesinin incelendiği bu meqalede ayrıca 1921 Tannu-Tuva Xalq Cumhuriyetinin elanından sonra Buyan Badırğı'nın Tuva üçün gördüğü temel işlere de yer verilmektedir. Meqalenin son bölümünde ise, Monguş Buyan Badırğı döneminin ferqli araştırmacılar terefinden ne şekilde ele alındığı anlaşılmıştır.

Açar Sözler: Munguş Buyan Badırğı, Tuva, Rusya, Çin.

چکیده: مصطفى جان تزیج، "آق مونغوش بويان باديرغى (١٨٩٢-١٩٣٢)، رهبری که تحت شرایط کولونیالیسمی در راه استقلال مبارزه می کرد"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۱۵۰)، صص. ۸۹-۸۱.

در این مقاله، ضمن بررسی حیات سیاسی مونغوش بويان باديرغى، موازنات بین المللی سیاسی آن دوره، همچنین موازنات سیاسی در تووا که هنوز موفق به تشکیل دولت نشده بود، مورد بررسی قرار گرفته است. در این نوشتار، با بررسی نحوه شکل گیری موضع سیاسی مونغوش بويان باديرغى در شرایطی که عوامل داخلی و خارجی نقش مهمی در آن بازی می کردند، به خدمات چشمگیر بويان باديرغى به تووا پس از اعلام موجودیت جمهوری خلق تووا در سال ۱۹۲۱ نیز پرداخته شده است. در بخش پایانی مقاله نیز نگرش پژوهشگران مختلف در رابطه با دوره مونغوش بويان باديرغى مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

^١ مقاله ایکی بؤلومده يابینلانا جاقدیر. ایکینجى بؤلومو درگى نين "ایکینجى دۇن، سايى: ٣ (قىش ١٣٩٤)" سايىسىندا اوخويابىلرسىنيز. وارلیق

^٢ ياردىمچى دوچنت دوكتور، آنكارا بىليم يوردو چاغداش تورك لهجهلىرى و ادبىاتلارى بؤلومو (cantezic@yahoo.com).

كلىدوارەمە، مونغوش بويان بادىرغى، تۇوا، روسىيە، چىن.

ABSTRACT: Mustafa Can TEZİÇ "Mongush Buyan Badırğı: A Leader, Who Fought For Independence Under The Colonial Pressure", Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 81-89

This article discusses the international balance of power and the domestic conditions in Tyva, which at the time had not yet achieved its independence by establishing connections to the political life of Mongush Buyan Badırğı. In this article not only the formation of the political position of Mongush Buyan Badırğı in this context in both domestic and international spheres, but also Mongush Buyan Badırğı's contribution to the Tyvan state after it was founded in 1921 has been studied. At the end of the article an attempt was made to analyze, how the Mongush Buyan Badırğı's era was interpreted by various scholars.

Key words: Mongush Buyan Badırğı, Tyva, Russia, China

باشكندى "قىزىل" اولان تۇوا گونوموزدە روسيا فراسىيونونا باغلى بير جمهورىت اوЛАراق دوغو سىبىرىبا بؤلگەسىننە يئر آلىر. قوزئىيندە كاراسىنوارسک و ايكوتىسک بؤلگەلر، قوزئى باتىسىندا (شمال غرب) حاكاسيا جمهورىتى، باتىسىندا آلتاي جمهورىتى، دوغوسوندا بايروت جمهورىتى و گونئىسىنندە موغوليستان اولماق اوزرە آغىرلىقلى اوЛАراق تۈرك و موغول دىللە خالقلار ايلە چئورىلىدىر.

آدىندان دا آنلاشىلدىغى اوزرە تۇوا جمهورىتى آدىنى تۈرك دىللى بير خالق اولان تۇوالاردان آلمىشدىر. ۲۰۱۰ ايلى نفوس ساييمارينا گۈرە تۆۋاداڭى توپلام نفوسون ۸۲٪-۸۳٪ تۇوالىلار، ۱۶.۳-۱۶.۴ نو روسلار اولوشدوروماقدادىر.

1944 ايلينده سووبىتلر بېرىلىگىنە قاتىلان تۇوا، تارىخى بويونجا باشلىجا كۈك تۈرك خاقانلىقى، اوغۇر، قىرغىز، موغول و مانجو (چىن) كىمى فرقلى يۇنتىملەر آلتىنا گىرمىشدىر. بو زامان ظرفىيندە فرقلى بير اتنوگىز سورجىنە گىرن بؤلگە تانسو-تۇوا آدى ايلە ايلك كىز 1921 ايلينده باغىمىسىزلىغىنا قوووشوشدور.

باغىمىسىزلىق سورجىنە، مونغوش بويان بادىرغى نىن اوينادىغى رولو تۇوا اوچون چوخ اۇنملى اوЛАراق تانيملاماق يانلىش سايىلماز.

مونغوش بويان بادىرغى نىن تۇوا تارىخى اىچرىسىنندە بولوندوغو يئرى داھا نت آنلاشىلابىلمەسى اوچون دئىمەن اولوسلار آراسى ژئوبولىتك دورومونون و بو چىرىجىوهە توانىن اىچ دىنامىكلەرنىن اينجهلنەسى نىن يارارلى اولاچاغى قناعتىنندە يىك.

مرکزىنە بوجونكۇ تۇوا جمهورىتىنى آلاجاق اولورساق، بۇتون اورتا آسيا، اوزاق دوغۇ، سىبىریا و هىندىستان جوغرافىياسىنى قاپلايان بىر جوغرافىيادا زامانىن باشلىجا كولونىئىل دۆلتلىرى اولان ژاپونىا، اينگىلترە، چىن و روس چارلىغى گوج مجادلهسىنە گىريشمىشلر. بوج مجادلهسىنەن اىچىدىگى جوغرافىيادا؛ تېت، اوريانهای، ايج و دىش موغولىستان، سىبىریا، دوغۇ تۈركىستان و اورتا آسيا بؤلگەلرى بو كولونىئىل مجادلهنىن يوغونلاشدىغى فرقلى جىبهلەلرى اولوشدورمۇشدور.

ھر نە قدر ۱۷۰.۵۰۰ کيلومتر مربع لىك بىر آلانا صاحىب اوريانهای بؤلگەسى سۆزرو ائدىلن بوجونىئىل گوج مجادلهسىنەن گئچدىگى جوغرافىيادا كىچىك بىر آلانا صاحىب اولسا دا، جوغرافى قۇنومو (موقعى) و سوسىيوا-كولتۇرل يايىسى (قۇرولوشو) اعتىبارىلە آسيا جوغرافىياسىندا اۇنچەلىكىلە چىن و روس چارلىغى داها سونرا موغولىستانىن حىات ساھەسى اولاراق آلغىلانمىشىدیر.

اوريانهای بؤلگەسىنەن چىن و روس چارلىغى كىمىي ايکى تىمل كولونىئىل گوج اوچون اۇنمىيئە قىساجا باخاجاق اولورساق، بوجۇنلى نىكتەلرى بلىرىتمەمىز گرگىر.

جوغرافى قۇنومو اعتىبارى ايلە اوريانهای بؤلگەسى بير كۈرپۇ باشى اولاراق گونئى سىبىریا و قازاقىستانا آچىلان بير قاپىدىر. دولايىسى ايلە اوريانهای بؤلگەسىنى كونترول ائتمك بوجوغرافىالارداكى گوج مجادلهسىنەن چىن بىن آدى گىچىن بوجۇلگەلرده روس چارلىغىنى قارشى گۈرەجە (نىسبى) اوستۇنلوك ساغلاماسىنا يول آچاچاقدىر.

اكۇنومىك آچىدان باخىلىيەنەن اىسى، اوريانهای بؤلگەسى چىن بىن تجارى ماللارىنى ساتابىلە جىڭى اۇنملى بير تجارى مرکزىدىر. اۇزلىكىلە قوماش (پارچا)، چاي، تۇتون كىمىي چىن ماللارى چىن تجارى كولونىسى چىرىجىوهسىنە اوريانهای بؤلگەسىنەن گىلمىدە و بؤلگەددە گىنىش طلب تايماقدادىر.

چىن بىن بؤلگەددە اويفۇلادىغى ادارى ياپىلانما اىچرىسىنە اوريانهای بؤلگەسى موغولىستان ايلە بير بۇتونلوك عرض اتتمىكىدىر. بوج آچىدان باخىلىيەنەن چىن بىن گۈچ پوليتىكالارى اۇن پلانا چىخماقدادىر. كولونىزاسىون پوليتىكاسى قاپسامىندا كۈچ اىدىن چىنىلى نفوس بوجۇلگەددە گۈرەجە (نىسبى) اولاراق گۇونلى و راحت بير شكىلده حىاتلارىنى قوراپىلىرىدى. بوجۇن ايلە آپ. بنىگىسن موغولىستانى «چىن بىن سىبىریاسى» اولاراق تانىملامىشىدیر.

چین آچیسیندان باخیلیدیغیند، هر نه قدر اوریانهای و موغولیستان اداری اولراق چین حاکمیتینده اولسالار دا، بو بؤلگەلر هئچ بير زامان چينىن ايدئولوژىك و كولتورل اولراق حاکيمىتى آلتىنا گيرمه ميشىلر، اۇزلىرىنه اۆزگۈ (خاص) سوسىيە-كولتورل و تارىخى يايپىلارى اعتبارىلە چىنە مسافەلى دور موشلار.

اۇته ياندان، روس چارلىغى اىچىنسە اورىانهایين اۇنمى ايلك باشدا كولونيزاسىيون و اكىن اوچون اسكان آلانى آنلامينا گلەمكىدەدیر.

بۇنون دىشىندا اورىانهای روس چارلىغىنا موغولیستاندا اولاشان بير كورىدور گۈرۈمكىدە ايدى و بو سايىدە روس چارلىغىنىن بؤلگەدەكى تجاري وارلىغى اورىانهای كانالى ايلە موغولیستاندا چاتدىرىيابىلە جىكىدە.

اورىانهایين بىر جوغرافيى قۇنومو (موقعى) روس چارلىغىنا تجاري آواتتاشىن دىشىندا عسگرى (حربى) يۇندىن بىر آواتتاش دا ساغلايىردى. اورهانايما حاکىم اولان بىر روسىيا اوزاق دوغودان گلن هر هانسى بىر تەلوكە يە قارشى سىبىرىيانىن گۈونلىكىنى ساغلايابىلە جىكىدە.

روس ساونىما باقانى (مدافعه ناظىرى) و آ. سوهوملىنۇوا اورىانهای بؤلگەسىنده بۇلۇناجاق بىر روس نفوسو و عسگرى (حربى) وارلىغىنىن چىنە ياخىنلىغى اولان كروقودايكولسكوى (Krugodaykolskoy) دەمير يېلۇنۇ امنىتە آلاجاغىنىي اۇزلىكىلە بلېرى تمىشىدەر.

اورىانهای بؤلگەسى روس چارلىغىنىن گلەجىكىدەكى پلانلارى اىچىننە اىستراتېيك آچىدان اۇنملى بىر يىرهە صاحىبىدى. گرگ بودىزىم گركسە قوهوم بويالارىن وارلىغى ايلە سوسىيە-كولتورل اولراق موغولیستان ايلە ياخىن تارىخى باغلارا صاحىب بىر اورىانهایما حاکىم اولان روس چارلىغى بىر سونراكى آشامادا موغولیستان اوزرىننە حاکىميتىنىي گۈجلەنديرىبىلەردى. موغولیستان اوزرىننە حاکىميت قورماق هئچ شىبهەسىز روس چارلىغىنا چىن اوزرىننە سىاسى و اكونومىك (اقتصادى) بىر اوستۇنلوك ساغلاياجاقدىر.

بۇنون دىشىندا اورىانهای و دولايىسى ايلە ده موغولیستانىي ائتكىسىي آلتىنا آلمىش روس چارلىغى اىچىنە آلاجاغى بودىست نفوس ايلە اۆز دىش سىاستىنە فرقلى بىر پرسپكتىيە قازاندىرىيابىلەردى. بو سايىدە روسىيا تېت خطى قوتلىنديرىلە بىلەر و تېت اوزرىنندىن ھىندىستان، دولايىسى ايلە ده ھىند اوقيانوسونا چىخان بىر روسىيا، اينگىلىتە يە قارشى اوستۇنلوك ساغلايابىلەردى.

روس چارلىغى آچىسیندان باخىلیدىغىندا اورهاناي چىن قدر سوسىيە-كولتورل و ايدئولوژىك آنلامدا روس چارلىغىندا اوزاق دئىيلەردى. روس چارلىغىنىن فرقلى اتنىك يايپىسى اورهاناييلارىن بوجونكۇ حاكاسيا و آلتايىن يېرلى خالقلارى ايلە اولان قوهوملىق باغلارى دولايىسى ايلە چىنە ئظرأ نىسبىي اولراق داها ساغلام ايلىشكىلر قورا بىلە مسىنى ساغلايىردى.

بو فاكتور چىن بۇلگە يە نىسبىي اوزار قالماسىنا يول آچاركىن، نىسبىي اولاراق چىن حاكمىتىنده كى اوريانهای دا، روس چارلىغىنى دفاكتو اولاراق داها انتكىن قىلىردى.

اوريانهای بىن ايج دينامىكلرى ايسيه بۇلگە دە كى سىاسى گلىشىمەلر بىن سونوجوندا گىچىرىدىگى سىاسى دئونوشوملىرىن بىر ائتكىسىي ايله دېيىشكىلىگە اوغرابىاراق زامان اىچىنده قونشو تورك دىللەي قونار-كۈچر خالقلارا نىسبتاً فرقلى بىر يايپىيا بورۇنۋىشىدۇر.

تارىخ بويونجا فرقلى يۇنتىملىرىن حاكمىم اولدوغو اوريانهای ١٩١١-١٧٥٧ اىللەردى آراسىندا چىن (مانچو) يۇنتىملىنىڭ گىرمىشىدىر و موغوليسitan بىر پارچاسى قونوموندا بۇلگە هوژون (Hojun) اولاراق تعبير اندىلن و نويانلارىن يۇنتىملىنى بوراخىلان ادارى آلت بۇلگەلرە آرىيلىمىشىدىر.

بو ادارى سىينىلارىن (سرحدلىرىن) بىر سونوجو اولاراق بۇلگە دە ياشايان قونار-كۈچر بويىلار اسکىيسينى نظرداها قىسىتىلى بىر آلاندا قونار-كۈچر ياشام طرزىنى سوردورمەنە حتى يېرىشىك حىاتا گىچىمگە زورلاندىلار.

بونون دا دوغال بىر سونوجو اولاراق قوهوم بويىلار بىر-بىرلىيندن اوذاقلاشىدىغى كىمى تورپاق ايله باغانلىتىلى فرقلى كىملىك آلغىلارى اورتايا چىخىماغا باشلامىشىدىر.

سىاسى يايپىنин (قورولوشون) اجتماعى حىاتا اولان بو ائتكىسىنى پارالل اولاراق بۇلگەنinin كولتورل يايپىسىندا كۈكلو بىر دېيىشىمە ندىن اولان بىر باشقۇ گلىشىمە دە بۇلگەنinin بودىزمىن ائتكىسى آلتىنا گىرمەسى دىر.

چىن يۇنتىملىنىن دە دىستىگى ايله بودىزم بۇلگە دە رسمى دىن حالىنا گىتىرىلىمىشىدىر. بو چىچىوهە، بۇيوك بودىست تاپىنالقلارى (معبدلىرى) انشاء ائدىلىميش، بو تاپىنالقلاردا اگىتىلەن گنجلر دۆلت يۇنتىملىنى دە فعال گۈرەولر آلمىشلار. بودىزىم ئەۋادا يايپىيا حاكمىم اولدوغو كىمى هم توپلۇمون يوکسە كسىملەر، هم دە آلت كسىملەر طرفىنەن منىمسىنى دە. بوتون بونلارىن بىر سونوجو اولاراق هم فرقلى اجتماعى قاتمانلار (لايەلر) آراسىندا توپلۇمسال (اجتماعى) هارمونى قوتلىنىدى، هم دە تۇوا بويىلارى ياخىن قوهومو اولدوقلارى قونشو تورك دىللەي قونار-كۈچر بويىلارىندا سوسىيە-كولتورل اولاراق اوذاقلاشىرىن، تېت-مونغول كولتور آلانى اىچىنە گىردىلر.

سىاسى و كولتورل دېيىشىمەلر دېيىشىندا تۇوانىن اجتماعى يايپىسىنىن دئۇنۇشومە اوغراماسىنىن بىر باشقۇ سىبىي اىسيه بۇلگە دە گلىشىن تجارى تىرىدى.

گرک روس يېرىشىمەجىلەرن ائيرىنلىن اكىن، گركسە چىن ايله آرتان تجارى مناسبتلىرىن ائتكىسى ايله گلىشىن تجارى بىلىنج (شعور) ايله بىرلىكده اوريانهای بۇلگەسى گرک حيوانچىلىق گركسە اكىن آلانىندا اولدوقجا اۋنملى بىر مرکز حالىنا گلىشىمىشىدىر. بو گلىشىمەل دوغال بىر سونوجو اولاراق بۇلگە هم روسيا و

چين كيمى بؤيوك بازارلارا مال ساتان، هم ده چئوره اولكەلرین اخراج ماللارى اوچون اولدوچجا قىمتلى بير بازار حالينا گلمىشىدир.

بىر طرفدن اكىن و تجارتنى زنگىن اولان سرمایه صاحبىي ئۇداڭىلار بىر توپلومسال طبقة اولوشورىن دىيگر طرفدن ده اوچرت قارشىلىغى چالىشان بىر باشقا توپلومسال طبقة اولوشماغا باشلامىشىدیر. بو دا دوغال اولاراق اجتماعى يابىنى و گلەنكىسل (عنعنوهوى) اولاراق اورگوتلىنىمىش (تشكىلاتلانمىش) توپلومسال ايش بؤلۈمونو دىگىشىدىرىمىشىدیر.

١٩٠٧ ايلينده ١٦ ياشيندا اىكىن آتاسىنىن اۇلۇمونىن سونرا دا-كۈزۈن يۇنتىجيسي اولدو، عىنى زاماندا "سودنام بالچىرا" دان سونرا بوتون توادا اىكىنجى آدام قۇنومونا گىلدى.

آق مونغوش بويان بادىرغى

مونغوش بويان بادىرغىنىن يۇنتىيمىم مىرھەسىنە گلەمىسىنە راستلاياجاق اولايلارا باخاجاق اولورساق، بادىرغىنىن داها اىلک گۈنلەرنى اعتباراً دىگىشىكىن بىر گوج دنگەسى اىچرىسىنە اولكەسىنىن چىخارلارى دوغرولتۇسوندا سوركلى سىاستلىرىنى يېنىلەمە احتىاجىندا اولدوغۇنو گۈرۈوك.

يۇنتىيمىه گىچدىيگى اىلک اىللەدە آتاسىنىن پوليتىكالارىنى اىزلىهين مونغوش بويان بادىرغىنى بىلگەدە گلىشىن سىياسى اولايلارا پازالىل اولاراق اونجه چىن و موغول داها سونرا ١٩١٧ بولشويك دئورىمىنى نىن ده ائتكىسى ايله روس (سووېت) پوليتىكالارىنا ياخىن بىر دىش پوليتىكى اىزلىمەسىدیر.

مونغوش بويان بادىرغى بىر دۆلت يۇنتىجيسي اولاراق تowa خالق جمهوريتى دۆلتىنى اولوسلار آراسى توپلۇما تانيدان و قبوللىدىرن بىر دۆلت آدامى اولاراق دىگەرنىدىرىلەمىسى گرگىر. يۇنتىممە قالدىغى ياخلاشىق ٣٠ ايللىك بىر سورە بو شكىلەدە اۋەتلەپىلەر.

يوز اللى دۆرد ايل بويونجا تowa ياخىم اولان چىن امپراتورلوغۇنون چىخان عصيانلار سونوجوندا تowa و موغوليستانداكى كونترولونون اورتادان قالخىمىسى، تowa بىلگەنلىك طالعى ايله اىلگىلى سورونلارى دا برابرىندە گىتىرمىشىدیر.

بو سورج اىچرىسىنە فرقلى فيكىرلر بىلەمىش، بو چى giohde اىكىيە آيرىلان بويىلاردان سالچاق و تودىز نوبانلارى كولتۇرل اولاراق ياخىنلىق دويدوقلارى تېت-بودىست ائتكى آلانىندا بىر ترجىح يىپاراق موغوليستان بىن حمايەسىنى ترجىح ائتمىشلر. اوته ياندان، روسيا امپراتورلوغو ايسە آمين نوبون كومبۇ-دورۇز، بوغاج آغبان-دمچىنجە آلتىناتىyo بىر باشقا گوج اولاراق آلغىلانمىشىدیر.

بو فرقلى اتفاق (اتحاد) آرالىشلارىنىن گىچدىيگى سورج اىچرىسىنده، مونغوش بۇيان بادىرغى يۇنتىمىي
الىنه آلدىيى ايلك اىللرده آنتى روس تاويرلارى (موضىلرى) و چىن ايله ياخىنلىقى دقتلىرى چككىشىدیر.

بو پوليتىكานىن ان جانلى اۇرنىگى ايسە ئۆزىللىككە بۇلگەدەكى روسيا ايله اولان تجارتى كسمە و چىن بىن
تىواداكى تجارت نقطەلرنىن قورۇنماسى اوچون اولوشدورولان ۲۰۰۰ نفرلىك اوردونون قوروولماسىندا
اۆزونو گۈستىرىپ. بۇيان بادىرغى طرفىندىن قوروولان بو اوردو اورانھاى بۇلگەسىنده دسامبر ۱۹۱۱
ايلىنده كى چىن قارشىتى باشلايان مىلى ماجادله سورجى اىچىنده بئلە چىن تجارت نقطەلرینى و چىنلى
تاجىرلىرى قورۇنماغا داوم ائتمىشىدیر و قانونسوز شكىلدە چىنلى تاجىرلىرىن ماللارىنىن ياغمالانمالارينى
انگلله مىشىدیر.

۱۹۱۲ ايلىنده چىن بۇلگەدەكى كونترولونو تاماماً ايتىرمىش و بۇلگە چىنلى تاجىرلە قاپانمىشىدیر. بو
گلىشىمەلر بۇلگەدە يىنى گوج مرکىزلىرىنىن اولوشماسىنا يول آچمىش، اولوشان يىنى دنگەدە (موازنەدە)
تىوا و موغوليستان آراسىنداكى سىخى اقتصادى يابى، بودىزيمىن ائتكىسى و گونئى بۇلگەسىنىن موغول
نويانلارىنىن ائتكىسى آلتىندا اولماسى سونوجو موغوليستان بىن بۇلگەدە گوجونو حىس ائتدىرمەسىنە و
ابىدەللىھ بىن زاماندا اوريانھاى بۇلگەسىنە حق ادعا ائتمەسىنە يول آچمىشىدیر.

۱۹۱۲-۱۹۱۳ ايلىرى آراسىندا توانىن موغول حاكىميتىنى قبول ائتمەسى ايله تىوادا موغول قانونلارى
اوېغۇنلۇغا و موغوللار وئرگى توبىلاماغا باشلامىشلار. قىسا زاماندا موغول وارلىغىنىن آغىر ائتكىلىرى
اۆزونو حىس ائتدىرمەك باشلامىش و كىئيفى (سليقەسى) اوېغۇلامالار ايله توالى تاجىرلىرىن و مولك
صاحبىلرىنىن ماللارىنىن ياغمالانماسى ايله داوم ائتمىشىدیر.

موغول خانلارىنىن بۇلگەدەكى قانونسوز حركتىرى، تىوالىلار طرفىندىن اونجە تدىرىگىنلىككە (نىڭارانلىقلار)
قارشىلانمىش، قىسا سورە اىچرىسىنده موغوللارا قارشى گلىشىن بى تدىرىگىنلىك يېرىنى توالارا آراسىندا
rossianinen بىر آلتىناتىپ اولاقق دا دىگەنلىدىرلمەسىنە يول آچمىشىدیر.

۱۹۱۳ ايلىنىن ايكىنجى يارىسىندا موغول باسقىسىنا قارشى روس چارلىغىنىن حمايەسىنە گىرىش
گوندەمە گلير. ۲۳ سپتامبر ۱۹۱۳ ايلىنده تىوا توپلۇمۇندا ائتكىن اولان چامزى هامبى-لاما و اونو تعقىباً
عىنىي ايلين ۲۶ نوامبرىندا نوبون دا-كۈژۈن مونغوش بۇيان بادىرغىنى و باشقۇ نويانلارى روس
چارلىغىنىن حمايەسىنە گىرمە باشلارلار.

۱ جولاي ۱۹۱۴ ايلىنده مونغوش بۇيان بادىرغى يازىلى بىر آتلاشما ايله اورانھاى بۇلگەسىنىن اۆز گلەنەك
و گۈرەنكلرىنى قورۇماق و بودىزىمە باagli قالماق، اۆزونه خاص يۇنتىم شكلىنى قورۇما و گلەنكسىل ياشام
طرزىنىن قارانتى آلتىنا آلينماسى شرطى ايله روس چارلىغىنىن حمايەسىنى تعهد ائتمىشىدیر.

اوريانهای بولگهسىنин روس چارليغىنин حمايمىسى آلتينا گيرمەسى، اوزون زامان ايچرىسىنinde باغىمىسىز بير تowa جمهورىتىنин گرچىلىكىرىيەلەبىلمەسى اوچون گركلى اۇن شرطلىرىنин اولوشماسىندا دا اىلک باساماق (پىللە) اولوشدور.

گ. آ. اوندار، اوريانهاین روس حمايمىسى آلتينا گيريش سورجىنин اورهاناي دا مىلى بير تowa دئلتىنин ده تمللىرىنин آتىلىدигىينى ساونور. بو چىرىخىدە بىر- بىرىندىن قوپوق هوژونلار يوكسک يۈنتىجي استاتوسونا صاحىب اولان آمين نويون آلتىندا مرکزى ادارى سينىرلار ايچىنده بير دؤلت ياپىسىنин تملىنى اولوشدور دولا.

بو سورج ايچرىسىنده سىبىريا دئورىمچى كومىتەسى تمثيلچىسى اي. گ. سافيانوف ايلە گۈرۈشىمەلرە باشلانمىش و سووېئتلر بىرلىگىنندن آلينان دستك ايلە مونغوش بۇيان بادىرغىن نىن يۈنتىمىنده ۱۶-۱۳ آقوست ۱۹۲۱ ده تاننو-تowa جمهورىتى اعلان ائدىلەمىشدىر.

۲۱ آقوست ۱۹۲۱ ايلىنده مونغوش بۇيان بادىرغى هله ايگىرمى دوقۇز ياشىندا اىكىن باشقان اولاراق يوكسک تowa قوروجو مجليسىنە سئچىلىدى و بئلهلىكە تowa خالق جمهورىتىنى قوران و گوجلندىرن اىلک سىاسى لىدر اولدو. مونغوش بۇيان بادىرغى سىراسى ايلە ۱۹۲۲ ايلىنده باقاتلار قورولو (ناظىرلر كابىنەسى) باشقان ياردىمچىسى، ۱۹۲۳ ايلىنده باقاتلار شوراسى باشقانلىقى، ۱۹۲۶-دا مالىه باقاتلىقى و ۱۹۲۱، ۱۹۲۳، ۱۹۲۴، ۱۹۲۶ ايلىرinden آتىپاسا دوزنلەمە قورولۇندا چىشىدلە گۈرەولر ئامىشدىر.

سياسى ياشامى بويونجا مونغوش بۇيان بادىرغى فرقلى سياسى مانورلار ايلە اولكەسىنин چىخارلارىنى قوروماغا چالىشمىشدىر. بىر ياندان بودىزمىن تowa اوچون اۇنملى بىر عنصر اولدوغۇن دوشۇنۇش و لامالارى دستكەمىشدىر، عىنى زاماندا آقوست ۱۹۲۴ ايلىنده سووېئتلر بىرلىگى تowa جمهورىتى و موغوليستان يىن قاتىلىدigi اوچلو كونفرانسدا، بىر قروب توالى و موغول درەبگى نىن يىنى قورولان تowa جمهورىتىنى لغو ائديب موغوليستان ايلە بىرلىشىرمە چابالارىنى باشارىلى بىر شكىلدە اورتادان قالدىرىمىشدىر. بو پوليتىك تاتاكتىكىن آرخا پلانىندا سووېئتلر بىرلىگىنندن موغوليستاندا قارشى آلينان دستگىن يئرى بؤيوىكدور.

۲۲ جولاي ۱۹۲۵-دە موسكىوادا تowa خالق جمهورىتى ايلە سووېئتلر بىرلىگى آراسىندا دوستلوق آنلاشماسى امضالانمىشدىر. بونون آردىندان ۱۶ آقوست ۱۹۲۶ ايلىنده اولان باتوردا تowa خالق جمهورىتى و موغول خالق جمهورىتى آراسىندا دا دوستلوق آنلاشماسى امضالانمىشدىر.

نه وار كى، مونغوش بۇيان بادىرغى ايچرىسىنده يئتىشىدىگى اورتام و آلدигى اگىتىم ايلە سووېئت يۈنتىمى طرفىنندن «خالق دوشمنى» اولاراق آغىلانماسى گونون شرطلىرىنە گۈره قاچىنيلمازدى. مونغوش بۇيان بادىرغى نىن توتوقلانماسى نىن آردىندان، عايلەسى ده باسىرى و سورگونلره معروض قالمىشدىر.

تارىخى قايناقلاردا مونغوش بۇيان بادىرغى فرقلى شكىللردا نقل ائدىلەمىشدىر.

بو قايناقلاردان بىرى اولان كومىنترن يۇنتىجىلىرىندن پ. مەۋئەن، مونغوش بۇيان بادىرغى:... اوتورىتەر، يېتىنكلى و پارلاق بىر لىدر اولدوغو قدر توا جمهورىتىنىن قورولوشو اوچون ھەشكىلدە مجادله وئرن بىر يۇنتىجى اولاراق نقل ائدىلمىشدىر.

مونغوش بۇيان بادىرغى حاقىندا تالھا-سىuronون توا جمهورىتى اوچون لىنин و يا چىچىرىن بنزتمەسى ياپار.

آنچاق ۱۹۲۰ ايللىرىنىن اىكىنچى يارىسىندا دىگىشىن پوليتىك آتموسفر و مىلى دموکراتلارا قارشى ايدئولوژىك باسىقى سونوجوندا مونغوش بۇيان بادىرغى گئرى پلانا ايتىلمىشدىر.

بو دۇنمى يانسىدان ليتراتورا باخىلىدىغىندا مونغوش بۇيان بادىرغى آشىرى درجهدە سىاسىلىشىرىلمىش و دۇنمى يازارلارى آرنجھىن يو. ل، اوچира و. ج. چىن و مۇغۇل يانلىسى پوليتىكالار اىزلەين خالق قارشىتى رئاكسيونر اولاراق دىرىنلىرىلمىشدىر.

گونوموزدە ياپىلان چالىشمالاردا اىسە اوندار گ. آ. دوكتورا چالىشماسىندا مونغوش بۇيان بادىرغىنىن ۱۹۱۴ ايلىنده روسيا يانلىسى پوليتىكالارى اوزرىنده دورمۇشدور.

كات س. ج. اىسە چالىشماسى اولان ۱۹۲۱-۱۹۴۴ توا خالق جمهورىتىنىن سىاسى سىستەمىنى فورمولاسىونو و گلىشىمەسىنده مونغوش بۇيان بادىرغىنىن بىر دموکراسى سۆزجوسو و توا جمهورىتىنىن باغىمىسىزلىги اوچون مجادله وئرن بىر لىدر اولاراق بىت اندىر.

مونغوش كىنин-لوپسان، مونغوش بۇيان بادىرغىنىن حىاتىنى رومانلاشىرىدىغى توا توركىجەسىلە كىتابىي «رومأن-اسسە»دە اۋىزلىرىتىرىنە انسان اولغۇسونو اون پلانا چىخاراراق باخمىشدىر.

مونغوش بۇيان بادىرغى يۇنتىمە گىلىگى آندان اعتباراً دۇنمىنىن دىگىشىن سىاسى ياپىسى اىچرىسىنده توا خالقىنىن چىخارلارى اوچون چالىشىش و دىگىشىن سىاسى شرطىلەدە فرقلى پوليتىكالار گلىشىرىلمىشدىر.

مونغوش بۇيان بادىرغى ۱۹۳۲ ايلىنده اعدام ائدىلمىشدىر. اۇنوموزدەكى ايللەرde اعتبارىنىن اعادەسى يۇنوندە يېنى آدىيمىلار آتىلاجاغىينا و حاقىندا يېنى آرشىدىرمالارىندا ياپىلاجاغىينا اينانماقدايىق ■

آردى سونراكى سايدىا^٣

^٣ مقالەنин قايناقلار قىسمى اىكىنچى بؤلۈمۈن سونوندا وئرىلمىشدىر. وارلىق

Başsağlığı

Türkiye'nin onde gelen bilim adamlarından, ünlü Türkoloq, Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehceleri ve Edebiyatları Bölümü Başqanı Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder'in babası rehmetli Şevket Barutcu 20 Séptambr 2015 tarixinde vefat etdi.

1932 doğumlu merhum Şevket Barutcu, 16 Séptambr 1962'de İstanbul'da Hüseyin Nihat Atsız terefinden kurulan Türküler Derneği'nin Çankırı şöbesini qurdı ve 1965 iline qeder bu derneyin başqanlıq görevini yürütdü. 15 Fevriye 1972-de Çankırı'da kurulan Türk Ülküleri Teşkilatı'nın Qurucu Genel Başqanı oldu. 1975-1978 illeri arasında rehmetli Alparslan Türkeş'in başnazir yardımcı döneminde Özel Qelem Müdürlüyü görevini ifa etti.

Türk aydınları arasında milli düşünce ve duygularıyla bilinen, sévilen ve sayılan merhum Şevket Barutcu, 21 Séptambr 2015 tarixinde Ankara Karşıyaka Mezarlığı'nda torpağa vérildi.

Bu münasibetle Ulu Tanrı'dan o merhuma rehmet ve başda Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder olmaq üzere, Barutcu ailesine başsağlığı dileyirik.

Varlıq Dergisi

میلاددان اونجه‌کی تورکلرین معمارلیغینا قیسا بیر باخیش

• آرش کاضمیوند^۱

ÖZET: Arash KAZEMIVAND, "Miladdan Önceki Türklerin Memarlığına Kısa Bir Baxış", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 91-100

Miladdan önce birinci minilde kurulan Hun İmparatorluğu ilk Türk İmparatorluğu olarak tarixçiler terefinden bilinmektedir. Qazılarda çıkarılan bu dönemde aid tapıntılardan yola çıxaraq Türklerin yerleşik yaşamları miladdan önceye dayanmaktadır. Türkler yerleşik yaşam yanında qonar-köcher yaşam terzine de davam etmişler. Bu üzdən bu uyqarlığa (medeniyete) köçeve yaşam terzi yerine "Bozqır Uyqarlığı" demek daha doğru olacaktır. Miladdan önce Türklerde aid olan şeher ve memarlıq eserlerini qapsayan yerleşik alanlar arkeoloqlar terefinden tesbit edilmiştir. Bu dönemde karşımıza çıkan yapılar arasında genellikle Qurğan (mezar yapıları) yapıları başda olmaq üzere, şeherler, surlar, qalalar, mezar külliyesleri ve yurd tipi çadırlar ortaya çıxmıştır. Eski Asya qonar-köcher kültürüne aid olan çadır memarisi daha sonralar memarlıqda qubbenin biçimlenmesinde büyük rol oynamıştır. Qurğanlar İslamiyet öncesi Göktürk ile Uyğur dönemi memarisindeki mezar memarlığının ve İslamiyet sonrası Qaraxanlılar, Qezneliler ve Büyük Selçuklular'da görülen mezar, türbe ve gümbet memarisinin qaynağını oluşturmaktadır.

Açar Sözler: Hun, Uyqarlıq, Şeher, Qala, Qurğan, Çadır.

چکیده: آرش کاضمیوند، "نگاهی کوتاه به معماری ترک‌ها در دوره قبل از میلاد"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۱۵۰)، صص. ۹۱-۱۰۰
به عقیده مورخین، امپراتوری هون اولین امپراتوری ترک محسوب می‌شود که در هزاره نخست قبل از میلاد تاسیس شده است. آثار یافته شده در حفاری‌های باستان‌شناسی متعلق به این دوره گواه این است که زندگی و تمدن یکجاشینی ترک‌ها به دوره‌های قبل از میلاد برمی‌گردد. ترک‌ها در کنار زندگی یکجاشینی طرز زندگی کوچنشینی را نیز ادامه داده‌اند. به همین دلیل صحیحتر آن است که در نامگذاری این تمدن به جای اصطلاح سبک زندگی کوچنشینی از اصطلاح «تمدن بوزقیر» استفاده شود. باستان‌شناسان همچنین موفق به ثبت مناطق

^۱ غازی بیلیم یوردو، معمارلیق بیلیم، یوکسک لیسانس ائیرنجیسی (arashkazemivand@gmail.com)

یکجاشین که شامل آثار معماری و شهری متعلق به ترک‌ها در دوره پیش از میلاد است شده‌اند. در میان آثار مکشوفه؛ شهرها، سورها، قلعه‌ها، قبرستانها، چادرهای یورت مانند و به ویژه قورغان‌ها (بناهای قبر) به چشم می‌خورد. معماری چادر متعلق به فرهنگ کوچنشینی آسیا، بعدها نقش مهمی در شکل‌گیری معماری گنبد ایفا کرده است. قورغان‌ها قبل از اسلام در دوره گوک‌تورک و اویغورمنشا معماری قبر و بعد از اسلام در دوره قراخانیان، غزنیان و سلجوقیان منشا معماری برجها، مزارهای گنبدی و بقعه‌ها شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: هون، تمدن، شهر، قلعه، قورغان، چادر.

ABSTRACT: Arash KAZEMIVAND, "A Brief Overview on The Architecture of Turks in the period BCE", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp.91-100

In the 1st millennium BCE, Hun Empire which is known as the first Turkish Empire by historians was founded. The findings that emerged during excavations indicate the settled life style of Turks of BCE.

Beside the settled life style, Turks also had the nomadic life style. Therefore the term "Steppe Civilization" is more appropriate than "Nomadic Life Style". Many settled areas related to this period such as cities and architectural monuments have been discovered by archaeologists. The most common monuments we encounter in this period are primarily Kurgans and then other architectural and urban monuments like cities, bulwarks, castles, tomb complexes and yurt-style tents. The architecture of tent which belongs to antique Asian nomadic culture had a major effect on formation of dome architecture in later periods. Furthermore, in pre-Islamic era the tomb architecture in Gokturk and Uyghur periods and also in Islamic era the tomb and mausoleum architecture in Qarakhanid, Ghaznawids and Saljuks periods stem from Kurgan architecture.

Key words: Hun, Civilization, City, Castle, Kurgan, Yurt, Tent.

گیریش

اسکی توپلومارین کولتور و ایدئولوژیلرینین سویویت (انتزاعی) بیبر گؤسترگەسى اولاراق بىلىنن اسکى معمارلیق اثرلرین نین كۆكىنىنى و اورتايا چىخىش ندىنинى، او توپلومارین حیات فلسفسىينىدە و بولۇندوقلارى جوغرافى شىطلىر و اقليمىلدە آراماق لازىمدىر. بۇنۇلا ياناشى يىننه عايد اولدوغو توپلومون دۇنياگۇروشلىرىنندە اولان مکان ايله زامان قاوارايىشلارىنى دا الە آلماق گۈركىر. مىلدادان اۋنچە بىرىنچى مىن ايلدە گۇرۇلۇن و ايلك تورک امپراتورلۇغۇ اولاراق بىلىنن ھون امپراتورلۇغۇنۇن معمارى اثرلرین نین آيدىنلەنماسىندا بىر چوخ آراشدىرمالار ياپىلىمىشىدیر آما يىننه دە داھا قاپساملى و اۋنلى آراشدىرمالار گرگىيىنى بوجۇن آركىنلۇقلار و صنعت تارىخچىلرى سۈپىلەمكىدەدىر. توركىلر سادەجە بؤيووك سىياسى اۋرگوتلر (تشكىلاتلار) قورموش و بؤيووك حرپى باشارىيالار الدە ائتمىش دئىيل، دۇنيا اویغارلىغىنىن (مدىنتىنە) صنعت آلانىندا دا دېگىرل قاتمىشلار. توركلىرىن مىلدادان اۋنچە يېرلىشىك و قونار-كۈچر اولاراق ياشامالارى و ايکى آيرى ياشام طرزىنە صاحىب اولدووقلارى آركىنلۇقلار طرفىنندىن تىبىت ائدىلىمىشىدیر. بو اوزدن آنتىك تورک اویغارلىغىنى كۈچرى ياشام طرزى دئىيل، «بۇزقىر اویغارلىغى» اولاراق نىتەلندىرىمك (سجىيەلندىرىمك) داھا اویغۇن اولاچاقدىر. بو يازىنین آماجى آنتىك چاغداكى توركلىرىن معمارى اثرلرینى قىساجا گۈزدن گئچىرمك، تورک معمارىسى نىن هارادان و نىتجە تورەبىيىشىنى و داھا سۇنراكى گۈك‌تورک، اوینۇر معمارلىغىنى قايناق تشكىل ائتدىيگىنى گۈزدن گئچىرەجىگىك. اساس اولاراق قورغان،

شهر و یا «اوردو-کنت» و چادیر اولاراق اوج بؤلومدن اولوشان بو چالیشمادا شهرلرده کی یئرلشیک قونوتلاری و ائولرى ده گۆزدن گىچىرە حىگىك. چالىشمامىزدا مىلاددان اۋنجه ٤-جو يوز ايلدە اورتايى چىخان بؤيۈك ھون امپراتورلوغۇنۇن سادەجە معمارى ائرلىي قىساجا آنلاتماغا چالىشا جاھىق. بو يازىدا گۇوئىلىر و بىلەمىسىل كىتابلار و مقالەلردىن فایдалانىلىميشىدىر.

قورغان

میلاددان اونجه بیرینجی مینایله قوزئی چین ده گۈرولن و چىن قايناقلارىندا ھيونگ نو آدى ايلە تاتانىنان آسيا ھونلارى، عمومىتىلە تارىخ صحنهسىنده ايلك رول اوينيان توركلار اولاراق قبول ائىدېلىمكىدەدیر. میلاددان سۇنرا ۴-جو يوز ايلده آوروپادا گۈرولن ھونلار بونلارىن بىر داومى اولوب، آتىلا (۴۳۴-۴۵۳) ادارەسىنده مانش ساحىلارينه قدر ھمن بوتون آوروپا ياخىم اولمۇشلار.

هون امپراتولوغو دئىمىنده گىنلىكىله قورغان اولاراق بىلەن مزار ياپىلارى، قونوتلار (ائولر)، چادىرلار و يېرىشلىشيم آلانلارى ايله شەھىرلە راستلايىرىق. بارتولدون آراشىدىرمالارينا گۈرئە، قورغان كىلمەسى روسجا يابا قىيچاق توركىجەسىدەن گىچمىشىدىر. تورك دىل قوروومونون توركىجە سۆزلىيوندە قورغان كىلمەسى اوچ آنلام داشىماقدايدىر: - ۱- اىلىك چاغادا مزار اوزرىنەن تورپاق بىيغىلارق ياپىلان كىچىك تپە، - ۲- قالا (قلعە)، - ۳- تپە بىچىمىنده مزار، هؤىپوك (ارن، ۹۸۸-۹۳۰). بورادا بىزىم قورغاندان قىدىمiz اوجونجو آنلام، يىعنى «تپە بىچىمىنده مزار» آنلامىنا داها ياخىندير. قورغانلار گىنل اولاراق آلتدا تاختادان ياپىلان جنازە اوتناغى و اوزرىنندەكى اۇرتۇ سىستىمى ده گىنل اولاراق داش و يا چام آغا جىلارى ايله اۇرتولىمكىدەدیر. بۇنلارين اوزرى، ايسە تاشلارلا قاپاتىلىير. مزار اوزرىنندەكى تېھنىن قېتە شكلىيندە اولماسى گۆيە و يا قوتىسال دىغا اشارە ئىتمىكىدەدир. آيرىجا گىنلىكىله مربع شكلىيندە اولان جنازە اوتناغى و اوزرىنندەكى دايىھەسل اولان و تپە ايله داغى آندىران بىيغىن كومپوزىسىyon كوزمولۇزىك بىر قاوارامى داشىماقدايدىر (چوروخلو، ۲۰۱۱) (دسمم ۱).

باتی (غرب) معماری فلسفه‌سینده ده مریع و دایره‌نین سیمگه‌سل (سمبولیک) آنلاملاری واردید. دایره زامانی تمثیل ائدر، مریع ایسه یئۇ وورغولاپاراق اوزمى (فضانی) تمثیل ائدر. دایره ایله مریع بېرلیکدە «کیئناتى»، گۆپو و بئرى، زامان و اوزمى اولوشدورور (ماسیئشۇ، ۲۰۰۶: ۵۹؛ گوپیکو، ۲۰۱۱: ۳، ۸).

بۇنلارین يانىندا آسيا صنعت و معمارىسیندە ده یئنلر و فورملار پلاستیك بېچىمین يانىندا آنلامسال بۇيۇتون دا اولوشوموندا اوۇنم داشىماقدادىر. اسکى تورك و چىن اینانجلارينا گۇرە گۈئى بىر قېتە و بىر اوزو ایسىد دؤرد و يا سككىز بوجاقلى بىر دوزلوك سانىلىرىدى. توركىلدە قوتىسال ساپىلان و گۈئى ايلە يېر تائىريلارينا عبادت ائدىلەن داغلار چوخ اسکىلەرن واردید. اسکى اویغۇر متنلىرىنندە ده كاينات اوتاق

^۲ کورغان (kurgan) سوژونون فارسجايا دا گچمیش اولان «گور» (مزار) سؤزو و «گرگان» (گورگن) شهرینین آدی ايله باغلانتیلى اولدوغو دوشونولمکدهدىر.

شکلیندە دوشونلوب، اوتابغىن اورتاسىندىكى سككىز بوجاقلى آجاج دئورد آنا و دئورد آرا يۇنلە كوزمولوزىك بىر قاورام داشىماقدايىدى (اسين، ٢٠٠١: ٤١-٤٠).

اسكى تورك-چىن اينانجىلاريندا داغلار و يا تېھلر گۈئى تابرىسىينا عبادت اوچون ايشلەدىلن دينى تۈرن يېئىلرىدىر. بو كومپوزوسيونو اسلامىت سونراسى قوتىسال مركزى قېھلى مکانلاردا دا گۈرمىكدهييىك. بو دونمە عايد باشقۇ صنعت اثرلىرىндە خالچالار، فرئىسلەر، قورغانلاردان تاپىلان موميالانمىش جىسلەرە عايد صنعتىسىل اثرلار و پالتارلار (مثلا پازىرىك قورغانىندىدا تاپىلان موميالانمىش انسان جىسى) واردىر. اولدوچا ئونم داشىيان بىر صنعتىسىل اثرلار اوزىرىنده باشقۇ بىر مقالىدە دورماق لازىمىدىر (رسىم ٢).

بو دونمە معمارىقى اثرلىرى چوخۇنلوقلا مزار و قورغان معمارىسىدىر. هون دونمى معمارىسىنىدە كى قورغانلار بىيىوتلارى (ابعاد) آچىسىندان گىللەكىلە كىچىك، اورتا و بؤيووك اولماق اوزره اوج قروپدا توبلانىر. كىچىكلەر ياخلاشىق ١٥-١٣، اورتا بؤيووكىلەكىدە اولانلار ٤٢-٢٠، داها بؤيووك اولانلار ٤٦-٣٠ و بويوكلىرى ٥٥-٥١ متر جىوارى بىر چاپا (مقىاسا) صاحىبىرىلر (چوروحلو، ١١: ٢٠٧-٨٧).

بو دونم معمارىسىنىن ئوندە گلن قورغان مزارلاريندا پازىرىك قورغانلارى، «باشدار قورغانى»، «شىبە قورغانى»، «بىئەل» و «تۈئەتى» قورغانلارى، «ئۆئىن اولا قورغانلارى»، «كاتاندا قورغانلارى»، «اسىك قورغانلارى»، «اولاندىرىق قورغانلارى»، «اوكوك اولاتوسو قورغانلارى» و «آرژان قورغانلارىنى» ذكر ائدەبىيلرىك.

پازىرىك و دىگر قورغانلارا بىر مقالىدە توخونما امكانييمىز اولمادىغىنidan بورادا بعضى اورنكلرله يېتىنەجىگىك.

بىرينجى پازىرىك قورغانى ٥٠ متر چاپىندا و ٢ متر يوكسكلېگىنىدە بىر داش آلتىندا بولۇنماقدايىدى. آجاج كۈتكۈلىرىندەن اولوشان قوروما طبىقە آلتىكى ايكى مزار اوتابغىنى قوروماقدايىدى. مزارىن اىچىننە ئۇلويه عايد شىئىلر اورنگىن آتalarى و قوشوم تاخىمالارى^٣ واردى. اشىالارى جنازە اوتفاقلارى تومروقلارдан (والارلارдан) انشاء گىلەنگى هله ده توركىلدە داوام ائتمىكدهدىر. آلتىكى جنازە اوتفاقلارى تومروقلارдан (والارلارдан) انشاء ائدىلىميشىدىر. چام آجاجىنidan لحد (تابوت) قاپاگىنىن اوزىرىنده خورۇز شكلىنىدە درىدىن كىسىلمىش پارچالار واردى. بو تابوت اوستوندە كى خورۇزلار قوشما باشلى قارتال شكلىنى آندىرىماقدادىر (چوروحلو، ١١: ٢٠٨٩).

بو قورغانلارдан چىخارىلان خالچالار، فرئىسلەر و تاخىلار چوخ قىمتلى اثرلردىر. اسىكىدە ده گۈردويموز عىنى معمارى اولسوبا دايىنان قورغاندا آلتىن پارتارلى بىر هون پىرنىسىنىن (شەھزادە) گئىيىمنى گۈرمىكدهييىك. ياخلاشىق ٧ متر درىنلىكىنىدە چام كۈتكۈلىرىندەن ياپىلان مزار اوتابغىنىن اوزرى تورپاق-داش يىغىنىي ايلە قاپاتىلىميشىدى (چوروحلو، ١١: ٢٠١١) (رسىم ٣).

^٣ آچىيدان/كىجىن يابىلىميش دووار رسىملرى.

^٤ آرا حىوانىنىن قوشوم تاخىمالارى.

سلنگا چايىنىن بايکال گۈلونه آخديغى يئرين ياخينىندا «تۆئىن اولا» بېلگەسىنده اوچ قروب حالىندا ٢١٢ قورغان واردىر. آچىلان قورغانلارдан اطرافى قالىن كۈتكۈلرلە چنويرىي آغاچ دىركلر اوزرىنە چاتىسى (سقفى) اولان، ٥ متر اوزونلوقدا، ٣ متر. قدر گەنىشلىكىدە، ١.٥ امتر قدر يوكسق بىر دىش (خارجى) بېلولملە، بونون اىچىنده ٣ متردىن بىرآز داها اوزون و عىنى نىسبىتىدە گەنىشلىكى، يوكسكلىكى اولان آغاچ دىركلى مزاردا چوخ ياخشى بىر ايشچىلىك گۈستەن تاختادان بىر تابوت واردى. اولو، اعنتىلى بىر شكىلde گەيدىرىلىميشىدى. مزار اوتفاغى نىن اطرافى، تاوان و يئر، اپك، كىچە و يون اۇرتولرلە قابلى يىدە. «تۆئىن اولا» مزارلارى چوخونلوقلا ھون صنعتىنىن پوزولوب گئريلەمگە باشلا迪غى بىر دۇنمدىن، ١-جى يوز اىلدىن قالمادىر. قورغانلارا سون درجه بنزىر شكىلde آذربايجاندا اردبىل-خىيرو (مئشكىن) يولوندا و ساوالان داغلارى نىن انگىنە «شهر يئرى» آدىبىلا تائىننان اسکى يېرلىشىم آلانىنداكى مزارلىغى دا سؤيلە يېبىلىك. ھون دۇنمىندىن چوخ داها اسکىلرە گىندىن و ظنيمىجە بېرتو-توركىلە عايد اولان بو يېرلىشىم آلانى ميلاددان اۇنچە ٣٠-جو يوز اىلە و دىمير چاغىندا عايددىر. بورادا دا يئنە تېھ شكىلندە مزارلارا و اطرافىندا دىكىلىن بالبالارا راستلايريق. اسکى توركىلدە، خاقانلارин، قەرمانلارин و مشھور آدامالارين مزارلارى اوزرىنە اۇلدوردو كىلى دوشمنلىرى تمىيلاً هيكل و يا داشلار تىكىدىكلىرى، اگر داش تاپماسالار، آغاچدان يابىلىميش هيكل و يا قازىقلارى بو مقصىلە ايشلتىكلىرى و بو شكىلde تىكىلىن داشلارا بالبال دىيىلىدىكى اۇتەدن بىرى بىلىنىر. يئنە شهر-يئرى يېرلىشىم آلانىنا بنزەين گۈنئى دوغۇ آنادولودا (حڪارى) دا بنزىر يېرلەر راستلايريق (رسىم ٤).

پولادلى نىن ١٨ كىلومتر قوزئى ياتىسىنداكى آنتىك بىر يېرلىشىمین يانىندا اولان «گوردىيون» تومولوس و هئيپوكلى دە يئنە عىنى ياپاى (مصنوعى) تېلەردىن اولوشان و قورغانى آندىران مزارلارдан اولوشماقدادىر. بو يېرلىشىم آلانلارى نىن داها دقتىلە آراشدىرىلىماسى گىركىر (رسىم ٥).

ايوالگا-نىن سلنگا چايىنا آخديغى يئرده «اولان اوده» ده بىر چوخ ائولرلە، بېيوك و اطرافى سورلا چنويرىلى بىر ياشام يېرىنىن اىزلىرى بولۇنۇشدور. ائولرىن دۇشمەلرى آلتىندا اىستى هاوا و دومان اوچون اىستىلتىمە يوللارى واردىر (آسلاناپا، ٢٠١١: ٩-١). توركلىرىن گۈئى و يئر-سو اينانجىندا داغلار و آغاچلارا گۈئى قېتەسىلە يئرين باغانلىنى نقطەلرى اولاراق و حۆكمدارين داغلارдан گۈپىلەرە يوكسلىكىنە اينانلىيەردى. بو اوزدىن مزارلاريندا داغ و يا تېھنى آندىراجاق شكىلde انشاء ائدىلمەسى بو دوشونجە يله باغانلىنى اولابىلر. بعضى قایناقلاردا «گىردىزى» كىمىي يازارلار دا توركلىرىن داغا تاپىندىغىنى سؤيلەميشىدىر (شىشىن، ١٩٩٨: ٨٨). داها سۇنراكى دۇئىملەرە اورتاييا چىخان قېتىلى بودىست تاپىناق و ماناسىتىرلارين دا كۈكىنى توركلىرىن نزدىنده داغلارين قوتىساللىغىندا قایناقلاتابىلر.

كورغانلارين و بورت تىپى چادىرلارين اسلامىت سۇنراسى ان اۇنلى يابى تىپلىنىندا اولان گونبىدلرىن قایناغىنى تشكىل اىتدىكلىرى كسىندىر (آريق، ١٩٦٩: ٦١-٥٧؛ چوروحلو، ١٩٩٩: ٦٢-٤٧). قېتەنىن كۈكىنى نىن اورتا آسيا قونار-كۈچر قېبىلەلىرىندا تاپان «مېشل ملاراكنو» سونسوزلوق و قوتىساللىغىن سىيمگەسى اولدوغونو سؤيلەر (ملاراكنو، ١٩٩١: ٧) بئلهلىكىلە قورغانلاردا گۈردويموز كومپوزىسyon (مرىع

اوزریندە دائىرە) داها سونراكى دؤنملىرە ئۇرنگىن گۈك تورك و اوغۇر بودىست تاپىناقلاريندا اولان مربع و اوزرى قېھلى مکائىن قايناغىنى تشکىل ائتىگىنى سۈپەرك يانىلمامىش اولوروق. اسلامىتدىن سونراكى اموىلر و عباسى لردىن سونزا قاراخانلىلار دۇئىمىنندە اورتايما چىخان اورتا آسياداكى قېھلى مسجىدلەر، توربەلر و كروانسارايلارداكى ايشلەدىلىن مركزى قوتىسال مکانلار داها سونرا ار بئيوك سلجوقلاردا اورتايما چىخان قېھلى مسجىدلەرىن اولوشوموندا قايناق تشکىل ائتمىشدىر. قېھنinin گلىشىدىگى سورجىن گۈك توركلر و اوغۇرلارداكى بودىست تاپىناق و ماناستيرلاردا گۈرمىپىرىك.

شەھىچىلىك

آسيا هونلارىنىن «قىشلاق» اولاراق ايشلەتكىلەرى يېرلىشىم يېرلىكىن دووارلارىنىن دۆيۈلموش و يا سىخىشىدىرىلىمىش تورپاقدان ياپىلدېغىينا داير، ھون شەھىچىلىكى ايلە يىلگىلى بعضى بىلگىلىرى اسکى چىن قايناقلارىندان اۋىرنەپىلىرىك. چىن قايناقلارينا گۈرە، مىلاددان اۇنچە ٣٦-جى ايلە چىنلىلەر طرفىنдин بىخىلان ھون حۆكمدارى چى-چى نىن باشكىنى، اطرافى سورلا چىۋىرىلى بىر «اوردۇ-كىت» اولاراق قورولمۇشدو. بونونلا ياناشى چىن قايناقلارىندادا يىنە ده «اژدر شەھرى» دئىه بىر باشقان ھون شهرىندە بىح اندىلىرىن (ابرهارد، ١٩٩٦: ٧٧).

ھونلاردا اولان شەھىچىلىك كولتورو قونار-كۈچر كولتورونون يانىندا دا داوام ائتمىشدىر. بو اوزدن شەھىلرە چادىرلارين يانىندا چادىر شىكلىنىدە اولمايان قونوتلار و ائولرى ده گۈرمىپىلىرىك (أوغىل، ١٩٨٥: ١٥٠).

موغولىستانىن «آيماق تؤۋ» بىلگەسىنندە (Chüret dov) دۈر n آنا يۈن ١ دوزنلىنىش اولان بىر شەھرىن مركزىندە گرائىت بىر تمل اوزریندە اوتوردولمۇش دۆرد بوجاقلى بىر ساراى واردى. بو شەھرىن اىكى آنا محوردىن اولوشماسى و مركزىدە حۆكمدارىن ساراىنىن اولماسى اسکى تورك-چىن اينانجىندادا ئورن كۆزمۇزو (كائىنات) آنلاپىشىنىن بىر گۇستىرگەسىدىر. سالدىرىيالار سىراسىندا سوسوز قالماقام اوجۇن گونئى دووارىنىن ياخىنلارىندادا بىر سو آبارى انشاء اندىلىمىشدى. توركلىرىن اوغۇرلۇغىنى كۈچرى ياشام طرزى دئىيل بوزقىر اوغۇرلۇغى اولاراق نىتەلنىدىرىمك داها اوغۇن اولاجاقدىر (چوروحلو، ٢٠١١: ١١٧). (رسىم ٦).

آسيا قونار-كۈچر (تورك) و چىن كولتورونده مکانسال ايمگە اولاراق ايشلەدىلىن يۈنلر يېرلىشىم دوزنلىنىدە ده گۈرۈلۈر. يېر و گۈيىو بىر آرايا گىتىرن و اونون سىمگەسل بويوتۇ اولان «ماندالا» مربع بىلەلى و دۆرد يۈن شماسىنىن تىلىنى اولوشدورماقدادىر و بو يۈنلر آراسىندا دىگر فرقى بولۇنماقدادىر (آقىن ١٩٩٠: ٣٣). بونا بنزىر «ايپولىگا»، «دۇرنىڭى» ١-جى و ٢-جى يېرلىشىمەلرى و ب. توركلىرىن كۈچرى كولتورونون يانىندا يېرلىشىك مدنىيتىنى ده مىلاددان اۇنچە يە گۈنورمكىدەدىر. سلنگا درەمىسىنندە كى «اولان اودە» دن ١٦ كىلومتر اوزاقلىقىدا ايپولىگادا آ. دايدىووا طرفىندين كىشىف ائدىلىن بىر يېرلىشىم بئيوك بىر قىلا (اوردۇ-كىت)، كىچىك بىر تحكىمات دووارى و بىر مازارلىقىدان اولوشۇر. ٧٠٠ مترمربعلىك اولان بو آلاندا ٥١ ائو و ٦٠٠ قويو تاپىشلىمىشدىر (چوروحلو، ٢٠١١: ١١٨).

دیکدؤرتکن (مستطیل) ویا مربع شکلینده اولان شهرلر داها سونراalar گؤکتورک و اویغور دؤنمیندە ده قارشیمیزا چیخار. بو آنلاپیش تورکلرین معمارلیغینا دا يانسیمیش و قورغانلارین جنازه اوتایغیندا اولدوغو کیمی قالالار، تاپیناقلار، سارایلار و ائولره ده يانسیمیشdir. بو دؤرد یئۇن وورغولایان پلان شماسى ایسلامیتدن سونرا قاراخانلى و بؤیوک سلجوقلو شهر و معمارى اثرلریندە ده قارشیمیزا چیخار.

چادیر

هونلاردا معمارى اولاراق قارشیمیزا چیخان دیگر ياپى تورو (نوعو) ده يورت تیپى چادیرلاردىر. هونلارдан اونجه يه عايد اولان «تاغار» كولتورو ندە ده بو تیپ چادیرلارین وار اولدوغونو داشا اویولموش تصویرلدن آنلاماقدا يېق (دباربکىرلى، ۱۹۹۳: ۱۷).

هون دؤنمیندە ايشلهدىلن چادیرلارین اوزرى حیوان درىسى، قابىين آغاجى قابىغى يا دا كىچە ايلە اورتولوردو. گئچ دؤنمملرده «آلاچقى» دئىيلەن بو چادیرلارا بعضا ده «اوى» و يا «اوى/üy» دئىيليردى. ايکى اسامى بؤلۈمدەن میدانا گلن بو چادیرلار سىلېندىرىيک گۈودە و اونون اوزرىنده قېبدەن اولوشماقدا يىدى. تېھەدە كى بىر چىمېرلە آشاغىدا كى چىوقلار بىر بىرلىرىنه توتدورلوردو. قېبدە اوجاق اوچون آچىق بوراخىلان بؤلۈم داها سونرا كىچە ايلە اورتولوردو (چورو حلو، ۱۹۹۲: ۶۵-۶۴).

استرزييگووسكى و ملاراكىنوا گۈرە اسکى آسيا كۈچرى كولتورو نه عايد اولان چادیر معمارىسى داها سونراalar قىھىنин بىچىملەنەمەسىنده بؤیوک رول اوينامىشdir (كوبان، ۱۵-۲۰: ۱۷، ۱۹۹۱). (رسيم ۷).

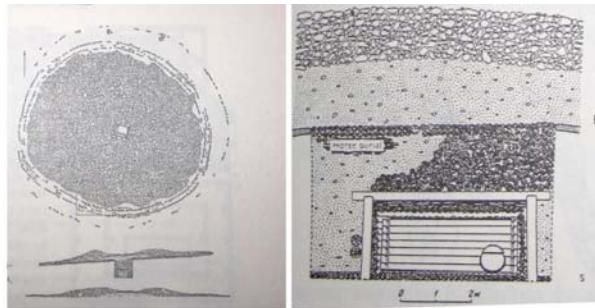
سونوج

آسيا و اۆزلىيكلە باتىيا دوغرو گئنىشلەين اورتا آسيا معمارلیغىنин گلىشىمىنده تورکلرین ائتكىسى میلاددان اونجهلە دايامقادادىر. میلاددان اونجه قوروغان ايلك تورك دؤلتى اولاراق تانىنان ھون ايمپراتورلۇغۇندان باشلایان بو سورج داها سونراalar گؤکتورک و اویغور معمارىسىنده گلىشىمەن داوام ائتمىشdir. ايلك اولاراق پروتو-توركىلدە قارشىمیزا چىخان قورغان معمارىسى ھونلار دؤنمىنده ده چوخ سايىدا ائلە داوام ائتمىشdir. گنلىيكلە جنازه اوتاغى و اوزرىنده كى يىغىن اولاراق ايکى بؤلمەدن اولوشان قورغانلار بىر ائورن سمبولودور. كۆزمىك قاورامى اىچىنده بارىندىران بو قورغانلار اسلامىت سونراسى توربە و گونبىد معمارىسىنە بؤیوک ائتكىلىر بوراخمىشdir. بونولا بىرلىكde مسجدىلار، كروانسارايلار و دىگر قېتىلى ياپى تورلىرىنده ده بو كۆزمىك كومپوزىسيونو گۈرمىكde بىك. هون دؤنمىنده اولان مربع شکلینده قالالار، شهرلر و يىرلىشىك آلانلار دؤرد یئۇن و آندىريان كۆزمولۇژىك بىر آنلامى واردى. ائورن سمبولو و كۆزمولۇژىك آنلامى اولان دىكدؤرتکن و يا مربع شکلینده اولان شهرلر داها سونراalar گؤکتورک و اویغور دؤنمىنده ده قارشىمیزا چىخار. بو آنلاپیش تورکلرین معمارلیغینا دا يانسیمیش و قورغانلارین جنازه اوتايغىندا اولدوغو کیمی قالالار، تاپيناقلار، سارايلار و ائولره ده يانسیمیشdir. بو دؤرد یئۇن

ووغولایان پلان شماسى اسلامیتدن سونرا قاراخانلى و بؤیوك سلجوقلو شهر و معمارى اثرلرینده ده

قاراشیمیزا چیخار ■

رسیملر:

Resim 1

Solda Tukta Kurganı'nın planı ve kesitleri.
Sağda Pazırık Kurganı'nın kesiti. (Çoruhlu, 2011; Aslanapa, 2011)

Resim 2.

Pazırık Kurganlarından çıkarılan halı ve mumyalanmış beninde dövmeler olan insan cesedi
(Aslanapa, 2011)

Resim 3

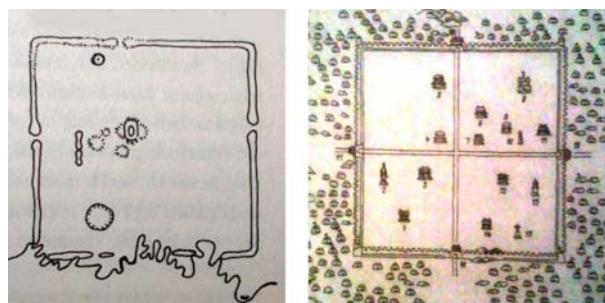
Esik Kurganı'ndan çıkarılan altın elbiseli Hun Prensinin Kıyafeti
(Aslanapa, 2011; <http://dersalani.com/altin-elbiseli-adam.html>)

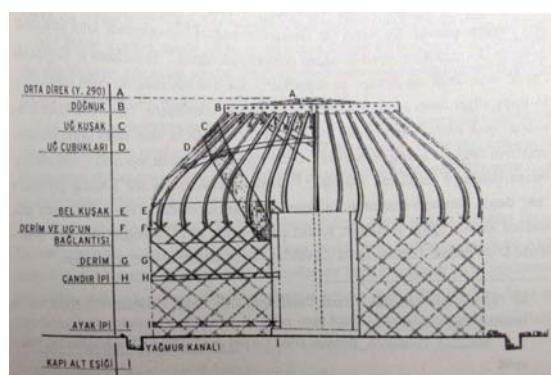
Resim 4
Solda Şeheryeri türkülüsleri, Sağda Gordion türkülüsleri
(Kendi seyahatmdan)

Resim 5
Solda Şeheryeri balbalları (Kendi seyahatmdan), Sağda Hakkari'deki balballar (www.fb.com/turkisharchitecture)

Resim 6
Solda Aimak Töv yerleşiminin şematik planı (Coruhlu, 2011)
Sağdaki Karakurum yerleşiminin şematik planı (Akın, 1990)

Resim 7
Türk topluluklarında kullanılan çadır şeması (Diyarbekirli, 1972)

قالیناقلار:

- ۱- آسلان آپ، او. (۲۰۱۱). تورک صنعتی، رمزی کیتاب‌ائوی، ۱۱-جی باسیم، ایستانبول.
  - ۲- اسین، ائد (۲۰۰۱). تورک کوزمولوژیسینه گیریش، قابالجی یایین‌ائوی، ایستانبول.
  - ۳- ارن، هـ (۱۹۸۸). تورکجه سؤزلوک، ۲-جی جیلد، آنکارا.
  - ۴- کوبان، د. (۲۰۱۵). دوغان کوبان یازیلاری آتولوژیسی، ۱-جی جیلد، بویوت یایینجیلیق و تجارت آنونیم شیرکتی، ایستانبول.
  - ۵- ماسیبیثرو، ر. (۲۰۰۶). معماریده استتیک، دوست کیتاب‌ائوی یایینلاری، آنکارا.
  - ۶- اؤگل، ب. (۱۹۸۵). تورک کولتور تاریخینه گیریش - تورکلرده کوفی و شهری حیاتی، ۱-جی جیلد، آنکارا.
  - ۷- شئشن، ر. (۱۹۹۸). اسلام جوغرافیالارینا گفэр تورکلر و تورک اولکه‌لری، آنکارا.
  - ۸- آقین، گون‌قوت (۱۹۹۰). آسیا مرکزی مکان گله‌نگی، کولتور باقانلیغی، باشباقانالیق باسیم‌ائوی، آنکارا.
  - ۹- آریق، او. (۱۹۶۹). ارکن دئویر آنادولو- تورک معماریسیندە توربه بیچیملری، تورک تاریخ قورومو باسیم‌ائوی، آنکارا.
  - ۱۰- جزار، مصطفی (۱۹۷۷). آنادولو اۇنجه‌سى تورکلرده شهیر و معمارلیق، تورکیه ایش بانکاسی یایینلاری، ایستانبول.
  - ۱۱- چوروھلو، ئى. (۲۰۱۱). ارکن دئویر تورک صنعتی، قابالجی یایین‌ائوی، ایستانبول.
  - ۱۲- چوروھلو، ئى. (۱۹۹۲). ارکن دئویر تورک صنعتی نین آ.ب.ج-سى، قابالجی یایین‌ائوی، ایستانبول.
  - ۱۳- چوروھلو، ئى. (۱۹۹۹). قورغان و چادیر (یورت) دان کومبىت و توربه‌په گئچیش، صص. ۴۷-۶۲ ایستانبول، مزارلیقلار وقفی یایینلاری، ایستانبول. گئچمیشدن گونوموزه مزارلیق کولتورو و انسان حیاتينا ائتكىلرى سمپوزيومو، ۱۸-۲۰ آرالىق (دسامبر) ۱۹۸۸.
  - ۱۴- دياربکىرلى، ن. (۱۹۹۳). اسلامىتىن اۇنجه تورک صنعتی، باشلانغىجدان بوجونه تورک صنعتی، آنکارا.
  - ۱۵- ابرهارد، و. (۱۹۹۶). چىن يې شىمال قومشۇلارى، آنکارا.
16. GRUPICO, Theresa (2011) *The Dome in Christian and Islamic Sacred Architecture*, The Forum on Public Policy, Illinois
17. MELARAGNO, Michele G. (1991) *An Introduction to Shell Structures: the Art and Science of Vaulting* (softcover ed.). New York, New York: Van Nostrand Reinhold.

شهر یئری- آذربایجان تورپاقلاریندا ايلك اوستو آچيق تاپيناق

• علیرضا قوچی^۱

ÖZET: Alireza GOÇI, "Şehir Yeri- Azerbaycan Torpaqlarında İlk Üstü Açıq Tapınaq", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 101-108

Ön Asya ve İran arkeolojisinde İran Azerbaycan'ının arkeolojik ve kültürel baxımdan yeri ve önemi şübhesisiz tartışılmaz ayrıcalıq daşımaqdadır. Özellikle 19-cu yüzilin sonlarından günümüze qeder yapılan arkeolojik araştırmalar bu qonunu destekler durumdadır. 2003-2005 illeri arasında aparılan şeher yeri qazları bölgemin M.Ö. ikinci ve birinci minildeki din ve inancları ile ilgili önemli ip ucları sunmaqdadır. Çox sayıda insan biçimindeki stellerin (balbalların) yan yana düzenli bir şekilde düzülmesi, ferqli memari alanları oluşturaraq bölgemin en eski tapınma ve ibadet merkezlerinden birinin ortaya çıxmاسını sağlamışdır.

Açar Sözler: Üstü Açıq tapınaq, Şehir Yeri, Azerbaycan, Demir Çağı.

چکیده: علیرضا قوچی، "ولین معبد رویاز در سرزمین شهر یئری - آذربایجان"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۲۰۱۵)، صص. ۱۰۱-۱۰۸.

بدون شک در باستان‌شناسی خاور نزدیک و ایران، جایگاه و اهمیت آذربایجان ایران از نظر باستان‌شناسی و فرهنگی از ویژگی ها و مزیت های غیرقابل بحثی برخوردار است. به ویژه آنکه، تحقیقات باستان‌شناسی انجام گرفته از اواخر قرن نوزده به بعد نیز این مسئله را تایید می کند. حفاری های انجام گرفته در منطقه در سال های ۱۳۸۲-۱۳۸۴، سرخنه های مهمی در رابطه با ادیان و باورهای مردم در هزاره های دوم و اول پیش از میلاد در اختیار ما قرار می دهد. با قرار گرفتن منظم تعداد زیادی سنگ نگاره (استل/ بالبال) به شکل انسان در کنار یکدیگر ضمن ایجاد فضاهای مختلف معماری، موجب کشف یکی از قدیمی ترین معابد رویاز منطقه شده است.

کلیدواژهها: معابد رویاز، شهر یئری، آذربایجان، عصر آهن.

ABSTRACT: Alireza GHOUCHI, "Shahar Yeri: The First Hypaethral Temple On the Land of Azerbaijan", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 101-108

^۱ آنکارا بیلیم‌یوردو آرکئولوژی بؤلومو دوكتورانت (alireza.ghouchi@gmail.com)

Undoubtedly, Iranian Azerbaijan has a high and prominent status in terms of the archeology of Near East and Iran. Particularly, the researches made from the end of 19 century on support this fact. Archaeological excavations in this region which were conducted within the years 1382-1384 has given us important cues regarding the religions and beliefs of the people in this area during the 1st and 2nd millenniums BCE. The numerous human shaped steles settled regularly side by side constructs different archeological areas which make up one of the most ancient temples of the region.

Keywords: Hypaethral Temple, Shaher Yeri, Azerbaijan, Iron Age.

آذربایجان، عصیرلر بويونجا فرقى کولتورلىrin و خالق قروپلارىnin ائتكىلىرىنى و ايزلىرىنى يانسىتمانىن يانىندا بير چوخ سىاسى قورولوشون حاكىم اولا بىلمك اوجون مجادله وئرىدىگى اونمىلى بير جوغرافىيادىر. الوئىشلى جوغرافى قونومونون يانىندا، يئر اوستو و يئر آلتى قايناقلارىندىكى چىشىدىلى لىك و دنگەلى داغىلىمى بو ايلگىنин باشلىجا سىبى اولموشدور. بو ايلگىنин اۋۇزنىسىنده ايسه يئنه عصيرلر بويونجا بير چوخ خالقا اوچاصىخىلىگى اتتىمىش اولان قۇزئى و گونئى آذربایجان تورپاقلارى بولۇنماقدادىر.

آذربایجان بؤلگەسى، اۆزلىكىلە اقلېم و جوغرافى قورولوشوپلا چتىن شرطلىرى ميدانا گىتىرن بير بوتوندور. بو بوتون ايجىسىنده گلىشىن آركولۇزى كولتورلەدە، اکولۇزىك (چئورەسل) شرطلىرە اوپوم ساغلاماگى باشارمىش، بو كاراكتىرى بۇنىھىسىنده داشىبيان و يانسىدان اثرلىرى سونماسى قاچىنيلماز اولموشدور. قىساجاسى، اکولۇزى شرطلىرىن كولتورل سورەجە يانسىماسى و بو يانسىمانىن بولقولار اوزرىيندن تعقىب ائدىلەبىلىرىلىگى بير معنادا سۆز قۇنوسو اولاچاقدىر. اۆزلىكىلە، كۈچرىلىك، يايلاچىلىق كىمي تئرىملەرىن سىخ اولاراق ايشلەنمەسى و يا بو كولتورل ترمىنولۇزى ايجىسىنده آذربایجان آركولۇزىسىنده كى اولوشلارين آچىقلانماسى و تانيملانماسى يولۇنا گىدىلىدىگىنده، اقلېم و جوغرافى شرطلىر دە گۆز اۇنوندە بولۇندورولمالى دىر. بىتلەجە، ياشام پراكتىكاسىنا باغلى، ايشلەوسل (فونكسىيونل) آنلامدا ان اوبغون فورم و شكىللەرىن گلىشىمىمى چئورە شرطلىرىنин سوندۇغو خام مادە قوللانيمىي ايلە اورتاييا چىخان بير بىلىشكە سۆز قۇنوسودور. ماتريال قالىنتىلار، گەچمېش توپلۇمالارين آنلاشىلماسى دوغۇرۇتسوندا تك آچار اولماغا داوام ائتىدىگى سورەجە، يورومسال ياناشمالار داها بير اۇنم قازانچاق و عىنى زاماندا دا چىشىدىلى لىك قازانجاقدىر.

آذربایجان بؤلگەسىنин اىستراتېيك جوغرافى قونومو ندنى ايلە، قوزئىدىن قافقاز بؤلگەلرى، باتىдан آنادولو تورپاقلارى، دوغودان ايران بىن مرکزى فلاتى و گونئى باتىدان بىنالنھرىن (مزۇپوتامىيا) ايلە اولان اىلىشىگىسى، چوخ اسکىلەر دايامقادادىر. اۇن آسيا و ايران آركولۇزىسىنده، ايران آذربایجانىنىن آكىلۇزى و كولتورل باخىمدان يئرى و اۇنمى شېھەسىز تارتىشىلماز آرىيجاليق داشىمەقادادىر. اۆزلىكىلە ۱۹- جو يوز ايلين سونلارىندان گونومۇزە قدر يابىلان آركولۇزى آراشدىرمالار بو نقطەنى دىستكىلە دورومدادىر. ۱۹۵۰-لەرن سونرا آركولوقلارىن يوغۇن اولاراق چالىشماغا باشладىغى بؤلگەدە الده اندىلين آراشدىرمالار هارداسا ھىند-آوروپا منشائىرىنى آراما اوزرىينه اوداقلانتمىش دورومدادىر. بو اوداقلاتمادان اوئترو دە بؤلگەنин تارىخ اۇنچەسى، تارىخ اۇنچەسى صىنعتى، اتنوغرافىياسى، ئۇ-آركولۇزىسى، اتنو- آركولۇزىسى، سوسىي- آركولۇزىسىنە هەچ توخونولمامىشىدىر. بؤلگەدە سون ۲۰ ايل اىچىنده آرالىقلارلا

اجرا اندیلن و سوره‌لری بیر ایکی دؤنمی آشمايان، قورتارما قازيلاری اولماقلا بيرليکده هارداسا قاپساملى اوزون سوره‌لی بير پروژه‌نین اجرا اندیلمه‌سینه امكان تانينماميشدир. سون ايلىرده ده بؤلگه‌ده ياپيلان آركئولوژى قازيلارдан اورتاييا چيخاريلان زنگين مدنителره عايد قالينتيلاردا قوروماسиз بوراخيليب، تخریب اولماقدادير. بو يازيدا دوغال و يپاي (صنعي) يوللارلا تخریباتا معروض قلان و منيم ده بو اؤنملى مدنيت یئرینين قازيسيندا دا اشتراك ائتيديگيم شهر یئری استل لرى^۱ (بالبالارى) اوزرينده دورولاجاقدىر.

مشكين شهر: اردبيل ايلتىنه باغلى بو بؤلگه، زنگين بير تاريخ و گئچميشه صاحيب اولماسينا راغماً، چوخ آز آراشديرىمىش و آركئولوژى قازى و آراشديرمالارى يوخ دئىيلەجك قدر آزدىر. دوغو آزربایجاندا ایلک آركئولوژى آراشديرمالارى ۱۳۴۴-۴۶ ايلىرى آراسىندا كامبىخش فرد طرفيندن ياپىلىمىشدىر. آراشديرمالار سونوجوندا مشكين شهر بؤلگەسىنده ساسانىلر دؤنمىنە عايد پهلوى يازيسيندا بير كىتابه و قاراباغلار دا بير تىكىلى داشدان بحث اندىلمىكدهدىر (كامبىخش فرد: ۱۳۸۰، ۱۹۷۸-۱۹۷۸). جى ايله قدر بؤلگەده بير آراشديرمادان سؤز ائتمك مومكون دئىيل. آنچاق بو ايلده ايران آركئولوژى مرکزى نين ياردىملارى ايله آقوست آيىنин ۳۰-۳-نا قدر بورنىي و قروپوندان اولان اوچ ايش آرخاداشى ايله بيرلىكده (بولى، اينگراهام و سامرز) دوغو آزربایجانين قوزنى دوغوسوندا يېر آلان مشكين شهردە يوزنى (سطح) آراشديرمالارى ياپىشىدار (بورنىي، ۱۹۷۹). چالىشىقلارى آلان تخمىنا ۱۴۰۰ ک.م آرالىغىنى احاطه ائتمىكده ايدى. بو آراشديرمانين سونوجوندا توپلام ۲۶ آركئولوژىك آلان تعىين اولۇمۇشدو كى، بونلاردان ايكىسىنده تارىخ ائنجه‌سینه عايد كىسين بولقولار و دىيگر بلىرلەدىكلىرى اىكى آلاندا دا تارىخ ائنجه‌سینه عايد اثرلىرين اولاسى (محتمل) وارلىغىنidan سؤز ائدىلىمىشدىر. آلاندان اسلامى دؤنمە عايد سېرلى ساكسى قاب پارچالارى، ۴۰ آلاندا دمير چاغىينا و ۱۲ - سىنده ده پارت دئننەنە عايد بولقولارىن وارلىغىنا اشاره ائدىلىمىشدىر. بونلارلا بيرلىكده بؤلگەنىن بير چوخ يئيرىنده م. او. ۳-جو مىن ايل ايله ۱- جى مىن ايل آرالىقلارينا عايد مگالىتىك مزارلارين وارلىغىنا دا اشاره ائدىلىمىشدىر. آنچاق بو چالىشمانين تمل سونوحۇ آرجىق قالاسى دىئه آدلاندىريقلارى شهر یئرینين كشفي اولموشدور. اونلارين سونوجلارينا گۈره شهر یئری دؤرد عنصردن ميدانا گلىمىشدىر:

(۱) گئنىش آلانا صاحيب اولان آشاغى و يوخارى شهر، بو آلانين بير قىسييمىنده داشلارдан ياپىلىمىش بير ساونونما (مداععه) دووارين قالينتيلارى گۈرولمكدهدىر.

(۲) قلا، باتى طرفدن يوخارى شهر و گئنىش گۈرۈش آلانينا حاكىم بير قونومدا يئر آلماقدادير.

(۳) استل لر قروپو

(۴) آشاغى و يوخارى شەھرىن چئورەسىنده بؤيووك داشلارى ايله ياپىلىمىش مگالىتىك مزارلار.

^۱ استل (stel) و يا استلا (stela)، تىكىلىمىش، يوكسكلىگى ائنинدن اوزون تكپارچا بير داشدان عبارت اثرلە دئىيلەر. استل سؤزو يونانجا «استلا» دان يعنى "تىكىلى" دايغان بلوكتان گلىر.

شهریتری: اردبیل ایالت مرکزی نین ٧٠ ک.م. قوزی باتیسیندا، مشکین شهرین ٤٠ ک.م. قوزئی دوغوسوندا، پیرازمیان آدلی کندین سینیرلاری (سرحدلری) ایچینده، قاراسو چایی نین گونئی و باتی قیسمیندا يېر آلماقدادیر. بو يېرلشیم يېرى استراتژیك قونوموندان دولایی يوكسک بیر قایا اوزریندە يابیلمىشدير. بو قایا باتیيا دوغرو يوكسلمکده اولوب، دوغو و گونئى دوغو قیسمی دیك بیر اگىمله قاراسو چایینا دوغرو ائتمکده و اطرافیندا بير چوخ جوشان پینارلارین وارلىغى دا گۈرولمکدهدىر. بو يېرلشیم يئرى دنیز سویھىسى نین ١١٦٥ متر يوكسکلیگىنده و ٢٠٠ هكتارلىق بير آلانى احاطه ائتمکدهدىر. شهر يئریندە كى قازى چالىشمalarى ١٣٨٢-١٣٨٤ مىن ایلين ایكىنجى يارىسى ايله ١-جى مين ایلين ایلك چئىرگى (دۇرددە بىرى) آراسىندا بير تارىخىلنىدىرمه يابیلمىشدير. آنچاق شهر يئریندە علمى قازى و يوزئى آراشدىرمالارین باشلاماسى ايله بىرلىكده، بئشىنجى بير عنصر، يعنى بؤلگەننин ان اسکى يېرلشیم يېرلرinden بىرى اولان قوش تپه آدلى بىر تپه ده گون ايشىغينا چىخارىلمىشدى. سۆز قونوسو تپه، شهر يئرى نين قوزئى دوغو سرحدلری اىچىنده يېر آلماقدادير و گئچ نئولىتىك چاغىيدان دمير چاغىينا قدر يېرلشىمە اولدوغو ايفادە ئەدىلمىكدهدىر (ھېزىرى، قوقى، ١٣٨٦). بىتلەيكلە شهر يئرى نين كرونولوژىسى (م. او ٦-جى مين ایلين سون چئىرگىنندن ١-جى مين ایلين ایلك چئىرگىنە قدر ایران آذربايجانى نين دوغو قیسمىنده كى دمير چاغى اۋىجەسى كرونولوژى بوشلۇغونا دا ايشيق توپماقدادير.

تاپىناق (معبد) آلانى: شهر يئریندە كشف ائدىلن ان اۇنملى بولقولارдан بىرى شېھەسىز كى، انسان بىچىمىنندە وولكانىك داشلازا اوپولموش استل لر قروپلاردىر.^٣ قازى چالىشمalarينا باشلامادان اۇنجه، چىشىدلى آراشدىرمalar بىر آلانى استل لرله دوناتىلىميش (تجهيز اندىلىمىش) توبلو مزارلىق آلانى اولاراق دىگىنلىرىردى. آنچاق آلانداكى قازى چالىشمalarin باشلاماسى ايله فرقلى سونوجلارين اورتايما چىخدىغى آناناشىلدى. تخمىناً ١٠٠٠ متر مربع لىك بىر آلانين قازىسىندا و آلان چئورەسىندا توپلام ٥٣٧ عدد استل گون ايشىغينا چىخارىلدى (ھېزىرى، ١٣٨٤). استل لر سىخ بىر شكىلde و قروپلار حالينىدا شهر يئرى نين قوزئى باتى قیسمىنده يېر آلان قالانين ٥٠٠ م. گونئى باتىسىندا يېر آلماقدادير. ائروزىيونون اتكىسى ايله بعضىلىرىنин اۆزگون قونوملارى پوزولموش، كىيمىلىرى بانا و اونه دوغرو ياتمىشدىر.^٤ سۆز قونوسو استل لرین ديك دايانيلىماسى اوچون چامورلو (پالچىقلى) خىرجلە چاي داشلارىندان حاضىرلانتىش بىر پلاتفورم واردادر. استل لر ئىنلەدە بىر پلاتفورمون اوستوندە آرخالارى تخمىناً

^٣ يېرىلى خالق استل لر قروپلارى نين سىرالىلا دوزولمەسىندا دولاىي اونلارا "مكتب اوشاقلارى" آدېنى وئرمىشدىر.

^٤ بو استل لرین بىر قىسمى زامانىندان سونراكى دۇئىمە عايد اولان قالانين معمارى يابىلارىندا و يا مزار دووارلارىندا ايشلىنىدىكلىرى گۈرولمكدهدىر. سون زامانلاردا دا يېرىلىر طرفىنندان اولرى نين يابىمىندا ايشلىنىدىكلىرى بىلىنىر.

يارىم متر آرالىقلارلا بىر بىرىنه باخاراق و يان يانا دوزولەرك بىر بىرايىلە باغانان كوريدورلارنى دیوارلارىنى اولوشتۇرماقتىайдى. سۆز قونوسۇ آلاندا يان يانا دوزولەرك كوريدور دووارلارىنى اولوشدوران استللىر، معمارى ياپىلار اولاراق كومپلکس بىر گۈرونوش سرگىلەمكده ايدىلر.

قازى و تميزلىك چالىشمالارى اثناسىندىكى ايلك آراشدىرماالاردا، بونلارين دوروش پوزىسىيونلارى ايله نئچە بىر آماجا خىدەت ئەتدىكىلەرى كىمى قۇنۇلار چوخ آچىق بىر شكىلەدە آنلاشىلمىش دئىيىلىدیر. آنچاق قازىلارين داوم ائدىلمەسى ايله بىرلىككە بونلارين مزارلا بىر ايلگىسى اولمادىغىينى و استللىرىن ئۇنىندەكى پلاتفورم اوزرىنندەن اورتايىا چىخارىلەن بىر چوخ ساخسى قاب پارچالارى ايله اونلارين ايجىلەرىندەن چىخان دىيگر تاپىنېتىلار بو آلانين دين و رىبەۋەل(آيىن)لىرىن ياپىلماسى ايله ايلگىلى بىر مakan اولدوغۇ آنلاشىلدى. بىر چوخۇ يومشاق وولكانىك داشا اوپولمۇش و سايىلارى ٥٣٧-يە چاتان بو داشلار، ٣١٩ متردن ٣٥٠ مترە قدر دەگىشىن بوبىلداردىر. استللىرىن ھامىسىندا قابارتما يا دا چىزگى تكىيىنەدە جىبەدەن ياپىلماسى انسان بىچىمىي واردىر. باشىن اىكى يانىندان سانكى بىر ساج كىمى آشاغى سارقان (ساللانان) قوللار و بعضا بارماقلارى بلىرىتمىش اللر، اولدوقجا سادە اىفادە ئەدىلەمىشدىر. بىر اۋرنىكەدە انسان فيگورو ساققاللى اولاراق گۆستەرىلىمىش؛ بىرىنەدە ايسە قازما چىزگىلەرلە اىفادە ئەدىلەن اينجە قوللار و اللر گۈودە اوزرىنەدە دىرسىكىن بوكولمۇشدور. بىتللىرىنە گىنلەدە قالىن بىر كمر واردىر. بو كىملەر اوزرىنەدە چوخ واخت اوجو قىوريق (اگرى) اوزونجا بىر خنجر يا دا قىنى اىچىنەدە دایانان بىر قىلىنج سۈكۈلۈدور. گۈودەنин آلت قىسمىندا، آياقلار اىفادە اولۇنمامىشدىر. مشكىن شهر استللىرى گىنلەدە م. او. ٢ جى مىن ايلىن اىكىنچى باربىسى يا دا ١-جى مىن ايلىن باشلارينا تارىخىلەندىرىلەمكدىر. بوزلرجە، مىنلارجە ايل اۇنچە اوچسوز- بوجاقسىز آوراسيا چۈللەرىنە آت چاپدىرىمىش كۈچرى خالقلاردان گۈنۈمۈزە قالماشىش ان ائتكىلەيىجى آنىتىلارдан (آيىدەلەن) بىرى اورتا آسيادا بالبال، بىنگۈوتاش يا دا اىستاتۇمنەھىر ئەئىلەن انسان بىچىملى تىكىلى داشلاردىر. باتىدا اىپر يارىماداسىندا دوغودا مغولىستاندا قدر چوخ گىنىش بىر آلانا يايلىميش اولان بو داشلارин م. او. ٣-جو مىن ايلىن باشلارا يارق م. س. ١١-١٢-جى عصىرلە قدر اوزون بىر زامان دىليمىي اىچىنەدە ئىشلەندىكىلى بىلىنەمكەدىر. چوخ فرقلى اتنىك قروپلار طرفىنەن قوللۇنىمىش اولماقلار بىرلىككە، بو توردە (نوعدە) داشلارين تورك و حتى پروتوتوركلار آراسىندا آيرىچالىقلى، اۋزل بىر آنلامى اولدوغۇ دا آنلاشىلماقدادىر. نەجەھ كى، بو توردە داشلار اونلارجا اسکان ئەدىلەمىش قىرغىزىستان، قازاقىستان، قافقاز، آلتاي، سىبىريا، تووا بىلگەسى و مغولستان كىمى بىلگەلەر گئنىش بىر شكىلەدە داغىلىمېشلار.

٦-جى عصىرە باغلى چىن اىللىكلىرىنە گۈك تورك لرلە ايلگىلى اولاراق انسان بىچىمەنەدە كى بو داشلارين عمومىتىلە بىر كىمسەنин حىاتدا يك اولدوردو يو دوشمنلىرى سىمگەلەمك اوزره مزارىنىن چئورەسىنە تىكىلەدىگى آنلاشىلماقدادىر. سۆز گلىشى ٨-جى عصىرەن اورتالارىندان هەن سونرا، اورخون چايى ساحلىنىن كول تكىن و بىلگە خاقانى عايد گۈك تورك مازار آبىدەلرېنە بىر دىزى حالىندا سىرالانمىش بالبالار گۈرۈلە بىلمكەدىر. بورادا آماجىن، دوشمنىن، او بىرى دۇنيادا ئۇلەنن خىدەتىنەدە قالماسىنى

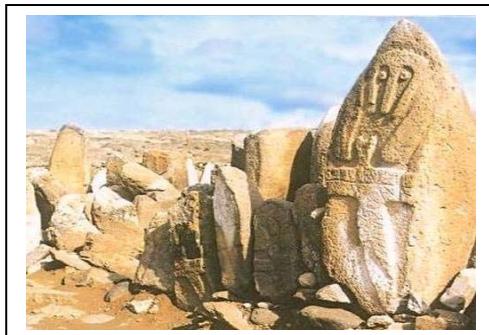
ساغلاماق اولدوغو دوشونولور. بیر باشقى گۇروش ايسە بو ھىكللىرىن جنازه مراسىملىرىنده تورك قروپلارىنىن عضولىنى تمىش اولايىلەجگى يۈنۈنەدەدەر. آنجاق اورتا آسياداکى بو گىچ دئۇن اينانىشلارى (م. س. ۸-۶ جى عصر و داها سونراسى) و بونونلا ايلگىلى اويقۇلامالارا قارشىلىق، اوكرانيا و گونئى روسيا بېلگەلریندە بو داشلارين چوخ داها ائركەن دۇنملەرن باشلاياراق فرقلى بىيجىملەدە، اولن آدامىن مزار داشى يا دا مزار چوخورۇنۇ اۇرتىن قاپاچ داشى اولاراق ايشلتىكلىرى دە بىيلىنمكەدەدەر. بو عادت، عربستان و يمن دەكى اسلام اۇنچەسى اۇرنكىلە دىشىيەدا، ياخىن دوغۇيا بېبۈك اۇلچوودە يابانچى دىر. آنجاق بىر نىچە ايل اۇنچە (۱۹۹۸-جى ايلدە) حكارى شهر مرکزىنده بىر تصادف سونوجو الله گئچرىلىن بعضى تىكىلى داشلار و شهر يئرىنندە اولان استللەر ايندىيە قدر بو قۇنودا بىيلىنلەرن فرقلى بىلگىلەر اورتايما چىخارمىشىدەر.

يوخارىدا دا توخوندوغوموز كىمى، بو توردە داشلارين ان سىخ بولوندوغو آلان آوراسيا چۈللەرى دىر. سىخ سىخ آستروپومورف اولاراق قارشىلاشىلان بو داشلارين چوخ گىنىش بىر جوغرافى مakanدا مىنارجه ايل بويونجا چئشىدىلى خالقلار طرفىنдин ايشلەدىلمىش اولماسى حاقيىندا تام بىر گۇروش بىرلىگىنە واريلايىلمەممىسىنە و فرقلى دىگەنلىرىمەلەر يول آچمىشىدەر. تارixinin جانلى و سىز شاهىدى اولان بو استللەر، ایران، آذربايچان، آنادولو و اورتا آسيا ايليشگىسىنى گۇستەن چوخ اۇنلى بىر كولتور و صنعت كۆرپوسو دوروموندا اولوب، بېلگەلر آراسىنداكى ايليشگىنى كۆكлю دىلىللەرلە ايليشگىلەر مەكەدە و محكم تمللر اوزرىنە اوتورمامىزى ساغلاماقدادىر. بو گەنك يالنىز اولو كولتو (اولو پرستىلەك) ايلە ايلگىلى اولمادىغى، عىنى زاماندا دىنى رىتۆئلىرىن و سوسىال (اجتماعى) ياشامىن و آتلە بوزقىر (چۈل) كولتورونون اوزونە خاص دىنامىزمىنىن دە ائتكىسىنى يانسىتىماقدادىر.

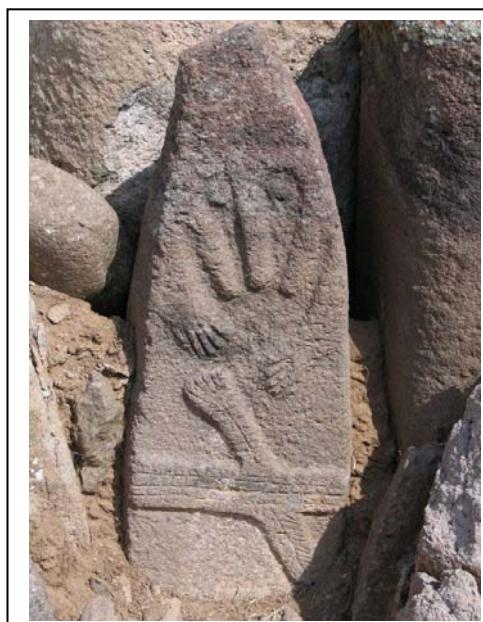
قايناقلار

1. ابتهاج، ويدا؛ ۱۳۸۰، بىرسى ساختار معمارى قبور مگالىيتىك عصر آهن ایران؛ مطالعه موردى محوطە شهر يرى در استان اردبیل؛ پایان نامە كارشناسى ارشد، دانشگاه تربىت مدرس
2. كامبىخش فرد، سيف الله؛ ۱۳۴۶، بىرسى های آذربايچان شرقى؛ گزارش چەرام، مرکز اسناد ميراث فرهنگى كشور.
3. قوجى، عليرضا، ۱۳۸۶، تېبىن و تحليل دوران كالكوليتىك استان اردبیل براساس داده ھاي باستان شناختى قوشما تې شهر يرى، پایان نامە كارشناسى ارشد، دانشگاه آزاد اسلامى واحد ابهر.
4. هېزىرى نوبىرى، عليرضا؛ ۱۳۸۲، گزارش مقدماتى اولىن فصل كاوش در محوطە باستانى شهر يرى در مشكىن شهر، مرکز اسناد سازمان ميراث فرهنگى كشور و مرکز تحقىقات باستان شناسى دانشگاه تربىت مدرس.
5. هېزىرى نوبىرى، عليرضا؛ ۱۳۸۳، گزارش مقدماتى دومىن فصل كاوش در محوطە باستانى شهر يرى در مشكىن شهر، مرکز اسناد سازمان ميراث فرهنگى كشور و مرکز تحقىقات باستان شناسى دانشگاه تربىت مدرس.
6. هېزىرى نوبىرى، عليرضا؛ ۱۳۸۴، گزارش مقدماتى سومىن فصل كاوش در محوطە باستانى شهر يرى در مشكىن شهر، مرکز اسناد سازمان ميراث فرهنگى كشور و مرکز تحقىقات باستان شناسى دانشگاه تربىت مدرس.
7. Burney,C.A. (1979b). Meshkinshahr Survey, Iran 17:pp.155-56.
8. Ingeraham, M.L., Sammers, G., (1979). Stelae and Settlement in the Meshkin Shahr Plain, Northeastern Azerbaijan, Iran, A.M.I., Bd.12, pp.67-112.

رسیملر^۵:

^۵ هژیری نوبری، علیرضا: ۱۳۸۲-۱۳۸۴، رسیملر قازی آرشیویندن آلبومیشده‌اند.

وارلیق

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi

Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 2 (Güz 2015), ss. 109-115

Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

پروفسور دکتر جواد هیئت و مکتب وارلیق

• دکتر شهرام پناهی خیاوی

ÖZET: Şehram PENAHI, "Prof. Dr. Cavad Heyet ve Varlıq Mektebi", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 109-115

Bu meqalede, Türk kimlik mücadilesinin fikir axımında İran ve özellikle de Azerbaycan'ın çeşidli alanlarında etki buraxan ilmli şerhi ve filosoflardan meşhur Prof. Dr. Cavad Heyet'in qonumu ve düşünsel qaynağı incelenmeye çalışılmıştır.

Açar Sözler: Prof. Dr. Cavad Heyet, Varlıq, Kimlik, Azerbaycan, İran.

چکیده: شهرام، پناهی، "پروفسور دکتر جواد هیئت و مکتب وارلیق"، وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۰۵/۲۰)، صص. ۱۱۵-۱۰۹.

گفتار حاضر، در واقع تلاشی است برای ترسیم جایگاه و خاستگاه فکری پروفسور دکتر جواد هیئت شهری از شارحان و فیلسوفان بسیار معتمد و میانه‌رویی که در جریان عظیم اندیشه‌گی هویت‌خواهی ترکان، بر بخش‌های معتبرنده‌ی از جامعه ایران به ویژه، آذربایجان تأثیر گذاشت.

کلیدواژه‌ها: پروفسور دکتر جواد هیئت، وارلیق، هویت، آذربایجان، ایران.

ABSTRACT: Shahram Panahi, "Professor, Javad Heyat and the Varlıq School", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 109-115

The current article is, in fact, an attempt to depict the position and intellectual origin of the famous Professor Doctor Javad Heyat, one of the moderate commentators and philosophers who had a great role in the massive flow of identity oriented thought of Turks on large sections of society, particularly, Azerbaijan.

Keywords: Prof. Dr. Javad Heyat, Varlıq, Identity, Azerbaijan, Iran

جواد هیئت (۱۳۹۳-۱۴۰۴ ش/۱۹۲۵-۲۰۱۴ م). تحصیلات عالیه خود را در پزشکی و جراحی در استانبول ترکیه گذراند و در سال ۱۳۳۱ ش/۱۹۵۲ م، به ایران بازگشت و به امر طبابت مشغول شد. بعدها، به خاطر موفقیت‌های علمی‌اش در این حوزه و شهرت فرامالی‌اش در امر جراحی و جراحی قلب در سال ۱۳۴۲ ش/۱۹۶۳ م، به نمایندگی ایران در "انجمن بین‌المللی جراحی" و در سال

ش/۱۳۶۲ م، به عضویت "آکادمی جراحی پاریس" انتخاب شد.

هیئت را می‌توان از متفکران و اندیشمندان بارز خاورمیانه، ایران و آذربایجان دانست که در معنای حقیقی یک انسیکلوپدیست و جامع‌العلوم بود. از این زاویه، وی شخصیتی فرادانشی داشت؛ در کنار مطالعات و تحقیقات بر جسته پژوهشی، در فلسفه، تاریخ اسلام و خاصه، ترک‌شناسی صاحب قوه ابتکار و خلافیت یک نخبه بی‌شایه بود. با اینحال، آنچه را که از آن می‌توان به عنوان مجاهدات فکری و عملی وی یاد کرد، اساس اندیشه و غایت آمال هیئت بود مبتنی بر ریشه‌یابی و تبیین شرایط، وضعیت فعلی و علل تأخر فرهنگی آذربایجان که در ادوار پهلوی اول و دوم تحت سیطره ایدئولوژی حکومتی‌اش با عنوان باستان‌گرایی افراطی با محوریت قوم مرکز در معرض سرکوب فرهنگی مدام قرار داشت. سیاست ناسیونالیسم-شوینیسم ایرانی از یک سو جامعه دینی را طرد می‌کرد و از سوی دیگر، قویاً اقوام ایرانی را به سرکوب و انفعال می‌کشید. در آن شرایط، در جامعه ایران هرگونه محدودیت عمدی که ممکن بود یک اندیشمند یا مورخ را دچار مشکل و حتی حیرت نماید اعمال می‌گردید. لیکن، در واقع بر دامنه و گستره بحث ترکان ایران، خصوصاً آذربایجان که از قضا نفووس عمده جمعیت ایران را تشکیل می‌دادند تضییق‌های ویژه‌ای وجود داشت و جواد هیئت در این حال و هوای سیاسی-فکری نشو و نما یافت. این محدودیتها ۵۳ سال (۱۳۵۷-۱۳۰۴) به طول کشید. در سال ۱۳۵۷ ش/۱۹۷۹ م، پدیده بارز انقلاب اسلامی، جامعه ایران را در تمامی ابعاد و ساختارها تغییر داد و در بحث ایدئولوژی نظام سیاسی جدید کاربست‌های سیاسی-اجتماعی و فرهنگی امت‌گرایی اسلامی جایگزین ملیت‌گرایی افراطی دوره پهلوی شد. این رویداد، موجبات تحرك اجتماعی جامعه را فراهم ساخت و در بین آحاد اجتماع موجب کنجکاوی گردید و با گرایش‌های مشروع ایرانیان نیز با نظر مساعد و موافق برخورد شد. با این وجود، به رغم پیشرفت‌های روش در تساهل حکومتی، در بین بقایای روشنفکران و مورخان وابسته به ایدئولوژی دوره پهلوی چه در محافل سنتی یا آکادمیک ایران همچنان در باب اقوام، هویت و تبار شناختی ایرانیان با فرضیات زیربنایی ساخته شده در سال‌های قبل از انقلاب که آن را حاصل تحقیقات ادبی، زبان‌شناسی و تاریخی می‌نمایدند، نوعی تهدید سیاسی و معنوی قوی با ناسیونالیسم وجود داشت و لذا، در نوبه خود در تجاهل به پیش‌فرضهای نظری آثار گذشته همچنان یک دندۀ بودند. در این اوضاع مبهم، یکی از آگاهترین، دقیق‌ترین و عمیق‌ترین اندیشمندان کشور یعنی پروفسور جواد هیئت در سال ۱۳۵۸ ش/۱۹۷۹ م. فصلنامه وارلیق را به عنوان ارگان هویت‌طلبان آذربایجان که خود یکی از فرهنگ‌های سیاسی انقلاب بود را منتشر ساخت.

در انتشار این فصلنامه، هیئت با شخصیت‌های فکری مهمی ارتباط و همکاری نزدیک داشت. کسانی چون؛ دکتر حمید نطقی، دکتر محمد علی فرزانه، دکتر صمد سرداری نیا، دکتر علی کمالی، عبدالکریم منظوری خامنه، حسن مجیدزاده (ساوالان)، تیمور پیر هاشمی، دکتر غلامرضا بیگدلی، کریم مشروطه چی (سونمز)، و تعدادی دیگر که بعدها به این مجموعه ملحق گردیدند. افراد مذکور، جملگی از مورخان، زبان‌شناسان و ادبیان بزرگی بودند و قطعاً فعالیت این گروه نقش مهم و محوری در تکوین اندیشه علمی جامعه داشت. اما، این افراد و در رأس آنها هیئت به عنوان مدیر مسئول وارلیق مراحل

سختی، مشقت، تنگناها و ضيق خود را داشتند. زیرا، چنانچه پیشتر نیز بدان اشارت رفت مشکل اصلی در این بود که در دهه اول انقلاب همچنان برخی روشنفکران ایرانی در محافل سنتی یا به صورت رسمی در دانشگاه‌ها می‌کوشیدند روایت‌های تاریخ سنتی را باز تولید نمایند. یا به عبارتی، سهواً یا عمداً نمی‌خواستند خود را از قید انواع جمود فکری و خشک‌اندیشی رها سازند و حتی اگر چنین انگیزه‌ای هم داشتند هنوز منابع قبلی بازنگری نشده بود و مورخان تاریخ اجتماعی و فرهنگی نیز در معنای استعاری‌تر آن در معرض جمود فکری و جزم‌اندیشی قرار داشتند. در واقع تاریخ‌نگاری دوره پهلوی آنجاهای که بر مبنای نژادپرستی دوره باستان و ابستگی به تعلقات دینی همان ادوار، به سیاست‌گذاری و تبلیغ می‌پرداخت و لذا با ثنویتی همگن، هم با دین اسلام سر سنتیز داشت و هم با اقوام غیر "آریایی" آنهم در کشور کثیرالمله ایران. بدین ترتیب، به راحتی می‌توان فهمید که چگونه این طرز تلقی در نگاه هویت‌طلبانی چون هیئت، چیزی نبود جز نوعی فضل‌فروشی پوج و محکوم ساختن احکام ارزشی ایدئولوژی ملیت‌پرستی حکومتی به موضوع و محتوا اصلی مطالعه، یعنی جامعه. از این نظر، اقدام هیئت در طرح مباحثی مخالف رویکرد اشاره شده در وارلیق در کل مسئله چندان ساده‌ای نبود. گرچه در کل، با مساعی وی و همراهانش در مورد بسیاری از مسائل آذربایجان در خصوص زبان و نژاد و جغرافیا، موضوعات به تبیین‌های روشن و قطعی در مورد تاریخ واقعی و غیر واقعی انجامید با اینحال، بنا به دلایلی که به اصرار در فقرات فوق در خصوص جزم‌اندیشی تاریخی بدان اشاره کردم همچنان مسئله مناقشه برانگیز بود و حتی امروز نیز محل بحث و احتجاج باز است.

با این وصف، هیئت نخستین کسی بود که در عمل توانست برای تقابل با شرایط نابسامان فکری بازمانده از دوران پهلوی گروه متمرکزی را فراهم نماید که مسئولیت بازنگری روایت‌های تاریخی را بپذیرند. اصل اُس اساس تفکرات هیئت ترمیم روایت‌های غلط در باب ترکان ایران و در همین نگرش، پرداختن به چیستی، چگونگی و چرایی تاریخی که نحوه ارتباط متعامل دولت و ملت و ملت را تعریف و فراهم می‌سازد.

هیئت، علاوه بر پژوهشی مطالعات غنی در خصوص فلسفه، اسلام و به ویژه تاریخ و زبان ترکی داشت. در این باره، باید اعتراف نمود که گستردگی و هم عمق دانش وی براستی شگفت‌آور و بی‌نظیر بود. به لحاظ فکری و علمی، وی خود را در چارچوب مرام یا دکترین خاصی محدود نساخت و همواره در حال تکامل زندگی علمی خود بود. در فاصله سال‌های ۱۹۶۵-۱۹۷۶ ش. ۱۳۴۳-۵۵ م.، مجله دانش پژوهشی را منتشر ساخت و در آن مجله بیش از ۵۰ مقاله ارزشمند به قلم او به چاپ رسید. و نیز، در همین حیطه علمی ۲۵ مقاله و سخنرانی از او در کنگره‌های بین‌المللی جراحی به زبان‌های انگلیسی و فرانسه در مجلات معتبر خارجی چاپ شده است. اما، در آثار تاریخ اجتماعی و فرهنگی هیئت تنوع گسترده‌تری به چشم می‌خورد: «فلسفه غرب»، «سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی»، «نگاهی به تاریخ ادبیات آذربایجان»، «مقایسه‌الغتین» (مقایسه فارسی و ترکی)، «زبان و ادبیات ترکی آذربایجان در قرن بیستم»، «نگاهی به تاریخ و فرهنگ ترکان»، «آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی»، «ادبیات‌شناسیلیق» و

«مجموعه مقالات دکتر هیئت» (۴ جلد). مضمونی عمدۀ حول این آثار بر مبنای این هدف دور می‌زند که وجود صحیح تاریخ ترک را معرفی و به کلیات مغرضانه تاریخ سنتی باستان‌گرایان در ایران پایان بخشد. برای مثال، در بحث زبان این نوعی آگاهی‌بخشی و مایه انگیزش را به طور ملموس و عینی می‌توان در این کتاب هیئت «آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش» (هیئت، ۱۳۷۶^۱) مشاهده نمود. این اثر، نمونه‌ای از تحقیق برجسته و تلاش او درباره تاریخ و تحول زبان ادبی ترکی آذربایجانی است که به صورت تدقیقی به حقایق واقعی می‌پردازد و این دستاورده را دارد که نباید چنین تصور کرد تاریخ تمدن آذربایجان به گونه‌ای که در گذشته بسیاری از مورخان و ادبیان محافظه‌کار و مخاطبان عوامشان استنباط می‌کنند باقی خواهد ماند و از اندیشمندان کنونی خواسته می‌شود که تعصب را کنار بگذارند و با در نظر گرفتن حقایق در موضوع زبان ترکی به اجماع قابل ملاحظه‌ای برسند.

در کتاب دیگر هیئت: «تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش» (هیئت، ۱۳۷۷^۲، وی تعلق ما درباره اینکه پیشینیان ما چه خاستگاه و تمدنی داشتند را برآورده می‌سازد. نکته ویژگی‌نگری که در این کتاب همچون دیگر آثارش مشهود می‌نماید این است که قدر و اعتبار وی بیشتر به سؤلاتی باز می‌گردد که باب اندیشه و تحقیق مجدد را در این خصوص همچنان مفتوح نگه می‌دارد. با اینکه کتاب به لحاظ سرفصل در باب تاریخ ترکان تا حد قابل قبولی حق مطلب را ادا می‌نماید، با اینحال، روش هیئت این بود که با انتخاب عناوینی خاص، همچون «بیر باخیش» یا «نگاهی گذر» بر تاریخ و فرهنگ ترکان همچنان کنجکاوی ظریف خواننده را برانگیزاند. بنابراین، بخش زیادی از عظمت هیئت به توانایی وی در نشان دادن این نکته است که به مخاطبان جرأت و شهامت پرداختن به هویت اصیل خویش را داده و می‌آموزد که کنکاش کنیم و مطرح نماییم. از جهاتی دیگر، اندیشه‌های مهم هیئت در هر دو کتاب و در دیگر تالیفاتش حول موضوعیت معرفی «تمدن» ترکان است. یعنی، همان موضوعی که مورخان راسیست دوره پهلوی با ادله‌های بی‌پایه و پیش‌فرض‌های عمده و با بهانه‌های واهی همچون تمدنی ناقص، ناشی از حملات مغولان و ترکان فاقد فرهنگ و تمدن به تخطئه و تحریر هرچه تمام معرفی اش می‌کردند. بر خلاف آن طرز تلقی‌های نابجا و نژادپرستانه، استدلال‌های تاریخی هیئت در مورد تاریخ فرهنگ و تمدن ترکان آذربایجان معتمد و در عین حال به لحاظ دقت علمی بی‌بدیل است. لذا، هدف وی حول محور تمدن مردم این خطه به نحوی پویش، ارائه نوعی ترکیب و پیکره‌بندی روح جمعی جامعه‌ای است که در سال‌های پیش از انقلاب توسط یک ایدئولوژی حکومتی نژادگرا دچار تخریب و تنافض شده است. اینکه در بیشترینه تحقیقاتش در مورد ترکان، کلیت تاریخ ترکان در سراسر کشور ایران مطرح می‌شود، نشان می‌دهد که دیدگاه او پدیداری اشتیاق وافری در باب مسئله هویت برای کل جامعه ایران است. از این موارد، این نتیجه مقوم حاصل می‌گردد که کلیه اقوام ایران می‌توانند بینش خود را نسبت به همدیگر گسترش‌دهنده‌تر کنند و با نشان دادن اینکه ملل و جوامع مختلف در یک کشور قادرند به گونه‌ای متفاوت از آنچه در دوران رژیم قوم ستیز پهلوی انجام داده عمل نمایند و ذیل

^۱ هیئت، جواد (۱۳۷۶). آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش، بیرینجی جلد، ویژه نامه وارلیق، تهران.

^۲ هیئت، جواد (۱۳۷۷). تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش، ویژه‌نامه مجله وارلیق، شماره زمستان ۱۳۷۷، ۴، ۱۱۱، تهران.

ایدئولوژی امت‌گرایی اسلامی پس از پیروزی انقلاب در عین حال همچنان انسان‌هایی نه بهتر از ما نه بدتر از ما باشند. - مگر نه اینکه تاریخ تمدن از قبل همین تسامح و تساهل تغذیه می‌شود- و این پیغام اصلی هیئت می‌باشد. علاوه بر موضوعات متعدد فوق، هیئت را باید فیلسوف اجتماعی، مورخ و زبان‌شناس سترگی نیز محسوب داشت. در تفکر او مفهوم اغلاط تاریخی عمدتاً ملهم از دروغ‌گرایی دوره گذشته است. نمونه بارز این رویکرد را می‌توان «در مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت»^۳ دید که اکثر آنها چارچوب روش‌شناختی معتبری از نقد معاصر در حوزه تاریخ، زبان و مردم‌شناسی می‌باشد.

نقدهای علمی هیئت فراوانند، ولی جملگی یک وجه مشترک دارند؛ نقدها با کاربست‌های تاریخی و مأخذ از داده‌های تاریخی صحیح تنظیم گردیده است و آن دسته از نحله‌هایی را پاسخ می‌دهد که نگارندگانش آگاهانه خود را طرفدار شکوه جلال ایران باستان دانسته و به صورت تبارشناصی سیاسی دست به تحریر تاریخ زده‌اند و به آذربایجان تعمیمش داده‌اند. همه ماء، با دیدگاه‌های به شدت ناسیونالیسم‌گرایانه احمد کسری در تاریخ‌نگاری آشنایی داریم. به خصوص شبه فرضیه نیمه حدسی وی با عنوان «زبان آذری» برای دیگر مورخان ملیت‌پرست در راه ترویج مهیج عقاید باستانی و در محاق قرار دادن ترکان آذربایجان در راستای آسیمیله شدن در قوم مرکز فرست مغتنمی را فراهم ساخت و البته نیز، رژیم پهلوی در راستای به انفعال کشیدن مردم آزادی‌خواه این خطه از قبیل این نظریات بهره‌برداری سیاسی می‌کرد. دقیقاً، این همان مسئله گنگی در تاریخ‌نگاری ایران است که پیشتر اظهار داشتم، یعنی: تاریخ‌شناسی تبارشناصی سیاسی به مثابه یک عمل عقب‌مانده و غیر انسانی -. این نظریات جعلی در داخل ایران عموماً تا پیروزی انقلاب اسلامی بی‌پاسخ ماندند. - چون رژیم اجازه این کار را نمی‌داد - و همین باعث شد این دسته از نظرات را بخشی از جامعه ایران ناخواسته بیاموزند. اما، نقدهای بی‌درپی در رد این جعلیات پس از سال ۵۷ رایج گردید و یکی از این جوابیه‌ها، نقد بسیار متین و متقن هیئت با عنوان : «درباره کتاب آذری یا زبان باستان آذربایجان» (هیئت، ۱۳۸۵، ج. ۱: ۵۹-۵۱)، می‌باشد. در حقیقت، این نقد نوعی ردیه ای است با اسلوب روش‌شناختی علمی در تکذیب کامل دیگاه‌های کسری و هیئت با این وجه توصیف از آذربایجانیان ترک نژاد ترک زبان، وجود نگارش واقعی و غلط را نشان می‌دهد و اینجاست که قوت نقد ادبی و تاریخی هیئت مسلم می‌شود.

او به عنوان نقاد، نسبت به تحریف جریان‌های تاریخی بسیار هوشیار بود. برای نمونه، آنجا که همان دسته از باستان‌گرایان افراطی می‌کوشیدند با ارائه گزاره‌هایی اشتباه ثابت کنند جمهوری آذربایجان کنونی با آذربایجان ایران پیوستگی‌های فرهنگی و قومی ندارد، وجه تسمیه اولی اشتباه است و سایر و

^۳ برای «مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت» یا «دکتور جواد هیئتین مقاله‌لر توپلوسو»، نک: به اهتمام محمدرضا هیئت، جلد اول، تهران: وارلیق، ۲۸-جی ایل، یاز ۱۳۸۵، اوزل سایی، نومره ۱۴۰، جلد دوم، همان، ۲۸-جی ایل، پاییز ۱۳۸۵، سایی ۱۴۲؛ ۳-جلد سوم، همان، ۲۹-جو ایل، یاز ۱۳۸۶، سایی ۱۴۴ و جلد چهارم، همان، ۲۹-جو ایل، پاییز و قیش ۱۳۸۶، سایی ۱۴۷. ۱۴۶

^۴ هیئت، جواد (۱۳۸۵). "نقدی بر «کتاب آذری یا زبان باستان آذربایجان، به قلم احمد کسری»، جلد اول، همان، ص. ۵۱-۶۱.

در کل، فرضیاتی مطرح گردید و رواج یافت که صورت افراطی آن بدین قرار بود که بین دو آذربایجان از بیخ و بن هیچ رابطه‌ای در طول تاریخ وجود نداشته، نیست و نخواهد بود. در این مورد، هیئت در مقاله‌ها و نقدهای گوناگونی با عنوانی: «درباره مقاله آذربایجان کجاست؟» (هیئت، ۱۳۸۵، ج. ۱: ۳۴-۲۱)^۵ و «آذربایجانین آدی و سرحدلری» (هیئت، ۱۳۸۵، ج. ۴: ۴۷-۵۵)^۶، به این بحث مهم پرداخت و ضمن معرفی جغرافیای تاریخی آذربایجان، مشخص ساخت که ارزیابی‌های قبلی برخی مورخان، چگونه به صورتی غیرعادی غرض‌ورزانه و کاملاً نارسا که سهل است، احکامی صراحتاً مغلوط به شمار می‌آیند و اینکه بدیهیات یاد شده به عمد وارونه جلوه داده شود از کانون تحریفات و بدینهای و اغراض سیاسی نشأت می‌گیرد و افزون بر اینها، در اسلوبِ نقد هیئت به خوبی نشان داده می‌شد در تاریخ‌نگاری ایران در باب آذربایجان به چه نحو شیوه اطلاعات بر اثر کدگزاری‌های تعمدی، داده‌های تاریخی را تبدیل به گزاره‌هایی به عمد غلط گردانیده است. با این وصف، هیئت را می‌توان راهبرد گفتمان تاریخی در چارچوب اطلاعات درست محسوب داشت و دقیقاً وی با این سبک از نقادی است که به افشا و تحلیل شیوه‌های قدیم نگرش تاریخی و منابع سیاسی نگری در تاریخ اقوام می‌پردازد.

اگر تعمقی در دیگر مقاله‌های هیئت با موضوعات «تأثیر تمدن اسلام در پیدایش تمدن غرب»^۷ (هیئت، ۱۳۸۵، ج. ۳: ۲۱-۱۳)، «قرآن و اسلام» (هیئت، ۱۳۸۵، ج. ۴: ۴۷-۲۲)^۸، «آذربایجانین تورکلشمہسی و آذربایجان تورکجهسی‌نین تشکولو» (هیئت، ۱۳۸۵، ج. ۳: ۱۳۳-۱۱۹)^۹ و «ناسیونالیسم و باستان‌گرایی در ایران» (هیئت، ۱۳۸۵، ج. ۱: ۸۰-۶۱)^{۱۰}، داشته باشیم، به راحتی می‌توان فهمید که قوت و استحکام آثار هیئت در تحلیل‌های وی نهفته است. تحلیل‌هایی که ناظر به دانشی دقیق از تاریخ منطقه، جامعه ایران و جهان اسلام می‌باشد. و نیز می‌توان تشخیص داد هدف وی عبارت از این بوده است که از خلال مفاهیم اسلامیت، ایرانیت که هویت شاخص همه اقوام را در خود جای دارد، احساس حس هویت جمعی و روح ملی را در ما تقویت کند. بنابراین، بی‌دلیل نیست که دیدگاهها و نظریات وی با عنوان «مکتب وارلیق» معروفی شده است که عنوان فصلنامه با مسمای تحت مدیریت او نیز بود. مکتبی که اساس فلسفه‌اش شناساندن هویت اقوام ترک ایران و بالاخص، آذربایجان بود. اما، به طریقی که در عمل برای نیل به موضعی بی‌طرف از نظر ارزشی تلاش فراوانی به خرج داده شد و سعی گردید در راستای تمامیت ارضی ایران و روابط اقوام این سرزمین رابطه هویت ملی را بر پایه افکاری سالم و انسان دوستانه تبیین نماید.

بر اثر مجاهدت‌های فکری هیئت و یارانش، طی سه دهه گذشته اخیر شاهد موج پرترانکشن و گسترش عظیمی در موضوع هویت‌طلبی ترک‌ها به عنوان درخواستی مشروع و استلزم‌آور در چارچوب قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران هستیم. امروزه، در آذربایجان تقریباً از هر طبقه و گروه اجتماعی به مطالعه تاریخ، زبان، فرهنگ و هنر علاقه وافر و رو به گسترشی دیده می‌شود و همین نیز مایه انگیزانده پژوهش‌های جدید و جدی‌تری را فراهم آورده است و به تعبیر واقعی با ظهور نحله‌های جدیدی در ترک‌شناسی آذربایجان‌شناسی اقلایی ادبی و تاریخی در این خطه به وقوع پیوسته است. دانشگاه‌ها، پایان‌نامه‌های دانشجویان تحصیلات تکمیلی، جراید، ناشران کانون تحولات جدید بوده‌اند و به عنوانی و

سرفصل‌هایی چون؛ تاریخ دیرین ترکان آذربایجان تا ادوار کنونی، ترمیم زبان، جغرافیای تاریخی آذربایجان، باز زندگانی آداب و رسوم که جملگی شرح جالبی است که طی سالیان اخیر بر موضوعات و عنوانین تاریخی مغلوط و جاهلانه دوره پهلوی پیشی گرفته و آنها را تحت الشاعر قرار داده‌اند. یقیناً قصد ندارم تمام دستاوردهای علمی عظیم آذربایجان‌پژوهی دیگر متفسران در طول تاریخ را نادیده بگیرم، ولی آنچه می‌خواهم بگوییم روند م مشروع و مرتباً در حال تغییر و تحولی است که با مکتب وارلیق در ایران پس از پیروزی انقلاب اسلامی شروع گردیده و نام آن با پروفسور دکتر جواد هیئت عجین گشته است که به عنوان نماد پاکی معرفت‌شناسختی یک داشمند صادق و حقیقت‌جو بر اساس تمثیل علم و ادب به «پدر معنوی ترک‌های آذربایجان» مشهور می‌باشد.

منابع:

- هیئت، جواد (۱۳۷۶). آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش، ج. ۱، چ. ۲، ویژه‌نامه وارلیق، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۷۷). تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش، ویژه‌نامه وارلیق (زمستان ۱۳۷۷، شماره ۴-۱۱۱)، ص. ۱۷۴، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۵). «آذربایجان بین آدی و سرحدلری»، مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت، به اهتمام محمدرضا هیئت، ج. ۴، ویژه‌نامه وارلیق (بهار، شماره ۱۴۰)، صص. ۴۷-۵۵، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۵). «آذربایجان بین تورکلشمه‌سی و آذربایجان تورکجه‌سی نین تشکولو»، مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت، به اهتمام محمدرضا هیئت، ج. ۳، ویژه‌نامه وارلیق (بهار، شماره ۱۴۰)، صص. ۱۱۹-۱۳۳، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۵). «تأثیر تمدن اسلام در پیدایش تمدن غرب»، مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت، به اهتمام محمدرضا هیئت، ج. ۳، ویژه‌نامه وارلیق (بهار، شماره ۱۴۰)، صص. ۱۳-۲۱، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۵). «دریاره کتاب آذری یا زبان باستان آذربایجان»، مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت، به اهتمام محمدرضا هیئت، ج. ۱، ویژه‌نامه وارلیق (بهار، شماره ۱۴۰)، صص. ۵۱-۵۹، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۵). «دریاره مقاله آذربایجان کجاست؟»، مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت، به اهتمام محمدرضا هیئت، ج. ۱، ویژه‌نامه وارلیق (بهار، شماره ۱۴۰)، صص. ۲۱-۳۴، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۵). «قرآن و اسلام»، مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت، به اهتمام محمدرضا هیئت، ج. ۴، ویژه‌نامه وارلیق (بهار، شماره ۱۴۰)، صص. ۲۲-۴۷، تهران.
- هیئت، جواد (۱۳۸۵). «ناسیونالیسم و باستان‌گرایی در ایران»، مجموعه مقالات دکتر جواد هیئت، به اهتمام محمدرضا هیئت، ج. ۱، ویژه‌نامه وارلیق (بهار، شماره ۱۴۰)، صص. ۸۱-۸۰، تهران.

Teşekkür

12 Avqost 2014 tarixinde cismen aramızdan ayrılan dergimizin qurucusu Prof. Dr. Cavad Héyet'in xestelik döneminde yardımcılarını esirgemeyen bütün qurum ve quruluşlara, xestexana ve sağlıq merkezlerine, ilgili meqamlara, şexslere ve duaları ile her an o merhumun yanında olduğunu hiss étdiren xalqımıza teşekkür étmemi özümüze bir borc bilirik.

Bir ay müddetince Prof. Dr. Cavad Héyet'in tedavisi üçün héç bir qarşılıq gözlemeden yüksek seviyede sağlıq xidmeti véren Baki Gömrük Xestexanasının reyaset héyetine, sağlıq pésonéline, özellikle de Merhum Dr. Héyet'le bir nazir kimi déyil, semimi bir dost kimi yaxından ilgilenen, VIP seviyesinde her cür desteyi sağlayan ve bütün mesrefleri qarşılıyan Azerbaycan'ın Fövqülade Hallar Naziri hörmətli Kamaleddin Héyderov cenablarına derin saygı, sévgi ve şükranlarımızı bildiririk.

Ayrıca son illerde bir övlad kimi her zaman Dr. Héyet'in yanında olan, işlerinde ona kömeklik éden, xesteliyi döneminde bütün işleri üzerine alan ve vefatından sonraki merasimlerin düzenlenmesinde ve mezar héykelinin hazırlanmasında büyük emek serf éden hörmətli Baxşeli Zülfü beye de minnetdarlığını bildirmek isteyirik.

**Varlıq Dergisi Yayın Qurulu
ve Héyet Ailesi Adına
M. Rıza Héyet**

وارلیق

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi

Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 2 (Güz 2015), ss. 117-123

Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

گنج دوکتور جواد هیئت ایستانبول یولوندا^۱

• دوکتور توحید ملکزاده دیلمقانی

ÖZET: Tohid Melikzade DİLMEQANI “Genc Dr. Cavad Heyet İstanbul Yolunda (Belgeler Esasında)”, *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İlkinci Dönem, Sayı: 2 (Güz 2015/1394), ss. 117-123

1944 ilinde İran'dan Türkiye'ye gönderilen, içlerinde Dr. Cavad Heyet ve Dr. Hemid Nutqi'nin de bulunduğu ilk burslu öğrencisi grubu, bu çalışmanın konusunu oluşturur. Bu meqalede Türkiye Başbakanlık Arşivi'nde saxlanılan 6 belge incelemiştir.

Açar Sözler: Cavad Heyet, Hemid Nutqi, Öğrenci Gönderimi, İran, Türkiye.

چکیده: توحید ملکزاده دیلمقانی، "گنج دوکتور جواد هیئت ایستانبول یولوندا (بلگه‌لار اساسیندا)"، وارلیق:

فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی، دوره دوم، شماره ۲ (پاییز ۱۳۹۴/۱۵۰)، صص. ۱۲۳-۱۱۷.

اعزام اولین گروه دانشجویی (بورسیه) از ایران به ترکیه در سال ۱۳۲۳ (۱۹۴۴) که دکتر جواد هیئت و دکتر حمید نطقی نیز جزو آن گروه بود، موضوعی است که در این مقاله به آن پرداخته شده است. در این مقاله ۶ سند رسمی نگهداری شده در آرشیو نخست وزیری ترکیه مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: جواد هیئت، حمید نطقی، اعزام دانشجو، ایران، ترکیه.

Abstract: Tohid Melikzade DİLMEQANI, "Young Dr. Javad Heyat on His Way to Istanbul (based on documents)", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 2 Autumn 2015/1394, pp. 117-123

The subject of this study is the group of scholarship students, among which Dr. Javad Heyat and Dr. Hamid Nutqi, dispatched from Iran to Turkey. In this article, 6 official documents from State Archives of The Prime Ministry have been examined.

Keywords: Javad Heyat, Hamid Nutqi, Student dispatching, Iran, Turkey.

^۱ ایران دان تورکیه یه گئدن ایلک بورسلو اؤرینجی قروپونون تورکیه‌دکی یاشامی، او خودوقلاری بؤلوم و قالدیقلاری يوردلارلا باagli تورکیه‌لی بير آراشدیرماجي نین دا مقاله‌سی الیمیزه چاتمیشدير. قونونون اؤنمی و ايکی مقاله آراسینداکی بعضی آیرینتیلار دقتنه آليناراق، سؤزو گئدن مقاله ده سونراکی سایيلاریمیزین بیرىنده يابینلاناجاقدیر. وارلیق

۳ شهریور ۱۳۲۰-ه د قوزئی و گونئیدن متفق دئلترين باسقیسینا معروض قالاراق ایرانین قوزئی-باتیسی (آذربایجان بولگه‌سی) روسلارين لینه گئچیب اشغال اولدو. ۱۹۴۲/۹/۲۴ تاریخینه تورکیه دئلتی اقتصادی چتینلیکلرینه با خمایاراق ۱۱۴ ایرانلی اوپرنجی نین بورسلو اولاداق بو اولکدهه اوختدور ولماسی اوچون بیر قرار چیخارتدی. خارجی ایشلر ناظیری باش ناظیره گوندردیگی بیر مکتبودا بو اوپرنجیلرین "خالق پارتیسی" طرفیندن یاتیلی (گئجه قالمالی- پانسیون) مکتبلهه اوخدولا جاغینا اشاره ائتمیشدیر (اک ۱). بو اوپرنجیلر آذربایجانن روسلار طرفیندن اشغال و تورکیه يه گندن يوللارین باغلی اولدوغوندان مجبوراً دمیر يولویلا ایرانین گونئینه گتیریله رک بصره سرحد قاپیسیندان عراق و اورادان دا تورکیه يه آپاریلمیشدیر. بو اوپرنجیلرین بوتون خرجلی و ویزا ایشلری تورکیه خارجی ایشلر ناظیرلیگی نین تهران ائلچی لیگینه حواله‌سی ايله اوڈنمیشدیر. عراق دا مصروفه (هزینه‌لر) ده ۳۰ آذر ۱۳۲۲ تاریخینه میلے، يانک حواله‌سی، ايله بگداددا كم، تورکیه ائلچی لیگینه حواله ائدیلمیشدیر (اک ۲).

یولون چتینلیکلرینی آزالتماق، هم ده اؤبرنجلیرین آپاریلماسى نىن راحات اولماسى اوچون اؤبرنجلير ٦ بئۇلۇمە بئۇلۇمۇشلىرى. ايلك قافله ١٢ سون تىشرين (نومبر) ١٩٤٣ تىنومە سرحد قاپىسىيىدا، اىكىنچى قافله ١٣ سون تىشرين ١٩٤٣، اوچونجو قافله ٢٢ سون تىشرين ١٩٤٣، دۈردونجو قافله سون تىشرين ١٩٤٣-٥-٥ بىشىنجى قافله ٩ ايلك كانون ١٩٤٣ و آلتىنجى و سون قافله ١٠ اىكىنچى كانون (زانویه) ١٩٤٤ تور كىيە كونسوللۇق مامۇرلارى طرفىنندۇن قارشىلانتىپ تور كىيە آپارماق اوچون تحويل آلسىدى (اک ٣).

بصريه دن بغداد اوپرنجيليرين گتيريلمهسي راحت اولسا دا سوريه ده يوللارين باغلي اولدوغوندان ۱۱۴ اوپرنجي مجبوراً نچه گون بغداددا قاليرلار. بو گوزلننمehis خرجل ده تزليكله آنكارا طرفيندين ۲۳ سون تشرين ۱۹۴۴-ده بغدادداكى توركىي ائلچىلىگى ۱۹-۴۶ سايلى مكتوبوندا خارجىه اوپدمىير. ناظيرلىگى نين ۱۹۴۴/۱/۸ تارixininde سون اوپرنجي قافلهسى نين يو لا سالينماسىنى قيد ائتمكده دير (اک ۴).

تهران داکی تورکیه ائلچیلیگی ۲۳ آیکینجی کانون ۱۹۴۴-د ه خارجی ایشلر ناظیر لیگینه گوندردیگی بیر مکتبودا انکارادان يوللان حواله دن ۳۲۷۵۴ ریال قالدیغینا اشاره اندھرک، بو مبلغی نه ائده جکلری باره ده تکلیف ایسته میشدير (اک ۵). بو اوئرنجیلره وئریلن خرجلیک عایله لری نین مادی وضعیتی اؤلچوله رک وئى بلمىشدير.

۱۴ ایرانی اوپرینجی قافله‌سی تور کیه‌یه داخل اولدوقدان سونرا یوردلاردا یئرلشیدیریلیب و تحصیله باسلامیشلار. دوکتور جواد هیئت، دوکتور حمید نطقی و جبار باچه‌بانین اوغلو ثمین باچه‌بان دا بو لسته داخا. امسیل، اؤد نحدل بـ: آدلار، آشاغدادرک، کمم دـ:

سیرا	آد و سوی‌آدی	پاسپورت نومره‌سی	آلینان مبلغ (ریال)	امضا
۱	ناصرالدین شیخ‌الاسلامی	۸۸۷۹۳۰	۴۰۰۰	
۲	فرخ تهرانچی (افز حسابنا او خوبیور)	۱۶۶۳۱۳۳	۴۵۰۰	
۳	محمد کرمانچی	۳۱۹۲۶۶۱۶	۴۵۰۰	

۴	خسرو آراسته	۳۱۰۷۳۵۷۶۳	۵۰۰
۵	اسکندر نصیربگلی	۳۱۵۳۰۶۲۷۰	۴۵۰۰
۶	هوشنگ پژشکنیا	۸۸۹۱۳۵	۴۵۰۰
۷	کیومرث بزرگ	۳۱۳۳۷۶۰۲۵	۴۵۰۰
۸	مرتضی مغازه	۳۱۵۸۲۶۲۷۲	۴۵۰۰
۹	پرویز طاهرزاده بهزاد	۳۷۳۱۳۳۴۴	۴۰۰۰
۱۰	تامارا کنگرلو	۲۹۱۵۱۵۷۴۱	۴۵۰۰
۱۱	فیروز علیزاده	۳۷۳۱۲۳۴۳	۴۵۰۰
۱۲	خسرو هیرید	۸۹۰۱۵۲	۴۵۰۰
۱۳	ایرج معزی	۸۸۹۹۴۸	۴۰۰۰
۱۴	ابوالفتح نیرومند راد	۸۹۰۳۵۰	۴۵۰۰
۱۵	پرویز صفائی نیا	۸۹۱۷۶۴	۴۵۰۰
۱۶	طغزل آذر	۳۲۶۴۱۷۲۳۱	۴۵۰۰
۱۷	زکیه صادقی	۲۶۲۲۷	۴۵۰۰
۱۸	اورجان صادقی	۲۶۳۲۸	۴۵۰۰
۱۹	عبدالعلی جهانشاهی	۸۹۳۵۸۱	۴۵۰۰
۲۰	علی اکبر تقی پور میلانی	۸۹۳۸۸۴	۴۵۰۰
۲۱	مهدی شخصی علیزاده	۸۹۲۸۷۴	۴۵۰۰
۲۲	ابراهیم حریری	۸۹۳۲۷۸	۴۵۰۰
۲۳	عبدالاصمد گلستان	۸۹۳۹۹۵	۵۰۰۰
۲۴	بهاء الدین صفوی	۸۹۴۴۸۸	۵۰۰۰
۲۵	رضا صالحزاده	۸۹۴۲۸۹	۵۰۰۰
۲۶	حیدر نطقی	۸۹۴۹۹۰	۵۰۰۰
۲۷	محمد قدیمی نوابی	۸۹۴۳۹۱	۴۵۰۰
۲۸	داریوش کویال	۸۹۴۷۹۲	۵۰۰۰
۲۹	سیروس کویال	۸۹۴۶۹۳	۵۰۰۰
۳۰	احمد شفیعی گلپایگانی	۸۹۲۰۶۸	۵۰۰۰
۳۱	غلامعلی راسی مهدیزاده	۸۹۴۰۹۴	۵۰۰۰
۳۲	حسین فکرت قوزانلی اوغلی	۸۹۴۸۸۵	۵۰۰۰
۳۳	رشید بگلربیگی	۸۹۴۱۸۷	۵۰۰۰
۳۴	رضا میلانی	۸۹۴۵۸۶	۵۵۰۰
۳۵	حسین آیدین	۸۹۳۴۸۰	۵۰۰۰
۳۶	جهانگیر حاجیانی	۸۹۲۳۷۰	۵۰۰۰
۳۷	فرح حسن پور	۸۹۳۶۸۲	۵۰۰۰

۳۸	ابراهیم دهقان	۸۹۳۱۷۷	۵۰۰
۳۹	فریدون سرکاری	۸۹۳۷۸۳	۵۰۰
۴۰	محسن اخوان لیلابادی	۸۹۳۳۷۹	۵۰۰
۴۱	حسن احمدنیا	۸۹۲۵۷۱	۵۰۰
۴۲	علی اکبر کاظمی	۸۹۳۰۷۶	۵۰۰
۴۳	محمد رضا محسن زاده	۸۹۵۰۹۶	۵۰۰
۴۴	فرزانه صحیحی	۸۹۶۶۱۱۳	۴۵۰
۴۵	حمسیده نطقی ^۳	۸۹۶۰۱۰۷	۵۰۰
۴۶	حسن لقوانی	۸۹۶۳۱۱۰	۴۵۰
۴۷	ابراهیم حیدری	۸۹۲۷۷۳	۵۰۰
۴۸	جلال میربابایی	۸۹۵۸۱۰۵	۴۵۰
۴۹	علی فیروز کوهی	۸۹۵۵۱۰۲	۵۰۰
۵۰	عزیز صدر	۸۹۵۱۹۷	۴۵۰
۵۱	جواد هیئت	۸۹۵۴۱۰۱	۴۵۰
۵۲	مجد الدین حاجی زاده	۸۹۵۲۹۸	۵۰۰
۵۳	میر سجاد ساجدی	۸۹۵۹۱۰۶	۵۰۰
۵۴	مسعود وحدت	۸۹۵۶۱۰۳	۴۵۰
۵۵	ابراهیم خلیل توفیق	۸۹۶۸۱۱۵	۵۰۰
۵۶	میر مرتضی نظام الدین	۸۹۵۳۹۹	۵۰۰
۵۷	احمد انزابی	۸۹۶۱۱۰۸	۵۵۰
۵۸	هدایت خاقانی ^۳	۸۹۷۴۱۲۱	۵۵۰
۵۹	حسین ستارزاده تونچی	۸۹۷۰۱۱۷	۵۵۰
۶۰	حسین علی کاظمی	۸۹۶۲۱۰۹	۴۵۰
۶۱	خیرالله آسری	۸۹۷۳۱۲۰	۵۰۰
۶۲	علی اکبر امینی	۸۹۶۹۱۱۶	۴۵۰
۶۳	عباسعلی محرمی کوچه باغی	۸۹۷۱۱۱۸	۵۵۰
۶۴	انوشیروان وکیلی	۸۹۷۲۱۱۹	۴۵۰
۶۵	محمدعلی علیزاده نورانیان	۸۹۷۹۱۲۶	۵۵۰
۶۶	فرخ وحید	۸۹۸۰۱۲۷	۵۰۰
۶۷	ثمین باغچه بان	۸۹۷۷۱۲۴	۵۵۰
۶۸	عباس سهیلی تفریشی	۸۹۶۷۱۱۴	۵۰۰
۶۹	غلامعلی سهیلی	۸۹۷۸۱۲۵	۴۵۰

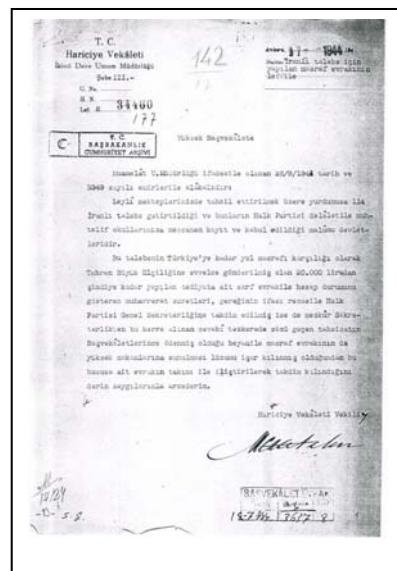
^۲ مرحوم دوکتور حمید نطقی نین باجیسی. م. ر. ه.^۳ دوکتور نصرت خاقانی نین قارداشی. م. ر. ه.

۴۵۰۰	۸۹۳۸۱۳۰	بهمن سلطانزاده	۷۰
۴۵۰۰	۸۹۹۷۱۴۴	سلطان سعید احمدی	۷۱
۴۵۰۰	۸۹۹۴۱۴۱	محسن اورنگی	۷۲
۵۰۰۰	۸۹۹۲۱۳۹	جعفر مهدب	۷۳
۵۰۰۰	۸۹۹۱۱۳۸	حسین نصیحی تهرانی	۷۴
۴۵۰۰	۸۹۹۳۱۴۰	احمدعلی امین صدری	۷۵
۵۰۰۰	۸۹۹۵۱۴۲	یوسف احرابلو	۷۶
۵۵۰۰	۸۹۸۸۱۳۵	غلامرضا جمیلزاده	۷۷
۵۰۰۰	۸۹۹۰۱۳۷	غلامرضا رهبری	۷۸
۵۰۰۰	۸۹۸۴۱۳۱	احمد فروغ ^۴	۷۹
۵۰۰۰	۸۹۸۹۱۳۶	جبار حسینزاده	۸۰
۵۵۰۰	۸۹۸۶۱۳۳	مجید فرهوش	۸۱
۵۵۰۰	۸۹۷۵۱۲۲	هلال پسیانی	۸۲
۵۰۰۰	۸۹۸۵۱۳۲	فریدون فریور	۸۳
۵۰۰۰	۸۹۹۸۱۴۵	بهروز تربیت	۸۴
۵۵۰۰	۸۹۶۵۱۱۲	نظم نسیمن قبرزاده	۸۵
۵۰۰۰	۹۰۰۰۱۴۷	میرمهدی ادیب سلطانی	۸۶
۵۵۰۰	۹۰۰۶۱۵۳	تورهان عرفی گنجی	۸۷
۴۵۰۰	۹۰۰۲۱۴۹	عبدالقاسم تقاضلی	۸۸
۴۵۰۰	۹۰۰۳۱۵۰	احمد ضیایی	۸۹
۴۵۰۰	۹۳۳۳۱۴	هوشنگ تجدد	۹۰
۴۵۰۰	۹۰۰۴۱۵۱	سیروس مزدا	۹۱
۵۵۰۰	۹۰۲۰۱۶۷	محمدحسن لطفی تبریزی	۹۲
۵۰۰۰	۹۰۲۲۱۶۹	فتح الله شیخ‌الاسلامی	۹۳
۵۵۰۰	۹۰۰۹۱۵۶	مریم آذرتاش	۹۴
۵۰۰۰	۹۰۰۸۱۵۵	بیوک بلوری	۹۵
۵۰۰۰	۹۰۰۵۱۵۲	سعید نظافت	۹۶
۴۵۰۰	۹۰۲۶۱۷۳	هادی شفایی	۹۷
۵۰۰۰	۹۰۲۳۱۷۰	ابراهیم نورانیان جعفری	۹۸
		آدی یوخ	۹۹
		آدی یوخ	۱۰۰
۵۰۰۰	۸۹۹۶۱۴۳	امیر خلیل یحیوی	۱۰۱

^۴ دوکتور جواد هیئت بن خالاسی نین اوغلو، طب دوکتور. نئچه ایل اونجه آمریکادا وفات ائتدی. م.بر. هیئت

۱۰۲	ایران حسنلی	۹۰۳۴۱۸۱	۵۵۰
۱۰۳	حبيب کوزه کنانی	۹۰۳۳۱۸۰	۴۵۰
۱۰۴	فرید آخوندزاده	۹۰۳۱۱۷۸	۵۰۰
۱۰۵	فیض الله ذوالقدر	۹۰۳۲۱۷۹	۴۵۰
۱۰۶	حمید ابوالفتحی	۹۰۳۹۱۸۶	۴۵۰
۱۰۷	فریدون فخاری	۹۰۴۰۱۸۷	۵۰۰
۱۰۸	محمد رضایی معتمدی	۹۰۳۷۱۸۴	۵۰۰
۱۰۹	سیروس گلستان (عبدالاحد)	۹۰۴۴۱۹۱	۵۰۰
۱۱۰	زمان زمانی (محمد)	۹۰۱۱۱۵۶	۳۵۰
۱۱۱	ناصر افشار	۹۰۴۳۱۹۰	۵۰۰
۱۱۲	مرتضی نامدار (اؤز حسابینا اوخوبور)	۹۰۰۱۱۴۸	۳۵۰
۱۱۳	مصطفی صدری طهوری	۹۰۱۲۱۵۹	۵۰۰
۱۱۴	ولی الله ساجدی	۲۶۳۸۴۹۳۷۴	۵۰۰
۱۱۵	فتح علوی	۳۶۳۴۵۹۳۳۵	۵۰۰
۱۱۶	عباسقلی امیر مختاری	۹۰۰۱۱۴۸	۵۰۰

اکلر:

گنج دوکتور جواد هیئت ایستانبول یولوندا/ دوکتور توحید ملکزاده

--	--

اک ۳: ایرانلی اوپرنجی قافله‌لرین ایشلری اوچون نقلیه آراجلاری اوجرتلری بیاننامه‌سی

--	--

اک ۵: گؤندريلن ايرانلی اوپرنجيلرین قايتاريان
قاتار اوجرتلري

اک ۶: ايران دان گؤندريلن طلبه‌لرین يول
مصرف‌لری حسابلارى

رساله حُسْن خط^۱

• مصطفى الخيوى

• حاضيرلايان: عبدالغفار ارسلان

بسم الله الرحمن الرحيم

حمد بى حد و ثنای لا يعى اول خالق اللوح و القلمه كه كاف و نون ايله جمله كائنات و ممكنتا وار و اول افضل نبى ادمك نور معجزاتيله نيجه پنهانى آشكار ايلىدى لمنشه رحمة للعامين نور خدا، علت خلقت همه دنيا وارلغندن همان اودر مقصود عشقنه اولدى دو جهان موجود، صلى الله تعالى عليه و سلم تراشيدن قلم و شناختن اولا حسن خط يازانلره قلمك اعلاسيين و مرگب رعناسين و كاغذك زيباسين كورمك كرکدر، قلمك اعلاسى اولدركه قرلى پك قزل و اقلغى پك اق اوله و سنكين اوله و طمرلرى طوغري اوله، زيرا طوغري اولمز ايسه قلمى شق ايتدوکده، اكرى شق اولور طوغري شق اولمز اكرى شق اولان قلمند حسن خط اولمز و قلمك قالكلئى صرچه پرمق قلكلجي قدر كرکدر و ازنلغي اون بر پرمق يا خود اون ايکى پرمق كرکدر التى صفتى وار ديمشلر اجندن حسن خط كلور اچندن دكى اما حسن خط كلن قزل و بك و سنكين اولاندر اما كى سست و سيه و اگر طمرلو اولاندر و قلمترآش غايتىدە كسكنين كرکدر و قلمك داخى بر ايکى شرطى وارد برى بودر كه اگر قلم پك اولورسه قلمى پك يونوب اتىندن چوق المق كرکدر اكر قلم يومشق اولورسه پك يونميوب اتلوجه اتمك كرکدر و قلمك شقى اورتاسىندە كرکدر وحشى جانبي انسى جابىندن قوتلۇ يعني اتلۇ و قالك كرکدر و قلمك شقى قلمنه كوره در اكر پك اولورسه شقى دخى اوزنجه كرکدر و ملائم يعني يومشق اولورسه شقى از كرکدر و الحاصل شقى قلمنه كوره كرکدر قلمك قطى دخى اوج كونه در، برى جزم و برى وسط و برى محرفدر اما جملهنىك اعلاسى وسط در نته كيم ديمشلردر و قلمتراش قلم اوستنه قويوب باش برمق ايله قلمتراشك ارقه سينى باصدقده قلمك قط ديو اوازى چمق كرکدر. شويله كه اوازى چقايمه ايو قط اولمامشدەر. قلمتراشى

¹ Harvard University – Houghton Library / Taczade, Mehmed bin Tacettin. Risale-yi Husn-i Hat: manuscript, 1603 or 4. MS Arab 9.

کسکین ایده‌لور.

در معرفت وضع الخط و اسماء خطوط ابتدا خط که ظهوره کلمشدۀ جمله‌سی مسطّح در یعنی دوزدور. دوری یوقدر اندنصکره خط کوفی در که ظهوره کلمشدۀ و شول کمسه‌لر که خط کوفی‌نی یازمشلدر جمله‌سندهن اعلی امیرالمؤمنین حضرت علی کرم الله وججه و رضی الله عنه یازمشدۀ و خط کوفی‌نک بر بلوکی دور ورزه در و بر بلوکی دوز در اندنصکره ابن مقله عليه الرحمه کلوب خط کوفیدن دوندروب بو زمان یازوسی اوزره یازمشدۀ و خلقه تعلیم اتمشدر چوق کمسه ابن مقله تعییمه‌لۀ اعلی یازمشدۀ جمله‌دن بری علی بن هلال در که ابن بوابلکله اشتهر بولمشدۀ کندو زماننده و مستعصم خلیفه زماننده کلنجه کمسه ابن بواب کبی یازار کلمه‌مشدۀ اندنصکره مستعصم خلیفه زماننده شیخ جمال الدین یاقوت عليه الرحمه ظهور اتدی و ابن بواب یازوسنه متتابع ایدوب ابن بواب کبی یازار اولدی اندن‌صرکه قلم کسمه‌سین تغییر ایلدی امیرالمؤمنین کرم الله وججه کلامی اوزره قلمک اوجونی اوژونی و اتلو کرکدر و قط قلمی محرّف کسدی شویلکم یازی یازارکن اواز کلوردی یعنی جزردر ایدی ابن بواب زماننده قط قلم جزم اوزه ایدی انکیجون یازیلری لطیف و نازک دکلدار اما قبله الكتاب شیخ جمال الدین یاقوت عليه الرحمه قط قلمی تغییر ایلدی خطی دخی متغیر اولدی زیرا خط قلمه تابعدر قلم اعلا اولورسه خط دخی اعلا اولور اگر قلم مرادجه اولمزسه هرنه دکلو جد جهد ایلسک کم قلمدن حسن خط کلمز بو سببدن در که شیخ جمال الدین یاقوت خطنی ابن بواب خطنه ترجیح ایتمشلدر اما ترجیحلری نازکلکددۀ یوقسه اصول و قواعد دکل اصول اولدۀ که ابن مقله وضع اتمشدر دائره و نقطه ایله التی نوع اوزره قلمشدۀ که بین الاستادان شش قلم دیو مشهوردر و هر برینه لفظ و معناسنه مطابق نام قومشدۀ برینه محقّق دیو نام قومشدۀ بر بچق بلوکی سطح یعنی دوزدر و ایکنجه‌سنه ڻٺ دیو نام قومشدۀ زیرا دورت بلوکی سطح در اچنجی نسخ در محقّقه تابعدر دردنجی‌سی ریحانی در نسیخ دیمشلدر که اکثر کتابتی نسخ ایله یازمشلدر کویا کیم غیری یازیلری نسخ ایلمشدۀ و بشنجی‌سنه توقيع دیرلر اندن اوتوئی کم نصفی دوردر و نصفی سطح در و نشان احکام و سچلات بو خط ایله یازمشلدر التنجسی رقاع دیو نام ویرمشلدر اندن اوتوئیکه رقعه‌لری و مکتبولری بو خط ایله یازمشلدر پس شش قلم دیدکلری بونلدر بونلردن طشره خط یوقدر صرکه، تعلیق و دیوانی و بونلرک امثالی پیدا اولدی پس ابن مقله بو ترتیب اوزرینه هر برینه بر نام قویوب بری برندن ممتاز اعلا ایلدی، اصول و فروعه کوره سلطان‌الکاتبین، شیخ جمال الدین یاقوت علیه رحمة اجملاً بو شعری دیمشدۀ شعر

اصول و ترکیب و کراس و نسبه صعود و تشمير و نزول و ارسال

نته کیم امیرالمؤمنین حضرت علی کرم الله وججه دیمشلدر

اعلَمَ انَّ حُسْنَ الْخَطِّ مُخْفَىٰ فِي تَعْلِيمِ الْإِسْتَادِ وَ قَوْمَاهُ فِي كَثْرَهِ الْمَشْقُ وَ تَرْكِيبِ الْمَرْكَبَاتِ وَ بَقَاوَهُ عَلَى الْإِسْلَامِ وَ الْمُسْلِمِ فِي تَرْكِ الْمَنْهِيَاتِ وَ مَحَافِظَهِ الصَّلَوَهِ وَ اصْلَهُ فِي مَعْرِفَهِ الْمَفَرَدَاتِ قَالَ عَلَيْهِ (الصلوة) الرَّحْمَهُ وَ السَّلَامُ عَنِ اصْوَلِ الْخَطِّ قَالَ قَرْنَ حِرْفَكَ وَ قَرْنَ بَيْنَ سَطْرَكَ وَ طَوْلَ سَنَانَ

قلمک

حضرت علی کرم الله وجہه بیوردیکی خطک اعلا اولماسی استادک تعليمندادر و چق یازمقدن نشتئت ایدر و خطک ثبۃ ترک منهیاتده و نمازه مداومتدهدر بو حدیث شریفی حبیب اکرم صلی الله علیه و سلم حضرت علی یه تعلمبا بیورمشلدر دیو استادلدن اشتمشوزدر یا علی حرفلری بری برینه یاقین یاز و بین سطوری عیان ایله یعنی اراق ایله و قلمک اوحنی اوzon ایله پس آمدی اصول خط مفرداتی بلمکدر اول

جهتدن مفرداتی اول بیان اتدک آمدی اصل خط نقطهدر اندن اوتوی خط ایکی نقطهدر يا خود زیادهدر بری برینه اولشدرسک بر خط اولور. فصل حروف مفرداتی هر حرفک حدتی نقطه ایله بیان ایدیم الاف سکن نقطه در طقوزه وارنجه. الباء اما با باشی بر چق نقطهدر و اوزنلگی التي نقطه در یدیه وارنجه اما شمره صایلمز اگر یدیدن و سکزدن زیاده اولورسه اصولدن خارجدر الجیم اما جیمک باشی طریسله بش نقطه و یا خود بش بوجق نقطه اوله آلتی یه وارنجه جائزدور دیمشلر، و جیمک دائرسینی یارم یمرطه یه تشیبیه اتمشلدر و

دائرسینی جیمک باشنى کچمه‌مک کرکدر شویله کیم جیمک باشندن اشغا بر خط چکسeler دائریه دوقونور دوقونمز کرکدر اکر جیمک باشنى کجرسه اصولدن خارجدر و دائره‌نک بیوکلگکی یعنی کیکلیکی الف قدر کرکدر و دائرنک اشغه اوچی یوقرو اجندن بر نقطه بلکه اوچه‌دک کچمک جائز دوتمشلدر و جیمک دائرسی ایرلدوغی محل ایکی بلوکی قالمق کرک دیمشلر لیکن نصفدن ایرلمق ولی در و ترکبده دخی بو قاعده اوزرینه کرکدر مرحوم شیخ جمال‌الدین یاقوت بو کونه جیمی اکثر ایکی بلوکی قلمق اوزره یازمشلدر. اما دال کرکدر که یوقارو جانبی دورت نقطه اوله اشغه جانبی بش نقطه اوله و اکر یوقارو جانبی بش نقطه اولورسه و الحالی یوقاروسندن اشغه جانبی التي نقطه اولور و الحالی یوقارودن اشغه‌سی بر نقطه زیاده کرکدر شویله کیم یوقارودن اشغه بر خط چکسک اشغه‌سی بر نقطه زیاده قاله. الراء اما را باشی اوج نقطه کرکدر انجهدن غیری یعنی را باشی اشغه چکدکده انجه یر ظاهر اولور اندن ارسال ایدرلر استادان شمره الارسال درلر و اوزنلگی التي نقطه کرکدر یدیه وارنجه اکر دورلی یازیلورسه شمرسز بش نقطه کرکدر. **الستین اما سین اولکی دندانی** بر نقطه کرکدور اولکی دندانی بیاضی بر نقطه کرکدر و ایکنچی دندانک بیاضی بر نقطه و یارم نقطه کرکدر و اوجنچی دندانک اشغه چکدکده اوج نقطه کرکدر اما روم استادلری دورده دک جائز دوتمشلر وبدن (!) سین التي نقطه و یدی نقطه جائزدر و اکر دندانه یرینه کشیده ایدرسک اول کشیده‌نک زاویه‌سینه وارنجه بر خط چکسک قوسه بکرمک کرکدر بنوک کبیله ارسال قوسی دیرلر هربار که سنک زاویه‌سین کشیده ایده‌سین کرک دندانلو و کرک دندانه اولمسون اوسال قوسی دیرلر بنوک کبی. **الصاد اما صاد** دورت بلوکدهدر و اشغاسی

دخى ايلهدور و صادك بياضى ايکى نقطهدر و قارنى سين قارنى كبيدر اكر زاویه صادى كشيدەلو ايدرسك سينك ارسال قوسى كبيدر. **الطاء** اما طانك الفى التى نقطه كركرد و طانك اوستى اوج بلوکدر ايکى بلوکى صاغ جانبه طوغرى چكه و بر يلو (!) دوزلو اوله و اشغاسين طوغرو چكه صاد كبى دورلو اتمىه شويله كم اوستنک اوچنى بر بحق نقطه يا خود ايکى نقطه كجمك كركرد. و طانك اوستينك الف يرندن اشغا دوزه اولشدوغى يره دك بر بحق نقطه يا خود ايکى نقطه كركرد. و طانك بياضى صادك بياضى سندن اسک كركرد و طانك بياضى استره كبى اوله. **العين** اما عينك باشنى اوج بلوک اتمشدەر اوڭل هلال كبى ايکىني را باشى كبى اوله. اوجنجى صاغ جانيندن برو چكه شويلکم هلاله مشابه اولان عينك باشى بر نقطه كچه دايىرسى جيم دائرسى كبى اولا. **الفاء** اما فاء باشى مدوره دكلىرى مثلثدر و بياضى ارمود چكىدىكىنه بىزىر اوله و كردنى بر نقطه اوله و بدىننک بياضى اوزنلۇغا با كبى اوله. **الكاف** اما قاف باشى فا باشى كبى اوله و كردنى ايکى نقطه اوله و زاوسى نون كبى اوله. **الكاف** اما كاف باشى دورت نقطه اوله و اوزونلۇغا سىز نقطه اوله و التنده كى خط كاف باشنى اوج نقطه كجمك كرك و كافك بياضى بر بچق نقطه يا خود ايکى نقطه اوله و باشىنك بياضى اوج نقطه اوله اما محققىدە بر نقطه بر بچق نقطه ثلثىن اسک كركرد. **آلام** اما لامك الف قدر كركرد و تى با كبيدر محققىدە اما ثلثىن نون قارنى كبى اوله. **الميم** اما ميم باشى محققىدە باشى وا باشى كبى اوله و قويروغى راي مرسله كبى كشيدەلو اوله اما ثلثىدە ميمك باشى مىلث شكل اوله كه بياضى دمرجيلى اورسى كبى اوله قويروغى چنكل اوله. **النون** اما نون باشى محققىدە ايکى نقطه اوله و اوزنلۇغا با كبى اوله اما ثلثىدە اوج نقطهدر دوردە دك جائز دوتىمىلدر و قارنى سين كبى اوله. **الواو** اما واو ايکى دورلودر برى اوزون و برى مدوردور باشى فا باشى كبى اوله و دورى بش نقطه قدر اوله التى دك جائزدر اما اوزنلۇغا را قدر بىبوك كركرد. **الاهام** اما ها اوج دورلودور برى عين هەرە و برى اوذن الفرس در و برى لام كبيدر و بياضى مولويلىر كلاھى كبيدر هاء الھەرە اوج خط دن مرگىدر اوڭى را باشى كبى اوله و ايكنجى خط ايکى نقطه و يارم اوله و اجنجى دورت نقطه اوله دورىلە تقاطع محلنەن كلنچە و ايکى كوزلۇرى بر نقطه اولا هاء اوذن الفرس التنده كى مدور قوج خائىيەسى كبى اوله و اوستى اوذن الفرس كبى اوله ها لام الفى كبى اولان اول را باشى اوج نقطه مقدارى لام الف كبى صول جانىدىن چكه و ايکى نقطه و يارم صول جانبه مىلى اشغە چكە اندىن صاغ جانبه بش نقطه مقدارى چكه لام الف كبى بياضى مولويلىر كلاھەنە مشابه اولا. **بيان الام** اما لام الف اوج خطىدىن مرگىدر اولا صول جانىدىن بر الف چكىلە و اكنجى خطى ايكى نقطه يازم اوله و اجنجى خطى صاغ جانبه چكە بلکە اون نقطه دك چكە بو طریق اوزره مىلث شكل حاصل اوور برى هاء مفردهدىن و مشابه دل دن شويله كيم بياضى كلاھى مولويلىر مشابه كركرد. **الباء** اما باشى كاف باشى كبى كركرد و اكنجى خطى صاغ طرفەنە ايکى نقطه و يارم چكه اما قرنلى اوله صوقوسك طورە جملە معكوس دال شكل اوله اوستادان سلف صودا چق يرى دكىيە يازمىلدر شويلکم صو قرار اتمىه بونجلىن و قارنى سين قارنى كبى اوله و يانك قرنى ابتدا باشنه ن اشغە بر خط چكسك طوغرى يانك قرنى باشنه طوقنماق كركرد بنوك كبى.

ايكنجى فصل تركىب بيانىندهدر اولنلر دىيدك شمدن كىرو تركىبىلە كلدك بس امدى الف كه

اول اوله بر حرف اكا ترکیب اولوب اولشمز اما بر حرفک اخرنده اولسه يعني صوکنده اولسه اولشور مثلا بانک و يانک و نونک که اخري الف اوله يا دال يا قاف طولاني بر نقطه اولور بنوك کبي و اكر بادن صکره جيم يا قاف يا وا اوله يا باشي ايکي نقطه اولور اما روم استادلری يادن صکره جيم يا خود يا يازسلر اوج نقطه ايدرلر اكر يادن صنکره سين يا خود عين يا صاد اوله با باشي اوج نقطه قدر اولور حد نا و نون و با که اوئلده واقع اوله بويله يازيلور و اكر سين اراسنده دندانهلو حروف واقع اولورسه سيند[ن] فرق ايچون اوج نقطه کرکدن. اما بعد الجيم الف يا خود دال يا خود کاف يا لام يا هاء اولادج اولورسه جيم باشينك بياضي غنجه يازيلور و اكر جمدن صکره غير حرفلری يازيلورسه جيم باشي اچق کرکدر اما ترکیب اوئلنه سيندن صکره با يا جيم يا کاف يا لام يا دال يا هاء اولورسه سينك دندانهلى نه قدر ير طوترسه بو حروف ايله سينك اراسى اولدادر کرکدر و اكر سينك دندانلرین يازقدنصکره الف يا صاد يا را يا طا يا ف يا وا اوله سين ايله بو حرفک اراسى ايکي نقطه کرکدر اوچه دك جائزدر بونلر کبي اکر اول حروف صاد اولورسه صاددن صکره الف يا دال يا کاف مفرده يا لام يا ها اوله پس صاد ايله بو حروفک اراسى سين کبي ايکي نقطه کرکدر بونوك کبي بوکه بکرینلر هب بويلهدر. ترکیب اوئلنه طا اولورسه و طادنصکره الف يا با يا دال اولورسه طا ايله بو حروفک ايکي نقطه کرکدر بونجلين و اكر صادن صکره يا اولادج اولورسه اراسى ايکي بچق نقطه قدر اوچه دك جائز اما نقطه طانک الفندن عد اولنور ترکیب اوئلنه عين اولورسه بعد العين يا ايله چنکله ر اوولورسه يا الف يا دال يا ها يا لام اوولورسه اول زمان عين نعلى کرکدر بونک کبي و اكر بعد العين غيرکونه حرف يازيلورسه عين صادي کرکدر بونک کبي. ترکیب اوئلنه فا اولورسه بعد الفاء الف يا با يا راء مرسله يا سين يا کاف يا لام يا خود ها اولورسهفاء ايله بو حروفک اراسى يارم نقطه کرکدر بر نقطه به دك جائزدر و اكر فادن صکره جيم اولورسه بر نقطه ايله يارم نقطه فا باشين کچمک کرکدر اندن جيم يازمق کرکدر بونک کبي. ترکیب اوئلنه کاف اولادج اولورسه ايکيدن خالي دکلدر يا دالي اوله يا خود غيري اوله و اكر دالي اولوب بعده الف يا کاف يا لام اوله کافک يوقارو باشنه طقونارق يوقاري کچمک کرکدر و اكر کاف دن صکره يا اوله يا دال يا سين يا فا يا ميم يا نون يا کاف يا ها اوله بو حروفات ايکي نقطه مقداری کافدن اراغ اولالر اما روم استادلری کافله سين آراسين بر نقطه يازمشلر بونجللين اكر کافدن صکره منحنی جيم يازيلورسه ايکي نقطه و يارم نقطه مقداری چكمک کرکدر اندن جيم يازمق کرکدر بونلر کبي اكر کاف مسطوح اولنورسه اندنصکره الف يا خود دال يا ها يا لام ايله بو حروف ايله کاف باشينك اراسى اوج نقطه اوله بونجللين و اكر کافدنصکره يا اوله يا سين يا قاف يا وا و يا نون اوله کافله بو حروفک اراسى ايکي نقطه مقداری اولمق کرکدر بونلر کبي اكر کاف مسطوح حيم ايله يا خود ياء ايله يازلمق لازم کلورسه زياده چكمک کرک اوچ نقطه به دك. ترکیب اوئلنه لام اوله اندن صکره لام الف او لا لام ايله لام الف اراسى ايکي نقطه کرک اوچ نقطه به دك. اوله يا دال يا سين يا کاف يا لام يا ها اوله ميم ايله بو حروفک اراسى بر نقطه قدر اوله زياده دخي اوله اكر ميم محقق اوولورسه ايکي نقطه اوچه دك جائز دمشلر و اكر ميم دن صکره جيم اولادج اولورسه اوج نقطه اوله و اكر ميمدن صکره را اوله يا نون يا سين اوله ميم ايله بو حروفک اراسى ايکي نقطه اوله بونلر کبي هاء اولورسه بعده الف يا دال يا کاف يا لام اوله هاء ايله بو حروفک اراسى ايکي نقطه قدر کرکدر

بونجلاين و باقى حروفك دخى بوكا كوره قياس اولنه.

اوجنجى فصل پس امدى ترکىبلرى ذكر ايلىك بحسبالوضع واضح هر برينه بشقه اد قومشدرا و هر حرفى قچ كونه يازمشدر انى بيان ايدلهوم الف بر كونهديز زياده اولمز هن نه رسم ايله يازلسه ينه اول الفدن تغيير النمز. حرف الباء بيش نوع اوزرهدرا و اچى بر نوع در و ايكسى بر نوع در اوج نوعك برى مضمردر مجموعه دخى ديرلر و برى مبسوطهدر مرسله دخى ديرلر و برى موقوفهديز كesk كبيدر و اول ايكىنك برى مجموعه مدغمهدر و برى مرسلهدر مبسوطه دخى ديرلر مضمر و مجموعه مدور شمرهلويه ديرلر مرسله و مبسوطه كشيدلهلويه ديرلر كه شمرهسزدر و موقوفه كesk كبيه ديرلر بونلر كبي. حرف جيم بش كونهديز برى مفتوح مرسله و برى مفتوح مجموعه و برى مثلث مرسله و برى مثلث مجموعهدر بونلر كبي اما جيم باشى اوج كونهدر برى مفتوح برى عنجهدىز بيكانه دخى ديرلر و مخروطى دخى ديرلر بونلر كبي. اما دال ايكى كونه برى مجموعه و برى مرسلهدر مختلسه دخى ديرلر بونلر كبي. اما را اوج كونه در برى مدغمه و برى مجموعه و برى مرسله و مبسوطه ديرلر بونلر كبي. السين اما سين اوج كونهدر برى مجموعه و برى مرسله و مبسوطه دخى ديرلر بونلر كبي. اما صاد ايكى كونهدر برى مجموعه و برى مقورهدر مبسوطه دخى ديرلر بونلر كبي. اما عين يدى كونهدر اوج مفتوح العين دوردى مرگب العيندر اول مفتوح العين برى عين نعلىدر و برى عين صادىدر و برى عين ثعبانىدر بونلر كبي و اول مرگب العينك برى مرگبه مسبله و برى مرگبه مطموسه(!) در بونلر كبي. اما فاء دخى اوج كونهدر برى مجموعهديز مدؤره دخى ديرلر و برى مرسلهدر مبسوطه ديرلر و برى موقوفهدر بونلر كبي. اما قاف دخى ايكى كونهدر و برى مجموعه و برى مرسلهدر بونلر كبي اما كاف دورت كونهدر برى مسطوحدر كه منجي دخى ديرلر و برى مجموعه و برى مرسله و برى موقوفهدر بونك كبي. اما لام ايكى كونهدر برى مجموعه و برى مرسله بونلر كبي. اما لام بش كونهدر برى مثلث مدغمه و برى مثلث مرسله در مثلث محققه دخى ديرلر و برى مرسله واوى ديرلر و برى تقاء مرسله و مرسله مطموسهدر بونلر كبي. اما نون ايكى كونهدر برى مجموعه و برى مرسلهدر مقوره دخى ديرلر بونلر كبي اما وا ايكى كونهدر برى مجموعهدر مدؤره دخى ديرلر و برى مرسلهدر مبسوطه دخى ديرلر بونلر كبي. اما هاء بش كونهدر برى مقطسطهدر مفرد مربعه دخى ديرلر و برى عينالهرهدر و برى اذنالفرسدر اما كلمه اورتاسىندە البتە اذنالفرس يازيلور اما ضروريت لدر و لام دننكىره و باه دننكىركه هاء صادى و اذنالفرس يازارلر اما كلمه اخرنده هاء محدوده يازارلر تركى دلده هاء جكل ديرلر. لام الف بر قاج دورلو يازيلور اما رومده مستعمل اولان ايكى كونهدر برى محققه و برى مرسلددر بونلر كبي. اما ياء اوج كونهدر برى مجموعه و برى مرسلهدر مبسوطه دخى ديرلر و برى معكوسهدر راجعه دخى ديرلر بونلر كبي.

وارليق

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi

Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 2 (GÜZ 2015), ss. 131-132
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

حڪايه

تپه گؤز اولسايديم بئله!

• شريف مردي

گئجه‌نین قوينونا ياتميش شهرلدن گۈرۈن ايشيقلار، اورالارى چولغايان قارانلىغى بىزىمكىلردن داها گۈزل گۈرسىدىرى. او توبوسون گئدىشى قورتولان دئىيلميسى سانكى. گئدىر، گئده جك ده. يوخو گۈزلىپمى قىيزىشىدىرىر، قووورور، آجاق يومابىلمىر كىرىپىكلىرىمى. او توبوسون ياغىشىدان قورتولدوغۇ آنى گۈءەبىلمەدىم. ايشيق هردىن ايتىر، هردىن گىرىپ آدامىن گۈزونه، لاب سوخلولر. قىورىلىپ ياتان شهرلرين يانان لامپالارى هرنەدەن خوش گۈرۈنۈشلۈدور. دىنجىلىك وئىر خىالا. اوزاقدان توپا توپا پۇھەر وئرن ايشيقلار، بونلارдан قاچان تپه گۈزه فيكىرىلشىرم. منه باخىب ھوركموش مو ايدى؟ او قېيرلر نه ايدى؟! هارا ايدى؟! اسکى بىر قېرىستانلىق، اوردان اويانا سورونن چاي، باش داشىلار... بىللىمى وئيرىم يانىدا خىخان قىiza. بىر يىرده او خوموشدۇم تپه گۈز چئورىدە ياشايان آداملارين دوغايىسا سالدىرىدىغى اوچون بىر قالخىشىدىر. چوبان آداملارين دويمىيان آج گۈزلولويو، ال اوزادىر دوغانى گۈستەن پېرىلىرىن عىصمتىنە. اونا تپكى، تپه گۈزو سالىر اونلارين جانينا و ... نه بىلىم، منه تپه گۈز گۈزلىك سىمگەسىدىر. فائىناشىب غضبىدىن قىزاران طبىعتىن او زودورسە تپه گۈز، منه گۈزلىكىدىر تك گۈزو ايلە آلتىنندا. آيا بىنzer قارانلىغىن اىچىنده، پارلاق، دولاشىب گىزىر گئجهنى. اوزاقدان اوزاغا... لعنت اولسون باساتا دامىزدىرىدىغى قان او گۈزون اىچىنندن اينجە اينجە تۈكۈلۈپ گىتن مەصومىتىن سون ايشىغى ايدى...

قارانلىق باسيب ماغارانى. اوزاقدا باسا باسا گىندير باسات. آدىيملارى آرخايىندير گىندهنин. قان گۈتورموش هريانى. سىزلايمام. يوخومون اىچىندهيم. تپه گۈزون بدىنىي داشىمالىيام. گۈتوروب باسىرىمىسماام، گلن سوخلوب بويلاناجاق. عظمت ازىلە جك خور باخان گۈزلىرىن آلتىنندا. قويىمارام... گرک آپارام... آمان تپه گۈزوم آمان، باساتىن آدىنى سوردوغان آن نەيى دوشۇرمۇشىن؟...

دور ماسام از یله جک بئلیم، کور گیم. آیا لاریم شیشیب لعنت او لسون او توپوسا. قیزی دا دبردیرم، باشیدما گیزیله دین سسین یوخ اول ماسینا، قاچیب یوردا، یاتاغیما سیغینه ماق ایسته بیرم.

سرین چالیر ازوومه، آسفالتی دادیر باشماق لاریم.
تاكسيچيلرین سسی او جالسا دا، تهران سوسموش. «یوردا گؤتور بیزی، اميرآباد...» هر بئره یا يیلمیش سو سقونلوق،
کوچه لری سوله نن سرینلیک و سوروجونون دینمز او تور ماسی دینجه لدیر بیله می. سوروز کن خیابانلاری او غونسو زلوق دویورام. بیر شئیلر اوز یېرنده دئیل، آرادا یېریندن او بینایان زادلار وار. ائرته نین سرینی ازو مومن دریسینی او خشاییر. بو شونا او بیناییر گؤزوم، یاتاغیمی گزیر بلکه. بوش وئریم با خیب دوشونمگی. سوروجو فرمائی توتوب بوراخمیر. دونیاسیندا گئرو شو هاراجاق گندیر بونون؟ آسفالت او زانیب دولاشیر تهرانی. آياغیمین شیشمیش بار ماقلاری دارا چکیلیب باش ماغیمیدا. قوم دولموش گؤزومه سانکی.

قاشینیر. یوخويا اويمور یوخويا حسرت گؤزلریم. قولومو پنجره دن ائشیگه ساللا بیب هاوانی جیرماقلاییرام. سرینلیک کؤینگیم دن سو خولوب قول توغومو، اورادان قارنیمی دیندیریر. کیرپیگیم آغیرلاشیر. آسفالتین او زربنے دامجی قان تؤکولموش، ماشینلار ووو چکیب آخیشیر. بیزی قاباق لایان ماشینین سوروجو سو گؤز بوزار دیر بیله مه. گلیب گئچیر. باشیم اونون گئچمه سی ایله دئونر. گئری چکیلیب سوروجو بیهه با خیرام. باشی ائنیک شیپ دوشوب فرمانین او ستونه، اللری ساللاق. چیگنینه وورoram الیمی. دبریلمیر. ترپه دیرم بیله سینی، ترپه نیر آن جاق هله ده فرمانا بی خیلی بیدیر. توتوب قالخیزیرام. باشی دوشور چیگنینه. او ز گوزو قانلى دیر. قورخور چکیلیم. قان قوس موش کیشی.. ماشینی ساخلا بیر. با خیرام سوروجو بیهه. سوُم دور و بدور. کیرا بیهه وئریب دوشورم. «اوسته ائنه جک..»، «بای نازلیم..»، گولوش مله سو وو شدو رام تاکسینی و دالدا او توران قیزی.

اویرن دیم تهرانی قان گؤتورموش، یوردا سالدیریلمیش. چیخدیم تهراندان. دینچ یئر ایسته بیردیم اوزومو تاپام. دئدیلر قدس خیابانیندا خیریم خیردا ساتان کیشی نین باشی سینمیش، خسته خانایا گؤتورولموش، بوتون وارلیغی اولان قیویر زیویری ازیلیب یوخ اول موش آرادا. اویرن جیلر او بینان باشقا کیملر بوباندان، آرادا آدامین وار یوخو یوخ اول موش. جورابلاری، دیرناق توقان، ماشالار، گئزگولری. او تورو ب گل گئت ده اولان بیز لره با خار، هر دن باشینی ساللایار، آلا یوخولو گوزلری آیا لاری سایاردی.

■ تهران قیز میش بوزار بیدی. یاخینلاش مازدیم بو شهه، تپه گؤز او لسایدیم بئله!

وارلیق

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi

Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 2 (GÜZ 2015), ss. 133-135

Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

شعر

کیم کوروپتور ای کونکول اهل جهاندین یخشیلیغ
کیم که اندین یخشی بوق کوز توتما اندین یخشیلیغ
کر زمانی نفی قیلسام عیب قیلمه ای رفیق
کورمادیم هر کز نیتاپین بو زماندین یخشیلیغ
دلبالاردین یمانلیغ کیلدی محزون کونکلومه
کیلمادی جانمغه هیچ آرام جاندین یخشیلیغ
ای کونکول چون یخشیدین کوردونک یمانلیغ اسرو کوب
ایمدى کوز توتماق نى يعني هر یماندین یخشیلیغ
باری ایلکا یخشیلیغ قیلغیل که موندین یخشی بوق
کیم دیکایلار دهر آرا قالدی فلاندین یخشیلیغ
یخشیلیغ اهل جهاندین ایستاما بابر کیبى
■ کیم کوروپتور ای کونکول اهل جهاندین پاخشیلیغ

• بابر شاه

يانليش ترن

يئنه يانليش ترنى سئچديم

گۈزلەمگە

بو ترن ده سنى منه گتيرىمەدى

بو آخشام

يئنه سنسىز دۇنەجگەم

دوشلىمىزە...

اليمدە سولموش قىرمىزى چىچكله

دىلىمده قوروموش آدىنلا...

گئچە گلمەدن

چىراقلارى ياندىرىرلار

قاچىرلار

قايىدىرلار

آياقلارىنى سوروكله يە- سوركله يە

باغلى پىنجرەلەن ايتىمىش رويا لارىنى

آختارىرلار

آداملار،

يئل يئنى سىنفونىسىنى يايىر

بولودلاردا ياس تۈرەنلى وار

آى آخماقجا باخىر منه

و من

يئنه يانليش ترنى سئچىرم

يانليش آدامى سۆدىگىم كىمى.....

بولوم يئنه ائوه چاتمايا جاق

بلكە دۇنگەنى ده يانليش دۇنۇمۇش

بو گئچە ده بىرىنى سىنىن يېرىنە

سۆدىم

آدىنى قولاقلارينا پىيچىلدادىم

يانىندان گئچرەن

سادجه گولومسىدەي.....

بلكە او دا اللرىنى ايتىرىمىشىدى!!!!!!

يئنه ترنلار ماغىل- ماغىل باخىر منه....

گۈزلىم آلىزايىر توتوب سئوگىلىم

■ گۈزۈن آيدىن!!!!

• سحر بارانى (سولدوز)

و من گلديم
 يهريسيز آتلارين بئليننده گلديم
 سئوگى گوناهيم ايدى!
 سئوديم ده گلديمممممممممممم
 * * *

تازاشدان يازيرام
 تازاشدان يازيرام سنى اى شمس تبريزى
 سئوگى گوناه مى ايدى?
 تازاشدان يازيرام
 او باشدان
 باشدان
 كى [سئوگى]
 و من
 ■ گلديم . . .

• سعيد موغانلى

گؤزلرى قيرميزي يوخو
 هاوادا ايستى و شور بير سس وار،
 باليق قوخوسو
 يئپ يئنى بىچيلميش يونجالىغىن
 ايتى سسى هاوانين دامارلاريندا...
 بىچاق سسى وار هاوادا
 دارياز سسى وار
 كلنتى نين سبورى دوداغىندا قىزىل گول!
 كيمسه كيمسه نين ناموس دوواريندان آشير
 كيمسه كيمسه نين حىبىنه گىرير
 قارانىغىن آلچاق دوورالاريندان
 سىچاق و شور بير دومان يئنير
 كوك ياتمىش توپوق بيرغالانير
 جوجهلر يوخو گۈرۈرلر يومورتالاردا
 ■ بىچاقلارдан خېرلرى يوخ!

• هادى قاراچاي

وارلیق

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi

Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 2 (GÜZ 2015), ss. 137-146

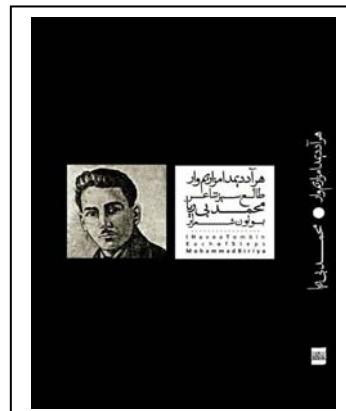
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

تائیتیم / معرفی

کیتابین آدی: هر آدیدمدا مزاریم وار، محمد بیرانین بوتون شعرلری؛ توپلایان و آراشدیران؛ پروفسور دوکتور اسلام غریبلی؛ عرب الیفباسینا کوچورنلر؛ نیگار خیاوی و سعید موغانلی؛ یاییننا حاضیرلایان؛ سعید موغانلی؛ یایین ائوی و یئری؛ موغام یایینلاری، تبریز؛ یایین تاریخی؛ ۱۳۹۴؛ اثرین دیلی؛ تورکجه.

Kitabın Adı: Her Addımda Mezarım Var, **Mehemed Biriya'nın** Bütün Şeirleri; **Toplayan ve Araştıran:** Prof. Dr. Islam Qeribli; **Ereb Elifbasına Köçürenler:** Nigar Xiyavi ve Said Muğanlı; **Yayma Hazırlayan:** Said Muğanlı; **Yaynevi ve Yeri:** Muğam Yayınları, Tebriz; **Yayın Tarixi:** 2015 (1394); **Eserin Dili:** Türkce.

کیتاب معاصر شعریمیزین حق جارچیسی اولان محمد بیرانین بوتون شعرلرینی احتیوا ائدیر. اثری، باکی علملى آکادمیسی نین ادبیات و شرقشناسلیق اوستادی سایین دوکتور اسلام غریبلی توپلاییب، تدوین ائدیب و آراشدیرمیشدىر. گئچن ایللرده اوردا نشر اولونان و ياخشىجا قارشیلانان اثری، سایین شاعیر نیگار خیاوی نین امگى ايله و شاعیر-ژورنالیست سعید موغانلی نین چاباسى ايله عرب الیفباسینا کوچورولموش، اندیت اولوب، نشره حاضیرلانيشىدир. ادبیات تاریخیمیزین بو اؤنملى اثرینى، سایین رضوانىي، تبریزدە موغام یایین ائوی (انتشاراتى) مودورو، چوخ پروفېسیونل بىر بىچىم و كىفيتىدە یایینلامىشىدیر.

«هر آدیدمدا مزاریم وار»، محمد بیرانین حیاتى بوبو يازدیغى بوتون شعر و نشرلرینى احتیوا ائدیر. کیتابین ایچىنده؛ سئوگى شعرى، اجتماعى، سیاسى، اوشاق شعرى، طنز و دينى-آيىنى شعرلر و بير

نچه نمایشنامه بیر آرایا گلیب، هابئله طالعسیز شاعیر اولاراق بیلینن بی ریانین اثرلری و حیاتی ایله ایلگیلی دقیق معلومات وئریلمیشیدir. آیریجا شعرلر، تاریخ و زaman اعتباری ایله درج اولونموش و شاعیرین ایندیبیه کیمی نشر اولونان اثرلریندن اوزنکلر و آچیقلاماalar وئریلمیش، کیتابلارین جیلدلری ده علاوه اندیلمیشیدir. آراشدیریجی دوکتور غربیلی، اوز اوزون مقدمه-مقاله‌سینده، بی ریانین شعرلرینی تاریخ، موتیو، اوسلووب، تکنیک و شاعیرین دوشونجه دؤرلری با خیمیندان آراشدیرمیش و چوخ دگرلی سونوجلارا چاتابیلمیشیدir.

بی ریا یاشادیغی دؤرده آللارا ایننان، عدالت طلب، آذربایجان کولتوروونه اولدوچجا دگر وئرن، هابئله دموکرات فرقه‌سینین تبلیغاتچیسی، قوروچوسو و دقیق معناسیندا (آذربایجان معارف ناظیری- فرهنگ وزیری) کیمی خالقى نین جسارتى و ایناملی قوللوچوسونا چئورلیلر. شاعیر کسگین شعرلری ایله خالقى دیكتاتور شاهلارلا قارشى- قارشیيا دورماغا چاغیریر و اوزو مبارزه‌نین آرخا سیرالاریندا دئییل، ایلک سیرالاریندا جسارتله هایقیریر و عدالت- آزادلیق دئیه تبریزین خیابانلارینا حؤكمانلیق اندیر. عدالت، آزادلیق، امام حسین(ع) مظلومیتی، مولا علی(ع)، دیكتاتورلوق، سواوش-باریش، وطن، آذربایجان مدنیتی، قادین حاقلاری، یتیم اوشاقلار، ایشچیلرین حیاتی و... شاعیرین اثرلرینده ان چوخ گۆزه چارپان قونولاردیدر. بی ریا تکجه شعرلە اوغراشان بیر صنعتچی دئییل، هم ده تئاتر صحنه‌لرینده گوجلو پیئسلری ایله اوزوونو سیناپیر و بو سیناقدان، خالقین مثبت و هیجانلى قارشیلاماسی ایله آلتى آچیق چیخیر. اونون پیئسلری (نمایشنامه) تبریز، اردبیل، زنجان، اورمو و باشقما آذربایجان شهرلرینده دئنه‌لرله صحنه‌یه چیخیر و منصف شاهیدلرین شهادتیله عادى جماعات و آيدین دوشونجه‌لی انسانلارین اورکدن قارشیلاماسی، تئاتر سالونلارینی ازدحام و گۇرۇجو باسا-باسى ایله مواجه اندیر. بیر چوخ معاصر تاریخچى نین باخیشى ایله، بی ریا او دؤرده بیر كىز داها تئاترى كوتله-عادى خالق و ضیالیلار ایله بارışتىردى. حتى گون اولوردو كى، بیر اثر ایکى دۇنه، اوچ دۇنه نمایشە قويولور و تئاتر اوپونچولارى و بیئنتمىلىنە قازانچ-اعتبار گتىرىدى.

بی ریا اوزو ده، مدنیت ناظیرى اولماگىنا باخما ياراق، بوتون مراسىملىر، شنلىكلىر، علمى قورولتايلار و دينى- مذهبى گونلارده، سالونلار، ميدانلار و خيابانلاردا، خالقين بىغىنچاغى اولان يئرلرده كسگين و جسارتله چىخىش اندىر، اوز شعرلرینى قىشقاير- قىشقايرلا، پەلەپ شاهلارى ایله مبارزه‌يە دعوت اندىر و دئىيرىدى كى، آزادلیقى تبریزدن باشلايىپ ایران بىن ان اوچقار نقطەلرینە بىر ارمغان كىمى پاى وئەجىگىك. بو كسگين چىخىشلارين گۈروننۈلری بىر چوخ آرشىودە ساخلانىلىپ و نە موتلو كى، بىزە بىر معنوى ارت كىمى چاتابىلمىشىدیر.

شاعیر و ناظير بى ریا، نە اینكى تکجه او بىر ایلى، بى كىمى فعالىتلاره مشغول اولموشدور، بلکە هله فرقەدن ايللر قاباق او، تبریز فابريکالارى نین و دقیق دئىشك شمس، شاييان و سونرالار ظفر فابريکالارى نین، ايشچىلر اتفاقى نین باش مودورو سئچىلىر و هر نەدن خبرسىز ايشچىلرى اوياتماغا و اوز حاقيينا اينانماغا تبليغ ائدير و سونرالار بو ايشچىلر طرفينىن تبریز نمایندهسى كىمى مىلى مىلى مجلسى

سەچىلىر، او دئىيرميسىش كى، بىر اولكەنин الى قابارلى ياشچىلىرى ياتسا و يا اوزونو يوخوا وورسا، او اولكەنин مىلتى هىچ واخت اويانابىلمزا!

او دۇرده بىريانىن شعرلىرىنى احتىوا اىدىن كىتابلار دۇنه لە يابىنلاپىر و دوغرو-دوزگۇن و تعهدلى ادبىاتا سوسامىش اولان مىلت طرفىندىن يوخارى حدە قارشىلانيir. مكتىلرده اوپىرنجىلىر، شاعيرين شعرلىرىنى ازبەرە اوخويورلار، شعرلىرى خىابانلاردا آزادىق و انقلاب شعارلارينا چثورىلىرى. پاركلاردا، گزىنتى يېرلىرىندە سئوگى مكتوبو كىمى الدن الله گىرير و سوناى گونلرى سئوگىلىرى بىر بىرىنە قوووشدوران ھەدىه اولور.

محمد بىريا

بىريا، او بىر اىلده، وطنين گله جىگىنە مودورلر تربىت ائلهين مكتىلر و فرقەنин ائله او ايل تأسىس ائندىكى «تبريز دانىشگاھى» بىنا دال با دال باش چكىر و اوپىرنجىلىرلە ياخىندان گۈوشور و اونلارين درسى و علمى چالىشمالارى ايلە ياخىندان تانىش اولور و يىنى گنلەگەلر (بخشنامەلر) گۈندىرىر، چۈزۈم يوللارى گۈستىرىر. آچىقلابىاجايىم بو مسئلە، او دۇردن يادگار قالان عالىملر و آراشىدىرىجىلارين آرا سىرا اثرلىرىندە مكتوب اولموشدور. تارىخچى اوستاد زەتابى، دىلچى و لغتىلىممجى دوكتور بەزازى، تنقىدچى و رومان يازارى رضا براھنى و آدىم اديب و دىدەقورقۇدشناس اوستاد فەزانە، اۆز اثرلىرىندە، مصاحبەلىرىندە و مقالەلىرىندە بو قونوپا بارماق قويموشلار.

قىيسا بىر خاطىرەنى ماراق دوغوران بىر سند كىمى قوللۇغۇنۇزا سونورام:

خاطىرە، فرقەدن سونرا باكى ياكى كۈچن و اصلى مىند شەھرىندىن اولان، حورمتلى نصىيرزادە جنابلارىندان ائشىدىلىپ و بو خاطىرەنىن باشقۇ بىر واريانىتى و بلکە دقىق روایتى، تبريزلى محقق و يازىچى، سايىن رضا ستارىنин يازىلارىندان آلىنيپ، مقالەنин سونوندا، وئرىلمىشدىرى (رضا ستارىنин شخصى سايتى).

تبريزىن مشھور و بئيوك عالىملر تربىت اىدىن بدر مدرسه سىينىدە درس اوخويوردوق. بىر گون مكتب مودورو آقاي چارقدىچى كلاسدا معارف ناظيرىنин مدرسه مىزىھ گلدىگىنى خبر وئردى. فرهنگ وزىرى (معارف ناظيرى) قاباقجادان خبر ائتمەدن مدرسه مىزىھ گلمىشىدى. كلاسلارىن بىرىنە گىچىپ، شاگىرلەلە ياخىندان دانىشىدى و اونلارين درس و عايىلە دورومونو سوراقلاشدى. سوال- جوابلارдан سونرا، ميرتا دوشوب سوروشدو كى، او شاقلا من معارف وزىرىندەن قاباق، بىر شاعيرم! هانسىنىز منىم شعريمىن ازىز بىلىرسىنىز؟ كلاسا درىن بىر سكوت چەكدو و نهايت كلاسىن سون مىزلىرىنин بىرىنەدە اوتوران قارا قاش- گۈزلو جسور بىر اوشاق بىر آز دا اوتانا- اوتانا الينى قالدىرىدى، آقاي وزىر من! دئدى.

مدرسه مسئوللارى بىر آز قورخوشدولار! آقاي بىر يا دئدى اوغلوم گل تاختتا قاباغىندا اوخوا شاگىرد ساللانا- ساللانا گلىپ ادبىه دوردو قاباغىمىزدا. آقاي وزير، آقاي مودور، اجازه وار؟، دئدى و باشلادى اوجا سىلسە مشھور «آذربايچان» شعرىنى اوخوماغا. مودور و معلملىرى بىر آز اۇزىلرىنە گىدىلەر! آقاي بىريانىن گۈزلىرىندىن آخان ياش، گونش شاعىلاريندا كلاسى دولانىپ شاگىردىن قالا گىلەلردىن سوخولماق اىستەيىرىدى. ناظير، كۈورك اوركلى بىر شاعير اولدو يئنه. شاگىردىن آننىدىن اۋپەرك دئدى: بو شعرى گلىپ مدرسهنىن حىطىينىدە قورولاقاق مراسىم صفىندە دە اوخويابىلرسىن؟ يئنېيچە قەرمانا دۇنۇوش، بالاجا بويىلو اوشاق بوغازىن آرىتلايىب اوتناراق دئدى، آقاي وزير اجازەنىزىلە، بلى..

مدرسە حىطىينىدە قوروغان مراسىمە ناظير بىر يا چىخىش ائتدى و مدرسە مودورو ايشلىرىن نىچە قاباغا گئتىدىگىنندىن گۈراش وئردى. بياقىكى شاگىردى چاغىردىلار شعرى اجرا ئىلەسىن. بو دۆئە دە شعرى داها گوجلو و جسارتلە و دوزگۇن ادا ايلە دىكلەمە ائتدى قالا قاش-گۈز شاگىردى. آقاي بىر يا اوزونو دۇنەرەب مودورە سارى دئدى: بو اوشاقدان موغاييات اولۇن! بو مطلق بؤيوك بىر آدام اولاچاق! و شاگىرده هدىھەر وئرکەن سوروشدو: اوغول بالا آدىن نەدىر؟ بالاجا شاگىرد يئنە ادبىه باش بارماقىنى قالدىرىب، آقاي وزير اجازەنىزىلە، غلامحسىن ساعدى...

بىسلىنير قلىيمىدە سونسوز حۇرمەت، آذربايچانا
ايسىرم دۇنيادا من حىرىت آذربايچانا
سانمايىن ئۇز يوردومن اسراپىنا بىگانە يەم
من اونون سەۋدەي عشقىنندىن بوجور دىۋانە يەم
شمعە بنزىر، دۇرەسىننە فېرلانان بىرۋانە يەم
قويمارام اصلاح قويىلسوون مەنت آذربايچانا
شاعىرم، بىر بولبولم من، آشىانە مدیر وطن
شىئىرگاهىمدىر اوفۇقلار، خوابگاهىمدىر چەمن
چۈلە بىتىمىش لالەلر، داغلاردا آچمىش ياسمن
ھەر بىرى وئرمىش يئنە بىر زىنت آذربايچانا
بىر گۈزلىدىر سئۇدىگىم كى، حسنۇنون حىزانى يام
من اونا تعرىف يازان شاعىرلىرىن قورىباتى يام
بىلمىرم صوفى پېستىم، عاريفم، روحانى يام
قائىم معنادا من، بىر قىيمىت آذربايچانا
من خىانت ائتمەدىم مرحوم اولان اجدادىما
ارىت تك وئرىدىم بىر يوردو، قەرمان اولادىما
حفظ ائدىب بىر اۋلەكەنى، باش اگەمەسىن جلادىما
اونلارىن آوازى وئرسىن، شەھەر آذربايچانا
پايدار اولىسوون گۇرۇم اودىلار، آلا اولار تورپاغى

دالغالاتسين شانلى بورجوندا عدالت بايراغى
قصردن خوشدور منه هر داخماسى، هر چار DAGI
بسلەنئير قىلىيىمە سونسوز حورمت آذربايجانى

شاعير، فرقەدن سونرا دا يئنه عدالت جارچىسى كىمى تك باشينا باكىدا، سورگونلوك گونلىرىنى
سوركىن، استالىن دىكتارتولوغونو رذىل ائدىر و دىكتاتورون كىرىپ كۆكمۇ ايله سىيرى چۈللەينە
سورگون اولور. قىرغىزىستان، اۆزبېكىستان كىدلەينىدە بدېختلىكىيى سورور. بلکە ائله شاعير سەھاب طاھير
بو مسئلەنى ياخىندان گۇردويو اوچۇن داها دوزگۇن ايفاده ائدەبىلىميشىدير، بىر اوزون شعرىندە:

منه نە /ئىتدىيىسە سعادت ئىتدى
بدېخت سعادتە گولىرم داھا
(سەھاب طاھير / شعرلە كىتابى / باكى)

استالىن دن سونرا سورگونلوك دئورو قورتارير و شاعير باكى يا دئونور. بوردا يئنه شاعيرىن دىنى-مذهبى
روحىيەسى اليىه ايش وئىرير! غدار حاكىملەر انقلاب و عدالت شاعيرىنى باكى قىرىستانلاريندا اۇلۇ بوييان و
قېbir قازىب اۇلولرى كەن-ئەلەين بىر اىشە مجبور اندىرلەر. شاعير مزار باشلاريندا غربىلىك و
بدېختلىك شعرلىرىنى قوشور، ياسىن اوخوماقلا بىر تىكە چۈرگىنى تاپىر، تېرىز ھاواسى و بىر داها
قايدىتماق ھوسى، ھونر پادشاھىنى بىر داها مبارزە ائتمەگە سوق وئىرير. تېرىز خىابانلارىنىن ستوگى،
مبارزە و عدالت قەھرمانى، استالىن قوچولارىنىن اللرىندە قالىر! آغىزلارىندا يئكە بىلەي چئورىلىر، نە اوتا
بىلىرلەر، نە آتا بىلىرلەر، نە دە اۇلدۇرە بىلىرلەر...

شاعير خوروشچىفدان سونراكى يارى-بومولو آزادلىقىدان استفادە ائدىب، بو دئونە تېرىزە قاييتماغا
چالىشىر، و قاييدىر !!! قاييتىقىدان سونرا بىرىجىك اوغلۇنۇ گۈرمگە مجوز گۈمىرى! حىات يولداشى
گۈزۈنە باخا-باخا تانىميرام دئىه اۋە قويمور! و تېرىزىن آنا قوينۇ كىمى ايستى اولان!! زىنداڭىندا ناماز
اوستو يئرە يىخىلىر و بىر داها دورا بىلىمیر... تېرىز دە كۆھەنە قەھرمانى، نە عايلەسى قول ائدىر، نە
دostularى و نە خالق قىبول ائدىر!!!

آذربايجان ادبىياتى نىن آغ گۇرچىنинى، لاققا-تاراققا بىر آغ آمبولاتس تېرىز زىندانىندا، يارى جانلى،
قارداشى نىن ائوئى نىن كوچەسى باشىندا قۇو قىراغىندا يئرە بوراخىر، اىكى گوندن سونرا، اوچ-دۇرد نفر
شاعير، شعر قەھرمانىمىزى وادىر حەممە تورپاغا تاپشىرىرلار... دئمە، بىزىدە شاعيرلىك اۋۇز بختسىزلىكىنى
دوغور... تىكچە شاعير شاعيرىن گۈزۈنە خوشبخت نظرە گلە بىلىر!

اونون، وطن تورپاقلارىندا، هر آددىيم باشى بىر مزارى وار!
منجە، هلە دە بىزىم/ان خوشبخت شاعير، محمد بىرىيادير...

سعید موغانلى

محمد بیریا، غلامحسین ساعدی و احمد ملازاده

رضا ستاری (محقق و کتابفروش تبریزی)

امسال (۱۳۹۱) تعطیلات عید نوروز، برای دیدن آقای احمد ملازاده مدیر کتابفروشی کیهان در تبریز به مغازه‌اش رفته بودم. بعد از احوالپرسی و عید دیدنی از آقای ملازاده جریان آمدن بیریا به کلاس درسشن در کلاس ابتدایی را پرسیدم، ناگفته نماند این خاطره را قبل از آقای ملازاده شنیده بودم، این بار به قصد یادداشت و انتشار آن در این سایت دوباره شرح ما وقع را جویا شدم. احمد آقا گفت:

- سال ۱۳۲۵ بود. من و ساعدی در دبستان بدر کلاس چهارم دبستان بودیم. معلم ما مرحوم آقای چارقدچی بود. روزی ناگهان اعلام کردند که آقای بیریا وزیر فرهنگ وقت برای بازدید به کلاس ما خواهد آمد، در همان حال در باز شد و بیریا همراه مدیر مدرسه وارد کلاس شدند. من نائب معلم بودم (در آن دوره به مبصر می‌گفتند). بیریا رو کرد به دانشآموزان و گفت: چه کسی می‌تواند یکی از اشعار مرا بخواند؟

من دستم را بلند کردم. اما از آنجایی که لباسهایم مناسب نبود و از وزیر خجالت می‌کشیدم به تنه پته افتادم و نتوانستم شعر را بخوانم. آقای چارقدچی گفت: اجازه بدھید غلامحسین بخواند. بیریا به من گفت برو بشنین پسرم. غلامحسین ساعدی پای تخته آمد و شعر معروف بیریا را تا آخر درست خواند.

من دئییرم ظلمکاردان آزاد اویسون مسکنیم
پوزلماسین خزان وورموش باغلار کیمی گولشنیم
آندا تورپاق غنچه‌لنسین، گول چیچکلر سئوینسین
سوکعون اوزلر، پاشلی گوزلر، پاک اورکلر سئوینسین
من دئییرم اولکه‌میزده یانسن علمین چراغی.....

بیریا به آقای چارقدچی گفت این دانشآموز را سرف بیاورید. و در سرف بیریا از ساعدی خواست تا شعر را دوباره بخواند و ساعدی سرف شعر بیریا را از اول تا آخر باز بدون اشتباه خواند. بیریا از جیب خود یک مداد رنگی درآورد و به ساعدی داد و به آقای چارقدچی سفارش کرد: مواظب این بچه باشین، آینده درخشانی خواهد داشت.

سالها بعد، حدود سالهای ۱۳۵۰ ساعدی همراه آل احمد به کتابفروشی کیهان آمد. آل احمد کتاب‌ها را نگاه می‌کرد و ساعدی روبروی من، همین جایی که تو الان

نشسته‌ای نشسته بود و من پیش‌بینی بی‌ریا را به او یادآوری کردم. ساعدی نویسنده بزرگی شده بود و پیش‌بینی بی‌ریا درست از آب درآمده بود.^۱

بوردا باشقا بییر قونونو دا وورغولامق یئرینه دوشردی کی، سایین ستاری، اوز باکی سفرینده، دگرلی عالیم، حؤرمتلی چشم‌آذر ده بییر خاطیره بو یازی‌نین مؤلفینه سؤیله‌میش.

- چشم‌آذرله گئروشدن و کئف‌احوالدان سونرا، جیبیندن بییر بوکوم کاغید چخاریب منه اوزاتدی، آل بو یادداشتی! بی‌ریا بوردایکن بو قیسا شعری یازیب منه تاپشیردی کی، بو پارچانی منیم قبیر داشیما یازدیرارسینیز!

سانکی بیله‌رک اولمو قارشیلاماغا گندیردی آنا وطنه...

وورما ال تربیتیمه، تربیت آدم ده منم
نه او دونیا، نه بو دونیا، ایکی عالم ده منم
نئیله‌بیم پی آپاران اولمادی بو وارلیغیما
عیش و عشرت ده منم، مُحنت و ماتم ده منم
آراما قبریمی، آختارما منیم باش داشیمی
رسمده حضرت حق، اسمده خاتم ده منم ■

• سعید موغانی

آراشدييرمانين باشليغى: يوسف خاص حاجبىن اخلاقى گۈرۈشلىرى اوزىزىه
ايىجىلەمە؛ آراشدييرمانين اورىيئىنال آدى: بىرسى و نقد آراء اخلاقى يوسف خاص
حاجب؛ آراشدييرماجى: موسى نورمحمدى نظرلو؛ قىلاووز اوستاد: دوكتور
محمدىدىلى حسىنى؛ اونىيورسىتەت: پىام نور اونىيورسىتەتى، گۇنئى بىرىمى (قوم
يئىرشىگەسى)؛ دۆئىم: يوكسک لىسانس ١٣٩٣-١٣٩٤؛ بؤلۈم: فلسەفە، آتابىلىم دالى؛
اخلاق؛ آراشدييرما تورو (نوعو): سمينار؛ آراشدييرمانين دىلى: فارسجا.

Araşdırmanın Başlığı: Yusuf Xas Haceb'in Exlaqî Görüşü
Üzerine İnceleme; **Araşdırmanın Orijinal Adı:** (بررسى و نقد آراء)
(اخلاقى يوسف خاص حاجب؛ **Araştırmacı:** Musa Nur Muhammedi
Nazarlu; **Qılavuz Üstad:** Dr. Muhammed Ali Hüseyni;
Üniversite: Peyam-e Nur Üniversitesi, Güney Birimi (Qum
Yerleşgesi); **Dönem:** Yüksek Lisans 2014-2015; **Bölüm:**
Felsefe, Anabilim Dalı: Exlaq; **Araştırma Türü (Növü):**
Seminar; **Araştırmancının Dili:** Farsca.

اۋىزت: بىرئىسل (فردى) و توپلومساڭ (اجتماعى) سعادت، بىر چوخ مسلمان متفكىرىي قايغىلاندىران و
دوشوندورن قونولارداندىر. بو متفكىرلر اسلام دىنىنىن اساسلارى و آتا-بابالارنىن ئويرىتىلىرىندىن يولا
چىخاراق بىلە بىر توپلومو رسم ائتمىگە چالىشمىشلار. قوتادغو بىلەك اثىرنىن موليفى يوسف خاص
حاجب دە بىلە بىر آماج اىزلهيىردى. هجرتىن ايلك اىللەيندە اسلام دىنىنىن ایرانا و بؤيوک خوراسانا
[تۈركىيستان] گىلمەسىنىن آردىندان بئولگەننىن تۈرك و تاجىك متفكىر و دوشونورلىرى اسکى دىنلىرىنى
بۇراخاراق اسلام دىنىنى قبول اندىب، اونو گىلىشىدېرمىگە و يايماغا چالىشمىشلار. بو فعالىتلەر كولتۇرلۇ
فلسفى بويوتوندا چالىشان فارابى، ابن سينا و يوسف خاص حاجب كىمى سخىصىتلىرىن بىلىملىپ و فلسفى
خىدمىتلىرى اولدوچجا دىرىلىدىر. اونلاردىن دوشونجەللىرى تارىخى قايناقلار آراجىلىغى ايلە بۇگۈنكۈ نسلە
چاتىمىشدىر. بونلارдан فارابى و ابن سينانىن بىلىملىپ و كولتۇرل خىدمىتلىرى بؤيوک اۇلچۈدە ایران آلانىندا
بىلىنەمكىدەدىر. آجاق اونلاردىن چاغداشى اولان يوسف خاص حاجب، اۆزلىكىلە ایراندا يئرىنچە
تаниنماقا دا و دوشونجەللىرى اينجەلنمەمكىدەدىر. اونتوتىلمامالى دىر كى، اسکى دۇنملەر بىلىم آداملارنىن
دؤلت آداملارينا ئويود يازما فعالىتى چوخ يايغىن ايدى. مىلا خواجه نظامالملكون «سياستنامە» و
خواجه نصیرالدین طوسىنىن «اخلاق ناصرى» اثرى بونون ان گۈزل اۇزىنكلەيدىر. بو ئويود وئرىجى
اثىرلەن بىرى دە بو چالىشمانىن قونوسو اولان قوتادغو بىلەك اثىرى دىرى. اثىرین موليفى فرد و توپلوم
سعادتىنىن قايغىسىنى چكى بىرى اولاراق، سعادتلى بىر توپلومون يارانماسى اوچون ھەم بىرئىسل
(فردى) اردىملەر (فضىلتەر)، ھەم دە توپلومون ادارە شىكلى ايلە باغلى اويمۇلانتابىلىر يوللار گۈستەرىر. بو اوزىن

یوسف خاص حاجبی «اخلاقی سعادت اوزمانی» اولاراق دگرلندیرمک گرکیر. آیریجا بیر چوخ بیتده بیلیمه و انسان عقلينه وئردىگى يوكسک دگرى گۈرمك مومكىندور.

آراشدىيرمانىن ايجريگى: آراشدىيرماجى موسى نورمحمدى، اوج اساس سورو (سوال) اوزرىنده دورور:

۱) قوتادغۇ بىلەك هانسى موضوعلارى ايچرىرى؟ ۲) او دؤنمده بىلە بىر اثرين يازىلماسىندان آماچ نه ايدى؟ ۳) اثرده وئريلەن قونولار هانسى دوشونسل (فيكىرى) اساسدان قابىنالانمىش و يا ائتكىلىنىمىشىدیر؟

آراشدىيرماجى، بو قونودا آپارىلمىش اولان اۇنملى اثرلرى تك تك تائىتماقلا بىرلىكده، قوتادغۇ بىلەك سۆزۈنۈن اتىمولۇزىك اىضاھىنى وئىرى؛ يوسف خاص حاجبىن حياتى و ياشادىغى دۇئىنى، قوتادغۇ بىلەك اثرىنин اۆزلىيكلرى، موجود اليازما نسخەلرى و اوردا ايشلنن موضوعلار حاقىندا بىلگى سونور. آراشدىيرماجى عىنى زاماندا اثرده اخلاقلا اىلگىلى بعضى بېتلىرىن فارسجا ترجمەسىنى ده اۇرنك اولاراق وئىر و اثرين تمامىنىن فارسجايا چئورىلەمىسى گىركىدىگىنە وورغو يايپىر. بورادا اۇرنك اولاراق آراشدىيرماجىنىن ترجمە ئىتدىگى بئولىمدن بىر پارچاسىنى اوخويابىلرسىنiz:

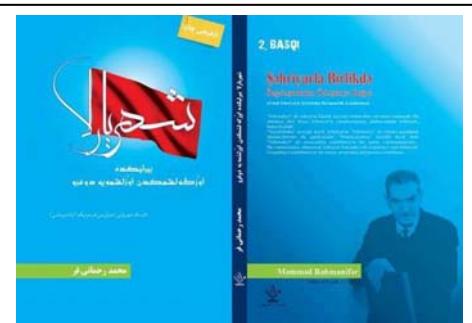
«ھىگام انتخاب در اين سە فرد نهایت دقت را كن كە سعادت اين دنيا يى تو در نحوه انتخاب اين سە فرد است اولىن فرد اينها قاضى است تقاو و درستى او بايد زيانزد مردم باشد دومى نىماينىدە حاكم در امورات مملكتى است آرامش و سعادت خلق در دست اينان است و سومىن فرد و مهم ترینش انتخاب وزير است بىرگزىدە ترین فرد در مملكت ايننان است و شقاوت و سعادت خلق در دست وزير است. راهنمای پادشاه وزير است و بىر پادشاه جهت مىدەد ، امورات مملكتى در دست ايشان است اگر وزير نالايق باشد كليلە امورات مملكتى از نظم و نظام مى افتىد و حاكمىت رو به اقول مىرود. نصيحت براى خير انسان است نصيحت را آرام آرام و با آرامش بىان كن عين لقمه غذا لقمه لقمه برايش بخوران اگر بخواهد آنها را مىخورد مثل لقمه يىنى با جان و دل مى پىزىد و اگر امتناع كند از پىزىش آن ، رهایش كن و ان نصيحت نصيib دىگران مىشود چون او لا يق نصيحت نىيست.» ■

• محمد رضا هيئت

کیتابین آدی: شهriyarla بیرلیکده اۆزگەلشمکدن اۆزلشمه يه دوغرو؛ يازار: محمد رحمانیفر؛ يابین ائوی و يئری: ملينا يابینلارى، قوم؛ يابین تاریخی: ۱۳۹۲؛ باسقى: ۲-جى؛ اثرين دىلى: توركجه.

Kitabın Adı: Şehriyar'la Birlikde Özgeleşmekden Özleşmeye
Doğru; **Yayinevi ve Yeri:** Melina Yayınları, Qum; **Yayın Tarixi:** 2013 (1392); Basqı: 2-ci; **Eserin Dili:** Türkce.

تورك و فارس شعرلى شهرتى سينيرلارى آشان، اثرلىرى بير چوخ دىله چئورىلەرك يابينلاتان اوستاد محمدحسين شهريارين شعرلىرىنە فلسفي بير باخىش آچىسى ايله ياناشان موليف، شهريارين حياتىنى اينجەلەرک، دۇنمنىن ياغىن و ائتكىلى دوشونسل (فيكرى) و فلسفي سؤيىملرىن شاعيرين شعرلىرىنەكى يانسىمالارىنى و شاعيرين بو سؤىملەرە قاتىدىغى يوروم و يئنيلىكلرى

شهريارلا بيرلilikde اۆزگەلشمکدن اۆزلشمه يه دوغرو

ايصال ائتمىگە چالىشمىشىدیر.

سەچدىيگى شعرلىرى دقتلى بير اوپىم اىچىننە سىراالايان و اينجەلەين محمد رحمانىفر، قاتىلىدىغى بىر راديو پروقرامىندا اثرين توركجه يازىلماسىنىن سبىىنى آنا دىلىنە قارشى بىر بورج اولاراق دگىلندىرير و بو كىتابىن فارسجايا دا چئورىلمەسىنىن يارارلى اولاجاغىنى وورغولاپىر.

كىتابىنин تائىتىمىندا شهriyarin توركجه و فارسجا بوتون شعرلىنى تك- تك اوخويوب اينجەلەدىكىنى سؤىلەين رحمانىفر، بو شعرلەدەكى فلسفى دوشونجە يه دقت چكەرك، شهriyarin حىدرىبابا سلام اثرينى يازاركەن اۆز دوغما يوردوندا بىلە غربت حىسى ايله ياشادىغىنى و بو حىسى «حىدرىبابا سىنى وطن بىلىميشدىم» شعرىلە اىفادە ائتدىگىنى، آنچاق سەندىھە شەرەنى يازاركەن، بىر «آرخايىنلىق» اىچىننە بولۇندوغونو قىد ائدىر.

بوگونە قدر داها چوخ دىلسل، ادبى و فولكلورىك آچىدان اينجەلەن حىدرىبابا سلام اثرينى فلسفى آچىدان الله آلان موليف، هايدىگر كىمى مشھور دونيا فيلوسوفلارىنىن گۈرۈشلىرىنندن ده يارارلاناراق ائره يئنى بىر بويوت قازاندىرىمىشىدیر ■

• محمدرضا هيئت

وارلیق

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 2 (Güz 2015), ss. 147-158
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

ایتیردیکلریمیز

پروفسور دوکتور توفیق حاجییف وفات ائتدی.

پروفسور دوکتور توفیق حاجییف
(۱۹۳۶-۲۰۱۵)

تورکلوك آراشديرمalarى آلانيندا، اوزللىكىله آذربايجان تورکولوزيسينىدە اونملى بير يئره صاحب اولماقلالا بىرلىكده؛ اينجه روحۇ، سئوگى دولو اورگى و اندىلىيگى ايله ده چئورهسىنيدە كىلر انسانلار و بىليم آداملارى آراسىندا سئوپىلەن و ساييلان بير شخصىت كىمى تانىنان پروفسور دوکتور توفيق حاجىييفى ۲۸ نومبر ۲۰۱۵ تارixininde ابدى اولاراق ايتيردىك.

آذربايجان تورکولوزيسى ايله دونيا تورکولوزيسى آراسىندا ساغلام بير باغ اولوشدوران، يازىلاريندا و دانىشمالاريندا تورکجهنىن اورتاق بير يازى دилиنه صاحب اولماسى گرگىدىيگىنى سىخ سىخ وورغولابان، آذربايجان تورکجهسىنىن بو يؤنده گلىشىمەسى اوچون جىدى چابا

گؤسترن، دىلىمىزى و ادبىاتىمىزى فرقى بير باخىش آچىسى ايله اينجهله يەرك، اونلارجا دىگلى كىتاب و بوزلرجه بىليمىسل مقالە يازان و يايىنلاريان مرحوم آكادمىسىن توافق حاجىييف، ايران تورکلرىنىن ده كولتورل فعالىتلەرنى ياخىنidan تعقىب اىدن و تانيدان بير بىليم آدامى ايدى. مقالەلرى وارلىق درگىسىنيدە ده يايىنلاران، درگىمىزىن هر يئنى سايىسىنى دقتله اوخويوب، اينجهله يەن، بعضاً چىخىدихى تلوiziyon پروقراملاريندا درگىنىن اىچرىگىنдин بىت اىدن توافق حاجىييفين روحۇ؛ ياخىن دوستو و معنوى قارداشى، وارلىق درگىسىنىن قورو جوسو مرحوم پروفسور دوکتور جود هيئته قوووشدو.

بو گۈزلىلمىز ايتىگى مناسبتى ايله بو دىگلى بىليم آدامينا اولو تانىيدان رحمت، سايىغى دىگر عايلەسىنە، آذربايجان خالقىنا، تورکولوزى جامعەسىنە و بوتون سئونلارىنە باش ساغلىغى دىلە يېرىك.

• محمد رضا هيئت

■ يئرى اوچماق اولسون

«سینه‌مده سازیم وار منیم» دئین عاشق رسول قوربانی سون ائوینه اوغورلاندی

کلیبر شهری نین عباس آباد کندیندە عبدالله و زرنشان عایله‌سیندە دنیایا گؤرونو آچان رسول قوربانی (١٣١٤ هش) قاراداغین برکتلى و اوغورلو تورپاغیندا بويا- باشا چاتاندان سونرا عاشقیلیق صنعتی نین اوّلو يولونو تو تاراق، آذربایجانین کولتور باخیمیندان دا ان زنگین بئلگەلریندن بیریندە، سون دئونملرین ان بئیوک عاشقلارىندان بىرى اوّلما يولوندا آددیملا ماماغا باشلادى. عاشق رسول قوربانی بو اوغورلو يولدا عاشق کریم قره‌گونیلى و عاشق حیدر قره‌یکانلى کیمی عاشقلا ردان فایدالاناراق بو صنعتین اینجەلیکلارینى الده ائدیب، اوستادلىق يولوندا زیروهله یوکسلمگە باشلامىشدى. عاشقیلیق صنعتیندە اۇنملى يېرى اوّلان دستان سوپىلەم گله‌نگىنى ده اوستادلارین يانىندا مكمل بىر شكىلدە اۋيرنىپ، داوم ائتىرين ان باشارىلى عاشقلا ريمىزدان بىرى اولموشدور.

عاشق رسول قوربانی

چاغىمیزین سون دستانجى عاشقلا ريندان بىرى اوّلان اوستاد عاشق رسول قوربانی عاشقیلیق صنعتی نین ان زیروهسى اوّلان ددهلىك درجه‌سینه يوکسەلەر ك دده قوربانی لقبىنە لايق گۈرولموشدور. دده قوربانی عاشقیلیق صنعتی نین اوچ اونملى تىلى نين (سسى، ساز و سۆز) اوستاسى اوّلاراق سون دئونمین ان اوندە گلن عاشقلا ريندان بىرى اوّلموش، اۋزونه خاص دوروش و آنلاتىمىي ايله عاشقیلیق صنعتیندە يئنى جىغيرلار آچىمىشدىر. بوجون دستانجى عاشقلا ريمىزین بارماق سايىندا اوّلدوغۇنۇ گۈز اۇنونه آلارساق، دده قوربانی نين بو صنعتىدە يېرىنى داها ياخشى آنلايابىلىرىك. دستانجى عاشقلا رهم بىلگى باخىمدان، هم ده كىskin حافظەلری ايله دىگر عاشقلا را اوستونلوك تشکىل ائدىرلر. دستانين بوتون اوّلايلىرىنى حافظەسىنده توتان و گوجلو آنلاتىمىي ايله دينلەيىجىنى اوزونه باغلايان عاشق، عىنى زاماندا دينلەيىجىلىرىن ماراغىنا گۈر، آنلاتىمىندا دىگىشىكلىكىلر ده يئر وئرەبىلر. بىلەلىكىلە دستان واريانتلارى اورتايما چىخار.

دستانجى عاشقیمیز دده قوربانى گوجلو حافظە و ماراقلى آنلاتىمىي ايله حكايدىرىنى بىزىلە آنلاتمىشىدىر. اونون تويىلاردا، توپلانتىلاردا و قوتلامالاردا سوپىلەدىيگى دستانلار عاشقیلیق گله‌نگى نين ان گۈزل اورنكلرىنى اوّلوشدورور. دده قوربانى حياتا يكىن اوندان بىر چوخ گۈرۇنتو و سىس توپلامىشدىق. اونون آنلاتدىيغى شاه اسماعىل ايله گولگىز دستانى بو دستانىن ان گئنىش آنلاتىمىيدىر. بو دستانى دده قوربانى نين باش اثرى كىمى دىرىنلىك اوّلار، چونكى بو دستان توپلانمىش و يازىيا آلينمىش ان قاپساملى شاه اسماعىل ايله گولگىز دستانى اوّلاراق بىلىنىپ. بئیوک عاشق، بو دستاندا توركىچە آنلاتىمىن ان گۈزل اورنكلرىنى بىزىلە سونماقدادىر.

سئویندیریجی دیر کی، دده قوربانی ساغلیغینندا میلتیمیزین تقديرینی قازانمیشندیر. او، لایق اولدوغو یئری تاپابیلمه سه ده، ان آزیندان خالقین اونا قارشی سایغى و سوگى دویدوغونو، صنعتینه و اوستالیغینا دگر وئردىگىنى حس ائتمیشدىر. عاشيقلار و عاشيق صنعتى يولوندا چوخلو زحمتلره قاتلانان و سۆز صاحبىي اولان محمد عبادى قرهخانلى (آلیشيق)، دوزنله دىگى عاشيق ادبىاتى و شعرى آدلى تۈرنى ده دده قوربانى يە آييرمیشدىر. بو تۈرنە عاشيغين سكىن ايللىك صنعت حياتى الله آلينمیش، دده قوربانى نىن «سينه مده سازىم وار منيم» آدلى كىتابى گۇرۇجوجىه چىخمىشدى. بو تۈرنلىرىن عاشيغين سون گونلرينه توش گلمەسى بىر ياندان سئویندیرىجى، بىر ياندان دا ازووجو اولموشدو.

بركتلى عؤمرۇنون سونلارينا قدر صنعتىنى باشارىلا اىفا اىدن دده قوربانى، خالقىمیزین اورگىننە سونسوز حؤرمەت و سئوگى قازانمیشدىر. عؤمرۇنون سون گونلرينى دىگى تۈرنە و اوستاد عاشيق حسن اسکندرى نىن آغىرلاما مجليسىننە سۈيىلە دىگى جىنگى كوراوغلو ھاواسى ايلە دىنلە يېجىلىر اۇزونە حیران بوراخان ۸۰ ياشىنداكى دده قوربانى، بو چىخىشى ايلە عاشيقلىق صنعتى يولوندا زىروھىه اولاشاراق سونسوزلۇغا چاتمىشدىر.

شۇھرتى آذربايجان دان دنیا يابىلان دده قوربانى گور سىسى، ايستى نفسى و دىك دوروشو ايلە اولۇ بىر اوزان تمثالينى ياراتمىشدىر. سۆزۈنەدە آنا وطن، مردىك و ايگىدىلىك، حسرت و هيجران، سئوگى و بارىش، ياخشىلىق و حقى چاغيران دده قوربانى، توركجهنى ده ان آرى و يالىن حالى ايلە ايشلەدن عاشيقلار داندىر. دىلىنندە كى بو دورو لوغۇن و آريلىغىن سرى، آنجاق عاشيق ايلە گۈرۈشىمە مىزدە اورتايما چىخدى. دده قوربانى فارس دىلىنندە تحصىل آلمادىغى اوچۇن تورك دىلىنى ان صاف، ان دوغرو شكىلده ايشلىتمىشدىر.

دده قوربانى، سۆزلىرىنندە انسانلارى مردىلە و حقىن يانىندا اولماغا چاغىریر:

باجارسان نامىرددەن دىلەك دىلەمە،
سۇزۇن پىرە دوشە، سەنە داغۇ اولار.
حقىقتى سۈيىلە مەكىن اوتانما،
حق دئىن انسانىن اوزو آغ اولار.

میلتىنە و وطنىنە آرزۇلارىنى بو سۆزلىرە دىلە گىتىریر:

سحرىن خىئىر / ولسون، آخشامىن آيدىن،
يابىلىسىن هر يانا سوراغىن وطن!
میلتىن ياشاسىن گولر اوز ايلە،
ايلاھى دن يانسىن چىرغىن وطن!

كىچمه سىن / وجاغىن، يانسىن شامالارىن،
افتخار ياردىر هر آخشاملارىن،

خىتىر ايلە دوسلۇن صبجۇن شاملارىن،
ھەچ واخت لىللىنەسىن بولاغىن وطن!

ھە آپلارىن باھار اولسۇن، ياز اولسۇن،
ائىللەر قوشالاشسىن، خوش آواز اولسۇن،
رسول دئىيىر ھەرگۈن كىييفىن ساز اولسۇن،
ھەمىشە چاغ اولسۇن داماغىن وطن!

دەد قوربانى «ياشا-ياشا گۆزىل وطنىم منىم» آدىلى شعرىندە وطنە گؤرە دويغۇلارىنى بئلە دىلە گتىرىر:

گلدى باھار فاصلى، ايل تزەلندى،
بىزىندى غىنچەلر، گول تزەلندى،
اوركىلر شاد اولىدو، دىل تزەلندى،
ياشا-ياشا گۆزىل وطنىم منىم،

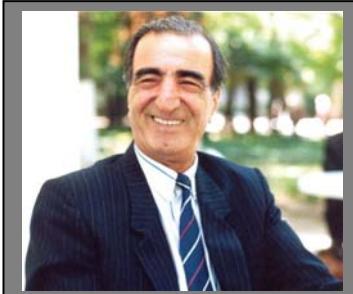
دەد قوربانى وطنىمizin بئلۈنەمىسى و قارداشىن قارداشdan آىرى دوشىمەسىندىن دويدوغۇ يانغى و كدرى اورغىنندە داشىمېش، شعرلىنىدە دە ايشلتىمىشىدیر:

گۆزىلدىر تورپاڭىن، گۆزىلدىر داشىن،
سن قوجالمامىسان جواندىر ياشىن،
اوركىن سىسلى بىر قارداش قارداشىن،
ياشا-ياشا گۆزىل وطنىم منىم.

حقىقىن يوللارىندا حركتىن وار،
حق نظر ائيلە يىب بىر كىتىن وار،
گۈندىن ايشىق آلان حرارتىن وار،
ياشا-ياشا گۆزىل وطنىم منىم.

بۇيوك صنعتچى هابيل علىيف ابديته قوووشدوا

هابيل علىيف ۲۸ مای ۱۹۲۷-جى ايلده آذربايجانين آغداش رايونون اوجقوقاواق كندىنده آنادان اولور. يئددى ياشيندايىك رايون مرکزىنده كى ۳ سايلى يىندى ايللىك آغداش موسيقى مكتبينه، ۱۹۵۲-جى ايلده ايسه باكى ياخىرىك آصف زىناللى آدىنا اورتا اختصاص موسيقى مكتىنىن كامانچا شعبەسىنە داخيل اولور. ۱۹۵۳-جو ايلده مسلم ماقامايمىف آدىنا آذربايجان دؤلت فىازىرمۇناسىندا اونجه رقص آنسامبلىنده مشايعتچى، سونرا ايسه تريودا كامانچا چالان كىمى فعالىتە باشلايىر.

هابيل علىيف (۱۹۲۷-۲۰۱۵)

هابيل "ستگاه"، "بایات قاجار"، "بستهنىگار"، "بایات شيراز"، "راهاب"، "بایات كورد"، "چاهارگاه"، "راست"، "زابول" موغاملارينا يئنى كامانچا حياتى وئرير.

هابيل علىيف اسکى سووينتلر بېرلىگى جمهورييتلىرىنده، ائله‌جه ده توركىيە، آمريكا، آلمانيا، اينگيلترە، فرانسا، هيندىستان، پاكىستان، ايران، مصر، سوئيس، هولندا، تونس، ژاپون، سورىيە، موزامبىك كىمى دونيانىن بىر چوخ اولكەلىرىنده قاستروول سفرلىرىنده اولموشدور.

هابيل مصطفى اوغلو علىيف چتىن و ماراقلى حييات يولو گنچىرىمىشىدир. ايلك مكتب ايللىرىنده مشهور مغنى و موسيقى معلمى احمد آغدامىسى (احمد بشير اوغلو بدل بىگلى) هابيل گىليلن ئوينىدە كىرايادە ياشايىرىدى. احمد آغدامىسىنىن ياشادىغى ائوه واختآشيرى موسيقىچىلر توپلاшar، موغاملاردان، تصنيفلردن، خالق ماهنialiرىندان دانىشار، يئرى گلدىكىجه اونلاردان پارچالارى تاردا، يا كامانچادا اىفا ائدردىلر. بالاجا هابيل، اوشاق ماراغى ايله چالغىيا قولاق آسار، معناسىنى كىسىرمهدىيى صحبتلىرى دىنلەيدى. ائله او واختدان دا هابيلين اوشاق قلبىنە صنعتە محبت كۆزو دوشوش، گوندن گونە، آيدان آيا آلىشىب آلولانماغا باشلامىشىدى. آناسى نىسە خانىم ايسه اوغلۇنون قلبىنە دوشوش بو محبت اودونو اوز آنا نوازىشى ايله داها دا آلولاندىرىمىشىدى. هابيل علىيف اونلارى بىلە خاطىرلايىر:

"منىم صنعت عالمىنە گلمگىمەدە ايكى خىيرخواھىم اولموشدور، اونلاردان بىرى احمد آغدامىسى، او بىرى ايسه آنامدىر. احمد آغدامىسى منه صنعتىن نە اولدوغونو آنلاتدى، آنام ايسه مندە صنعتە سئوگى ياراتدى، ياخشى ياديمدار، اوشاق ايدىم، چۈمچەنى كامانچا كىمى دىزىمەن اوستونە قويوب اوخلۇوو اونا سورتوردۇم، آنام بونو گۇرۇپ، سئوينجلە دىنى:

- دئىيەسن، اوغلۇم كامانچا چالان اولا جاق...

احمد آغدامىسى آنامىن سئۇزونە قوت وئردى:

- هه، نیسه باجى، اوشاق چالغىچى اولماق اىستەيپر. گتىر قۇياقت بىزىم موسىقى مكتبىنە اوخوسون. آخىرى پىس اولماز.

بو، آنامىن اورگىنەن اولدو. من آغداش موسىقى مكتبىنە قبول اولدو، آولجه تارلا ماراقلاندىم، آنجاق فيزىكى جەتەن ضعيف اولدوغۇم اوچۇن بىلگىم تارا تاب گتىرمەدى. كامانچانى سئچدىم، ائلە او واختدان دا مئيليمى كامانا سالدىم، واختىمەن چوخۇنۇ كامانلا گىچىرتىدىم، يادىمدادىر، ۱۹۳۸-جى ايل ايدى. مكتبىمېزدە هانسىسا بايراما حصر اولۇمۇش طنطەنلى گئچە گىچىرىپىردى. عۇمرۇمدا ايلك دفعە اولاراق بو گئچەدە اشتراك ائتدىم، چالغىمى ھامى آلقىشلادى. او گئچە ان چوخ سئوينىن آنام اولدو، بىر ده آزۇزم، من حتى سئوينجەن آغلادىم دا. آللەھىم، صىنعتە ايلك آددىمەن سئوينجى نىچە ده بؤيوک اولۇرمۇش."

يىددىنچى صىنيفى و ھم ده موسىقى مكتبىنى بىتىرنىن سونرا ھابىل پداقوزى مكتبىنە داخىل اولدو. ساواشىن (ايكتىنجى دونيا ساواشى ۱۹۴۱-۱۹۴۵) دەشتلىرى گئتدىكىچە داها چوخ حىس اندىلىردى. ھابىل گىليلن عايلەسى ده آجليق قىتلىق گىچىرىپىردى. ارى ساواشا گئتدىكىچە گۆرە بؤيوک باجىسى دا اوشاقلارى ايلە آتا يوردونا كۆچۈمشەدۇ. ائمۇن دولانجاق اوامدو ھابىل اولۇمۇشدا، بونا گۆرە ده او، پداقوزى مكتبىنەدە اوخوماقلا ياناشى آخشاملار نجف بگ وزىروف آدىنا آغداش دەلت درام ئاتارىندا ايشلەپىردى، كامانچا چالىرىدى. بالاجا ھابىل عىنى زاماندا آغداش رايون پىونرلار ئويىنده رقص درنگىنин ده عضوو ايدى و او، ۱۹۴۴-جو اىلە باكى دا گئچىرىلەن باخىش يارىشىماسى نىن غالىبى اولۇمۇشدا.

ھابىل يىن خاطىرەلىرىنندىن:

"اوندا ساواشىن قىزىغىن چاغلارى ايدى. بۇتون قوهوملارىن، قۇنشۇلارىن كېشىلەرى، اوغانلارى جېھەلرەدە ووروشۇرۇلار. قارداشىم محمدىيە ده جېھەدە ايدى. من آخشاملار ئىيواندا اوتوروب، ھەچ نە يە محل قويمادان اۋۇز كامانىمىي ايشە سالىرىدىم، بىر ده گۇرۇرۇم كى، اىلرى، اوغوللارى، نىشانلىلارى ساواشدا اولۇمۇش اولان قۇنشۇ آروادىلارين آه-تالالسى كامانىن فريادىنا قوشۇلوب. كىمىسى آغى دئىير، كىمىسى باياتى چاغىرىپىردى. اوندا آنام دا آغلايىپ شىيون قۇپاپىردى. چونكى قارداشىم محمدىيەنин ده اۋۇلۇم خېرى گلمىشىدى. خېرىبەدىر، اوندا من آغاڭىلا بىلەپىردىم، آنجاق چالىرىدىم، دردىمى كاماندا دئىيردىم، اوندا ائلە بىل بۇتون آنالارىن، باجىلارىن دردى، كدرى منىم كامانچامىن سېملەرنە هوپمۇشدا.

سانكى من آنالارين آه-فرىيادى آلتىندا ساواشىن دەشتلىرىنى اۋۇندا عكس انتدىرەن يەنى بىر موسىقى پارچاسى يارانمىشىدىم، منه ائلە گللىرى كى، ايندى ده كامانىم دا او سىلسە، او ھايقىرىشلار قالماقدادىر... اونو دا دئىيىم كى، او عرفەدە يعقوب مەدۇف تارچالان گولابلى حمیدلە آغداشا گلمىشىدى. قوشۇلۇم اونلارا. بۇ دىستە ايلە اسماعىللى رايۇنۇدا گئتدىم، ايكى-اوج تويدا دا چالدىق و ائوه گتىرمىگە قازانجىم اولدو. سونرا يەنە عادى گونئىرەم باشلادى. ائلە

هئى فىكىرىشىردىم كى، نه ايشين قولپۇندان يايىشىم، نه اندىم اورگىمجه اولسون. تاپا بىلمىرىدىم.

ساواش بىتدى. بؤيوك باجىمین ارى قايتىدى. عايلەلىكچە كۈچدولر ايمىشلى رايونونون مزرەلى كىندىنە. من دە كامانچامى قولتوغوما ووروب اونلارلا گىتىدىم، جاماعتىن اورگى-كۇنلو آچىلىمىشىدى. "توى" سۆزو تزهدن دىللەرده، اوركلەرde گۈيرمىشىدى. توى-دوپۇنو اساساً يېرىلى عاشق حسینين دستهسى يولا وئيرى، باشا ووروردو. چالعىمىي دىنلە يىب دسته يە قوشولما غىما راضىلىق وئردىلە.

پايمىا دوشىن پولو آغا/اشا آنامگىلە يوللايىرىدىم، بوش وختلاريمدا او قدر چالىرىدىم كى، ائودە كىلە لاب دنگ اولوردولار... خلاصە، مزرەلى دە دوروش گىتىرىپىلمەدىم، ۱۹۴۷-جى ايلە قايتىدىم آغا/اشا. پىونىرلار ائونىنده درنک رهبرى اولدوم."

هابىل على يىف ۱۹۵۲-جى ايلە باكى يا گلىپ آصف زيناللى آدينما اورتا اختصاص موسىقى مكتبى نىن كامانچا شعبەسىنە داخىل اولور. گۈركىلى تار اوستاسى قوربان پىريموفدان و مشهور مغنى خان شوشىنسكى دن موغام صنعتى نىن سېرلىرىنى ئويىرنىمگە باشلادى. هابىل يىن ايفاچىلىقى بىستەچى سلطان حاجى بىگوفون دا دقتىنەن يايىنمەمىشىدى. بىستەجى، هابىل يىن پوتانسىل امكانلارىنى نظرە آلىپ اونا فيلارمونيادا اىشلەمگى مصلحت گۈرور. او وختلار فيلارمونيانىن دىركەتكۈرۈ اولان شىمىسى بىلەنگىلى، بىدىعى رهبر سلطان حاجى بىگوف، نىازى، سيد روستموف هابىل يىن ايفاسىندا بىر موغاما و خالق ماھنىسىنا قولاق آسىدilar و چوخ راضى قالدىلار. بىتلەلىكىله، هابىل على يىف ۱۹۵۳-جو ايلە مسلم ماقاما يىف آدينما آذربايجان دۆلت فيلارمونياسىندا اۇنچە رقص آسامبلىنەدە مشايعتچى، سونرا ايسە تربىدا كامانچا چالان كىيمى فعالىيە باشلايىر. سيد شوشىنسكى، حقىقت رزاپوا، خان شوشىنسكى، زولفو آدى گۈزلوف، مۇطلىم مۇطلىموف، شۆكىت على اکبرووا، سارا قدىمowa، فاطما مەھرەلى يئوا كىيمى صنعتچىلىرىن كونسرتلىرىنەدە مشايعتچى اولان هابىل على يىف هوسلە اونلارىن اۋلمىز ارىثىنەن بەرەلنir، چالىشىر، ساعتالارلا مشقىن يورولمۇردو.

۱۹۶۱-جى ايلە هابىل على يىفين تلوىزىوندا ايلك كونسرتى اولدۇ. اونون يىنى ايفاچىلىق تكىنلىكى ايلە چالدىغىي "سەگاه" موسىقى سئورلار آراسىندا گىتنىش سۆز-صحبته سبب اولدۇ. سحرىسى گۇنو گۈركىلى صنعتچىلەر خان شوشىنسكى و زولفو آدى گۈزلوف اونو اوركەن تېرىك ائتدىلەر. بىتلەلىكىله، هابىل على بىف اللىنجى ايللەrin سونو، آلتىمىشىنجى ايللەrin اوللىرىنە ماھىر كامانچا اوستاسى كىيمى فورمالاشىپ ائل آراسىندا گىتنىش شۇھەرت تاپدى. هابىل على يىفين وېرتۈز چالغىسىنى موسىقى بىلىجىلەر، تىز-تىز نىكولو پاقانىنى نىن ايفاچىلىقى ايلە مقايىسە اندىرلە.

اوستاد صنعتچى وېرتۈز ايفاچىلىقى ايلە ياناشى گۈزل ماهنىلارين دا مؤلفى دىر. اونون بىستەلەدىگى ۱۵-دن آرتىق ماھنى بو گون دە تانىنمىش موسىقىچىلەر طرفىنەن سئوپەلە-سئوپەلە ايفا اولونور. هابىل

علىيفين آمریکا، فرانسا، زاپون، ایتاليا، ایران و یونانيستان کىمى دونيانين بير چوخ اولكەسىنده آذربایجان موغاملارىندان و خالق ماھنىلارىندان عبارت سى دى لرى ده بوراخىلىميشىدیر.

هابيل علىيف صنعتده گؤستىريگى خيدىتلىرىنە گۈره ٢٩ ژوئن ١٩٦٤-جو ايلده "امكدار آرتىست" ، ١١ ژانويه ١٩٧٨-جى ايلده ايسە "خالق آرتىستى" فخرى آدلارينا لايق گۈرولمۇشدور. دؤلت طرفينىن دفعەلرلە مختلف اؤدول و مددالارلا، دؤش نىشانلارى و فخرى فرمانلارلا تلطيف اولۇنماشىدۇر.

هابيل علىيف مختلف شاعيرلر اونلارجا شعر حصر ائتمىش، رساملار تابلolar چىكىش، هيكل تراشلار بوستلار ايشلەميش، خالچاچىلار اوزرىنده صنعتچىنин پورترى اولان خالچالار توخوموش، يازارلار اونون حاقىندا كىتابلار يازمىشلار. دونيا شوھرتلى بىستەجى فيرنگىز اليزادىن داهى صنعتچىيە حصر ائتىگى و آرتىق دونيانى فتح ائتمىش "هابيل ساياغى" سەمفونىك اثرى بير چوخ اولكەنىن محىشم كونسرت سارايىلارىندا اوغورلا سىلسەندىرىلىرى. هابيل علىيف حاقىندا بير نىچە سىندى فىلم و اوچركلر ده چكىلىميشىدیر.

هابيل علىيف ١٩٥٤-جو ايلده شرقىيە خانىم ايلە موتلو بير عايىلە حياتى قورموش، اوچ قىز و بير اوغول بؤيىدوب تربىيە ائتمىشلر ■

• دوكتور پروانە مەدلى

پروفسور دوکتور طلعت تکین حیاتا گوزلرینی يومدو.

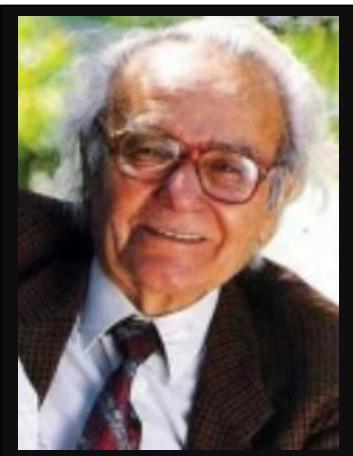
تورکولوژى نين اوئنده گلن شخصىتلرىندىن، بؤيوك بىلىم آدامى پروفسور دوکتور طلعت تکين اوزون سورن خستەلېگىن آردىندان ۱۶ نومبر ۲۰۱۵ تارىخىنде ۸۸ ياشىندا حياتا وداع ائتدى.

پاركىنسون خستەلېگى ندنى ايله حياتى نين سون اىللرىنى بودرۇما باagli گون دوغان محلەسىنده كى ائۋىنده گئچىرن اونلو تورکولوق، محلەسىنده كى مازارلىقدا تورپاغا وئريلدى.

پروفسور دوکتور طلعت تکين ۱۶ نومبر ۱۹۲۷ ايلينده توركىيەنин گبزە يە باagli تاوشانجىل تاحىيەسىنده دوغولدو. ايلك اؤيرتىمىنى اورادا تاماملايدىقدان سورا اوشكودار پاشاقاپىسى اورتا مكتىبى و حىدرپاشا لىسەسىنده اگىتىمىنى سوردوردو. داها سورا يوكسک

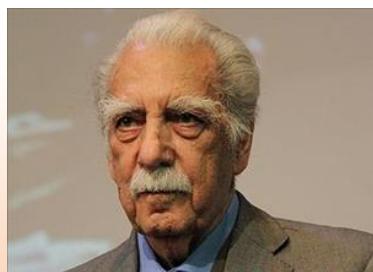
اوېرىتمەن مكتىبى گىريش سيناوبىنى قازانراق ايستانبول اونىورسитетىسى ادبىيات فاكولتەسى تورك دىلى و ادبىاتى بؤلوموندە يوكسک اوېرىنېمىنى تاماملادى (۱۹۴۶-۱۹۵۱). ۱۴ ايل سورا «اورخون توركجهسىنин قرامرى» (A Grammar of Orkhon Turkic) آدلى تىزىنى ساونوناراق كاليفورنيا اونىورسитетىسىنдин دوکتور عنوانىنى آلدى. بركلئىدە كى كاليفورنيا اونىورسитетىسىنده ۱۹۶۵-۱۹۷۲ ايللىرى آراسىندا تورك دىلى و ادبىاتى اوستادى اولاراق چالىشدى. ۱۹۶۹-دا اونىورسитетىدىن ايدىن آلاراق بىر ايل بويونجا حاجت تپە اونىورسитетىسىنده گىل دىل بىلىمى درسلرى وئردى. ۱۹۷۰-دە كىسىن اولاراق توركىيە دۇنمگە قرار وئەن طلعت تکين ايستانبولدا «آنا توركجهدە اصلى اوزون اونلولر» آدلى تىزى ايله دوچنتلىك عنوانىنى قازاندى و ۱۹۷۲ ايلينده حاجت تپە اونىورسитетىسىنده گۈرەھو باشладى. ۱۹۷۶-دا «وولقا بولغار كىتابھلىرى و وولقا بولغار جاسى» آدلى تىزى ايله پروفسور اولدو. ۱۹۸۲-دە عىنى اونىورسитетىدە تورك دىلى و ادبىاتى بؤلومو باشقانى اولدو. ۱۹۹۷-دە ايستانبول يئدى تپە اونىورسитетىسىنده يئنى قورولان بؤلومە قاتقىدا بولۇنماق آماجى ايله ايستانبولداشىندى و ۲۰۰۲ ايلينه قدر اورادا چالىشدى.

بىر چوخ اوېرنىجى و بىلىم آدامى يئتىشىدىرىن و ائنملى اثرلىرىن مولىفى اولان پروفسور دوکتور طلعت تکين، دونيادا ان چوخ تانىنان تورکولوقلارдан بىرىدىر.

پروفسور دوکتور طلعت تکين
(۱۹۲۷-۲۰۱۵)

بؤیوک حکیم و بازار دکتر محمدحسین مبین وفات ائتدی.

دوكتور محمدحسین مبین (١٩٢٧-٢٠١٥)

جذام خسته‌لیگی‌نین تداویسی و خسته‌لر گؤسترديگي ياخين ايلكىدين دولايي «ايران جذام خسته‌لر نين آناسى» لقبى ايله مشهور اولان دوكتور سيد محمدحسین مبین (١٣٠٦-١٩٢٧) ايلينده تبريزين چرنداپ محله‌سيinde آنادان اولدو. ايلك مكتبي تبريزين «معرفت» مكتبيinde بيتيردىكden سونرا عاليه‌سيله بيرليكده كرمان شهرينه كؤچدو و اورتا مكتب اگيتيمىنى اورادا سوردوردو. او برجى‌لىك ايلرinden برى شعره و ادبياتا ماراق گؤسترن و تحصيلاتيني او آلاندا داوم ائتديرمك ايسته‌ين مبین، قارداشى‌نин توصيه‌سى ايله تبريز اونيورسيتەسيinde طب بؤلوموندە اوپرنيمه (١٣٣٤-١٣٢٨) و حكيم اولدوقدان سونرا جذام خسته‌لر لىگى اوزرىنده جىدى فعالите باشلادى. ١٣٣٨ ايلينده «باباگى جذام خسته‌لرلى مرکزى»‌نин كفili اولاق چالىشدى و ١٣٣٩-دا نشاط و ثوقى ايله اولندى. ٢٠ ايل بويونجا ائشى ايله بيرليكده جذام خسته‌لر نين تداويسى اوچون چالىشان نشاط و ثوقى ده «ايران جذام خسته‌لر نين آناسى» لقبى ايله مشهوردور.

١٣٤٨ ايلينده دونيا ساغلىق مرکزى‌نин بورسو ايله اسپانيا، پرتقال، نيجريه و مالى ده اگيتيم گؤردوقدان سونرا ايرانا قاييدان مبین، باباگى جذام ساغلىق مرکزى‌نин سوروملوسو اولدو. عينى زاماندا تبريز اونيورسيتەسيinde درى خسته‌لرلىكلى اوزرىنە اورمانلىغىنى آلدى.

طب ساحه‌سيinde كى خيدمتلىريندن دولايي بير چوخ اؤدول قازانان دوكتور مبین، امكلى (بازنشىسته) اولدوقدان سونرا دا فعالите‌نин داوم ائتدى. آنچاق حكيملىك اونون ادبيات آلانينداكى فعاليتلرinen انگل اولمادى. شعرلىرinden «شىمىشك» تخلصونو ايشلەدن دوكتور مبین، بير چوخ شعر و نثر ائرى‌نин موليفى دير. آيرىجا مشهور «گذشته چrag راه آينده است» كىتابى‌نин دا بازارلاريندان بىرى اولدوغو سؤيلنمكده دير.

دوكتور محمدحسین مبین (١٣٩٤-٢٠١٥) ايلينده ٨٨ ياشيندا حيانا گؤزلرinen يومدو و تبريزين وادى رحمت مزارلىغىندا ائشى‌نин يانيندا تورپاغا تاپشىريلدى. يىرى اوچماق اولسون ■

شعرین اوستاسی زلیمخان یعقوب ابدیته قووشدو.

در گیمیز باسقیا گئدرکن، تانینمیش سؤز اوستادی زلیمخان یعقوبون وفات خبری ایله اوژولدوک و اونون حیاتی ایله ایلگیلی سون آندا بیزه گؤندریلن بو یازینی دا یایینلاماق ایسته‌دیک. وارلیق

زلیمخان یعقوب ۱۹۵۰-جی ایله گورجستان جمهوریتی نین بولنیسی بؤلگه‌سی نین «کپنچچی» کندینده آیدین بیر عایله‌ده دونیایا گلدی. آتاسی فن معلیمی اولسا دا، داها چوخ ادبیاتلا ماراقلانیردی. آناسی گوللو خانیم تورک فولکلورونو چوخ ياخشی بیلیردی و بو ساحده تانینمیش ایدی. آیریجا آنا طرفینده دگرلی شاعیرلر ده وار ایدی. بؤیوک آتاسی «آلخاص آقا حاج علی اوغلو» نو تانیمایان يوخ ایدی. ۱۹۶۷-جی ایله دوغما کندینده اورتا مکتبی بیتیریب آذربایجان دولت بیلیبوردونون کیتابخاناجیلیق فاكولته‌سینه گیردی. ادبی

یارادیجیلیغا ۱۵ یاشیندایکن «مئشه بگ» آدلی لیریک شعرله باشладی. ایلک شعری بولنیسی نین غلبه بایراغی قزئته‌سینده یایینلاندی ۱۹۶۸-ده باکی یا یئرلشدی. ادبی، اجتماعی فعالیتینی باکی نین ایستی قوجاغیندا آذر کیتاب تشكیلاتیندا ساتیجی، باش ساتیجی، شعبه مودورو، کؤنوللو کیتاب سئورلر جمیعتینده مرکزی یابین مودورو، یازچی نشریاتیندا ادبی شعبه مودورو کیمی وظیفلرده باشладی؛ ۱۹۹۵ و ۲۰۰۰-جی ایللرده ایکی کره آذربایجان میلی مجلیسینه باکی دان میلت وکیلی سئچیلیدی. ۱۹۸۳-جو ایلدن آذربایجان یازارلار بیلیگی نین عوضوو ایدی و ۲۰۰۸-جی ایل آوقوست آبی نین ۲۹-دا آذربایجان عاشیقلاری نین بئشینجی قورولتاییندا آذربایجان عاشیقلاری نین باشقانی سئچیلیمیشدی. دگرلی شاعیر ۱۹۹۴-جو ایلدن آذربایجان جمهور باشقانلیغینا باغلی عفو کومیسیونون عوضوو اولموشدو.

آیریلیق سسی گلیر ....

زلیمخان یعقوب اوزون مدت بؤیرک چاتیشمازلیخیندان اذیت چکیب، تورکیه و آلمانیا کیمی اؤلکه‌لرده تداوی گئروردو. ایکی بؤیرگی ده اولمايان شاعیر ئومرونون سون ایللرینده دیالیزله یاشاییردی. ۲۰۱۶ ایلی ژانویه آبی نین ۹-دا دونیاسینی دگیشدى و بیزى ترک ائله‌دی.

شاعیرین چاپ اولونموش اثرلری:

١) كؤنلومون سىسى، گنجيليك ١٩٨٠؛ ٢) يولوم ائلدن باشلاسىب، يازىچى ١٩٨١؛ ٣) اود آلدېغىيم اوچاقلار، يازىچى ١٩٨٩؛ ٤) بىز بىر عشقىن بوتاسىيىقى، يازىچى ١٩٨٩؛ ٥) زيارتىن قبول اولسۇن، گنجيليك ١٩٩١؛ ٦) شاعير طالعى (فرانسيزجا)، گنجيليك ١٩٩١؛ ٧) شاعير هارابى؛ گنجيليك ١٩٩٥؛ ٨) بىر الى تورياقدا، بىر الى حاقدا، آذربايغان ١٩٩٧؛ ٩) بو ياشىل آغاچىن آلتى بىزىمىدى، آذربايغان ٢٠٠٠؛ ١٠) سۆز جامى (گورجو دىلىنده)، آذربايغان ٢٠٠٠؛ ١١) زىيمخان يعقوب (فوتو آلبومو)، آذربايغان ١٢؛ ١٢) سنى سئومك اوجون گىلدىم دونيايا، اوچاق ٢٠٠٣؛ ١٣) زىيمخان يعقوب، ياشايىشى و بىرئەچە شعرى؛ ١٤) زىيمخان يعقوب، نظامالدinin اونك آنكارا ٢٠٠٣؛ ١٥) من سنين قلبىنىڭ نىچە يۈل تاپىم، آذربايغان ٤؛ ١٦) قايدىاق اولكى خاطىيرملەر، گنجيليك ٢٠٠٥؛ ١٧) گۈزلىرىمىن نورو دوغولدوخۇم بىر تورياق، پاداگۈزىيا ٢٠٠٥؛ ١٨) من بىر داغچىيام، پاداگۈزىيا ٢٠٠٦؛ ١٩) ابدىت داستانى ٢٠٠٨؛ ٢٠) سازىن ناغىلارى ٢٠٠٨؛ ٢١) پىغمەر، ٢٠٠٩؛ ٢٢) اۋرون باسىرىدىغىن آغاچا سۇپىكىن، ٢ جىلد، ٢٠١٠؛ ٢٣) مولانا، ٢٠١٠؛ ٢٤) سەجىلىميش اثرلىرى؛ ٢٥) منى صاباحىما قۇوووشىدور، ■ ٢٠١٥

• سئوين رحيمى

من زامانى زامانىندا ياشادىم....

منيم ئۇمرۇم طبىعتىن ئۇمرۇدۇ
داملاسىندا عمّانىندا ياشادىم
زىروهلىرىن چىسکىنەتىدە، چىنинدە
ياغىشىندا دومانىندا ياشادىم.

سوilar كىمى هئى تۈكۈلۈم چارخا من
بوش گىلمەدىم اوتوزا من، قىرخا من
اللى ياشدا اولدوم ائله آرخا من
اومىدىنندە، گومانىندا ياشادىم.

درد اوركىدە عصرىن يوكۇ چىگىنندە
آغرى باشدا قاسىر قالار بىئىنندە
آها دۈندۈم اوركلىرىن ھىننەتىدە
كدر اولدوم كامانىندا ياشادىم.

اورگىنندە بوز ياشاماق فاجعە
ياراسىندا دوز ياشاماق فاجعە
چوخ ياشاماق، آز ياشاماق فاجعە
من زامانى زامانىندا ياشادىم.

VARLIQ

Abone Formu

İllik/Yıllık Abone Bedeli

Türkiye:	60 TL
Azerbaycan:	45 Manat
İran:	30,000 Tümen
Başqa Ölkeler:	45 ABD Doları / 40 Euro

- İllik aboneliyiniz 4 sayını qapsayacaqdır.
- Dergi, yayınlandıqdan sonra en gec 10 iş günü içinde adresinize teslim edilecekdir.
- Adres ya da abonelik bilgilerinizi güncellemek için “varliqdergisi@gmail.com” adresine mail atabiler veya +90-538 281 13 09 No’lu telefonu arayabilirsiniz.

Ad ve Soyadı: .....

Adres: .....

Telefon: ..... Peşe/Meslek: .....

Meqbuz No: ..... Meqbuz Tarixi: .....

Abone Süresi: 1 il 2 il 3 il

Banka Hesap No:

TL Hesabı (IBAN): TR830006400000142220998444

Euro Hesabı (IBAN): TR510006400000242310274711

Dolar Hesabı (IBAN): TR500006400000242220570002

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi

İkinci Dönem, Sayı 2, Güz 2015

İçindekiler

Sunuş – M. Rıza HEYET	3
İran'da Türk Dilinin Yayımlanması- Hasan RAŞİDİ	5
Dilimiz ve Onun Çeşitli Lehceleri- H. Muhammedxani GÜNEYLİ	15
Sarı Uyğuz-Şıra Yoğur Dil İlişkisi (1)- Musa RAHİMİ	21
Qaşqay Şairi Mezun'un "Üz Dağa" Şéirinin Anlam Yönü- Veli YAQUBİ	31
Nizami Gencevi'nin Dilinde İşlenen Musiqi Térimleri- M. H. MEMMEDOVA	55
Soycu Söylem- Teun A. Van DİJK; Çev. Nasir ŞAHGÖLÜ	57
Usulü'l-Fiqh Biliminin Tarihi, Önemi ve Qonumu- Seyid Heyder BAYAT	69
İstiqlal Mücadilesi Véren "Aq Munguş Buyan Badırğı- Mustafa Can TEZİÇ	81
Başsağlığı	90
Milad ve Miladdan Önceki Türklerim Mémarlığına Bir Baxış- Areş KAZEMİVEND	91
Şehir Yéri- Azerbaycan Torpaqlarında İlk Üstüaçıq Tapınaq- Eliriza QOÇI	101
Prof. Dr. Cavad Heyet ve "Varlıq Mektebi"- Dr. Şehram PENAHI	109
Teşekkür	116
Genc Dr. Cavad Heyet İstanbul Yolunda- Dr. Tohid MELİKZADE	117
Risale-yi Hüsn-i Xet- Mustafa El-Xivi; Haz. Abdulqaffar ARSLAN	125
Hikaye: Tepegöz Olsaydım Béle!- Şerif MERDİ	131
Şéir- Babür Şah, Seher Barani, Hadi Qaraçay, Said Muğanlı	133
Kitab ve Téz Tanıtımı- Said Muğanlı, M. Rıza Heyet	137
İtirdiklerimiz: T. Hacıyev, Aşıq Qurbanı, H. Eliyev, T. Tekin, M. H. Mübeyyin, Z. Yaqub	147
Abone Formu	159
İçindekiler	160